

Düşünce Eserleri Dizisi

TÜRKİYE
SELÇUKLULARINDA
HÜKÛMET
MEKANİZMASI
(Vezîr ve Divân)

Prof. Dr. Refik TURAN

İstanbul, 1995

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 2952
BİLİM ve KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 862
Düşünce 'Eserleri Dizisi : 9

Kitabın adı

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA
HÜKÜMET MEKANİZMASI

(Vezîr ve Divân)

Yayın Kodu

95.34.Y.0002.1435

ISBN 975.11.1037.8

Baskı yılı

1995

Baskı adedi

5.000

Dizgi, baskı, cilt

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

*Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın
27.7. 1995 tarih ve 4031 sayılı yazıları ile
birinci defa 5.000 adet basılmıştır.*

2001 YAYIN PROJESİ

Demokratik gelişmemiz açısından, ülkemizin son iki yüz yıllık geçmişi bir değişme ve yenileşme tarihidir.

Osmanlı İmparatorluğu, modernleşme hareketlerine orduda yaptığı reformlarla başladı. İkinci Mahmut döneminde kabul edilen Sened-i İttifak, padişahın muflak iradesine tam bir sınır getirmemekle birlikte İngiliz Magna Carta'sına benzerlik gösterir. Siyasî alanda yapılan buna benzer yenilikler devam etmiş, Cumhuriyet idaresine, zaman içerisinde de çok partili sisteme geçilmiştir.

Cumhuriyet döneminde; batıllaşma yolu ile modernleşme ana hedef olmuş, milliyetçilik ve laiklik bu hedefe ulaşmada en önemli ilke olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyetimiz çeşitli akımlar arasında bocalamalar geçirmiştir. Ancak; millî egemenlik gibi sağlam bir siyasî temele dayandığından varlığını devam ettirmiş ve ettirecektir.

1950'li yıllardan itibaren ülkemizde demokrasinin bütün kurum ve kuralları ile işletilmesi, herkes tarafından benimsenen ve savunulan bir hedef olarak kabul edilmiştir.

Demokrasimizin gelişmesi için vatandaşlarımıza kendi kültürel değerlerimizi özümseterek dünyadaki gelişmeleri yakından takip etme imkânı sağlamak ve önlerine yeni ufuklar açmak zorundayız.

Bunun için toplumumuza okuma alışkanlığının kazandırılması büyük önem taşımaktadır.

Vatandaşlarımızın, insanlığın ortak ürünü olan kültür, sanat ve bilgi birikiminden daha fazla yararlanmaları da bu şekilde mümkün olacaktır.

Hükümet olarak, bu gerçeklerden hareketle 2000'li yıllarda insanımıza yeni ufuklar açmak, ülkemizin kültür ve sanat hayatının yerli ve evrensel değerlerle zenginleştirilmesine katkıda bulunmak, tarihsel ve çağdaş kültür değerlerini yeni bir anlayış, üslûp ve biçimle halkımıza sunmak amacıyla yeni bir yayın dönemi başlatmayı son derece önemli ve zorunlu görmekteyiz.

BÖYLECE, 2001 YILINA KADAR 2001 ESER BASILACAKTIR.

Bu düşünceden hareketle, Millî Eğitim Bakanlığımızın "2001 Yayın Projesi" çerçevesinde sürdüreceği bu yeni yayın faaliyetinin geçmişte olduğu gibi bugün de, millî birlik ve beraberliğimizin korunmasına ve demokrasimizin gelişmesine önemli katkılarda bulunacağına inanıyorum.

Bu vesileyle, Millî Eğitim Bakanı Sn. Nevzat AYAZ'a ve mesai arkadaşlarına teşekkür ediyor, ülkemiz için hayırlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Tansu ÇİLLER

Başbakan

YENİ BİR YAYIN DÖNEMİNE BAŞLARKEN

“Bir yandan Türk vatandaşlarının ve Türk toplumunun refah ve mutluluğunu artırmak; öte yandan millî birlik ve bütünlük içinde iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı desteklemek ve hızlandırmak ve nihayet Türk milletini çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı, seçkin bir ortağı yapmak.” Millî Eğitim Temel Kanunu'nun genel amaçları arasında yer almaktadır.

Cumhuriyet döneminde başlatılan ve 1940'lı yıllarda yoğunlaşan, dünya edebiyatının klâsik eserlerinin Türkçe'ye çevrilmesi, toplum içindeki siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel münasebetlerin ve fikirlerin geçmişe nazaran daha geniş bir halk temeline dayanmasına sebep olmuştur. Dünya edebiyatında yapılan bu tercüme faaliyeti, düşünce ve duyguların anlatılmasında ve toplumumuzun bünyesinde meydana gelen değişikliğin gerçekleşmesinde etkin bir rol oynamıştır. Bu hareketle birlikte, siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel değişikliğin yanı sıra, edebiyatımızda sosyal ve kültürel değişimin en önemli unsuru haline gelmiştir.

Bakanlığımız, Millî Eğitimin genel amaçları ve temel ilkeleri, Başbakanımız Tansu ÇİLLER'in direktifleri doğrultusunda; daha çok “ÇOCUK VE GENÇ MERKEZLİ”, okuma alışkanlığının ve yayıncılığın geliştirilmesine yönelik, millî ve evrensel değerleri uyumlu bir bütünlük içinde özümsetecek kaliteli yayınlar yapmak, yaptırmak ve bu tür eserlerin yayınlanmasını teşvik etmek amacıyla “2001 Yayın Projesi” çerçevesinde yeni bir döneme girmiştir.

Amacımız, sanat, edebiyat, bilim ve kültür alanında gerek ülkemizde, gerekse bütün dünyada yer etmiş önemli yazar, düşünür, bilim adamı, sanatçı ve bunların eserlerini toplumumuza kazandırmaktır.

Böylece gençlerimiz ve çocuklarımız; eşiğinde bulunduğumuz 21. yüzyılı daha iyi algılayacak, insan olmanın gerektirdiği düşünce ve davranış değişikliğine sahip olacaklar ve 21. yüzyıla demokrasiyi daha iyi özümsemiş olarak gireceklerdir.

Nevzat AYAZ

Millî Eğitim Bakanı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
KAYNAKLAR VE TETKİKLER	14
GİRİŞ : VEZÂRET HAKKINDA GENEL BİLGİLER (Orta Asya'da Aygucilik; Abbâsiler, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harezmsahlarda Vezâret).....	19

İ.BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLİĞİNİN GENEL KARAKTERİ.....	37
A) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN MENŞE LERİ.....	37
B) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN TÂYİN EDİL ME ŞEKLİ.....	45
C) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN GÖREV VE YETKİLERİ.....	50
1. VEZİRİN TEŞRİİ (YASAMA) YETKİLERİ.....	53
2. VEZİRİN İCRAİ (YÜRÜTME) YETKİLERİ.....	55
DIVÂN-I ÂLÂ ÜYELERİ ÇALIŞMASI VE PROTO- KOL	55
a) Nâib-i Saltanat.....	56
b) Beylerbeyi.....	58

c) Tuğraî.....	61
d) Atabey.....	63
e) Pervâne.....	65
f) Ârıî.....	67
g) Müstevfî.....	68
h) Müşrif.....	72
Divân Çalışmaları.....	74
3. VEZİRİN MÂLÎ YETKİLERİ.....	76
4. VEZİRİN KAZÂÎ (YARGI) YETKİLERİ.....	79
D) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN ÇALIŞMASI VE MAİYETİ.....	81
E) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN SOSYAL FAALİYETİ.....	84
F) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN MANSİBİNİN SEMBOLLERİ.....	87
G) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN GELİR KAYNAKLARI.....	91

İL BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLİĞİNİN ÖZEL KARAKTERİ.....	94
A) SELÇUKLU HÂNE DÂNİ ÜZERİNDE İLHANLI BAS KİSİ.....	96
B) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN TÂYİNİNDE VE İÇ RAATINDA DIŞ MÜDAHELENİN MÜESSİRİYETİ.....	99
C) HÂNE DÂNİN MANEVÎ KİŞİLİĞİ ÜZERİNDE VEZİRLERİN BASKISI VE YETKİ GASBI.....	102
D) TÜRK-FARS SİYASET VE KÜLTÜR MÜCADELESİNDE TARAFLAR.....	106

E) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN DEVLETİN MUKADDERATI ÜZERİNDEKİ MÜSBET VE MENFİ ROLLERİ.....	113
F) VEZİRLERİN VAZİFEDE KALMA MÜDDETLERİ.....	117

III. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN SAHSİYETLERİ.....	122
A) KÜLTÜREL SEVİYE.....	127
B) İDÂRİ KABİLİYET.....	132
C) SİYASİ MAHÂRET.....	136
D) AHLÂKİ VAZİYET.....	141
E) TEBAAYA HÂMİ OLMA.....	144
SONUÇ.....	148
NOTLAR.....	156
BİBLİYOGRAFYA.....	186
İNDEKS.....	193

ÖNSÖZ

Devletler arası dış politikada; askerî, siyasî, ilmî, kültürel ve ekonomik alanlarda kifayetli ve kuvvetli olmak önem taşımaktadır. Bu alanlarda gösterilecek küçük bir zaaf zamanla büyük zararlar açabilmektedir. Bugün, "devletlerin birbirlerinin hak ve hukukuna saygı göstermesi"ni gaye edinen Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın varlığına rağmen, bir devletin varlığını önce kendisinin koruması prensibi hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Sosyal hayatta insanlar hastalanıp zayıf düştüklerinde, yakınları tarafından yardım edilip kollanmaktadır. Fakat siyasî arenada, devletler zayıf düştüklerinde aynı anlayış tersine işlemektedir. Çünkü, devletler arası münasebetlerde dostluk değil, menfaat söz konusudur.

Milletimiz, tarihte başlangıçtan beri pek çok Türk devleti tarafından kesintisiz olarak temsil edilmiştir. Tarihin muhtelif safhalarında bizimki kadar başarılı temsilcileri olan milletler nâdirdir. Örnek olarak, XVI. Yüzyıl başlarında dünyada en kuvvetli dört devletten dördü de Türkler tarafından kurulmuştur. Bunlar: Osmanlı İmparatorluğu, Memlûk Devleti, Safevîler Devleti ve Bâbü'r Devleti'dir.

Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti ise milletimizin XX.yüzyıldaki en başta gelen temsilcisidir. Devletimiz, milletinden aldığı güç ve vakarla, İstiklâl Savaşı'nın kazandırdığı itibarla hayatiyetini devam ettirmektedir. Ne var ki, son zamanlarda dikkati çeken bazı olaylar devletimizin bu konuda daha hassas ve dikkatli olması gerektiğini gündeme getirmiştir. Son senelerde "dostumuz" sayılan bazı Batılı devletler, Ermenilerin ve bir kısım bölücülerin Türkiye üzerindeki mesnetsiz hak iddialarına destek olmaktadır. Batı komşumuz Yunanistan, ilkokuldaki çocuklarına hâlâ İstanbul dahil Batı Anadolu'yu içerisine alan hayali Yunan haritasıyla eğitim yaptırmaktadır. Yine, dost ve kardeşimiz Libya'nın Ankara Kültür merkezinde bastırdığı içinde Hatay ilimizi Arap toprakları içinde gösteren harita olan kitap elimizde bulunmaktadır. Kuzey komşumuzun ise devletimiz üzerindeki emelleri hepimizin malumudur. Öyle anlaşılıyor ki, bazı dostlarımız da 1924 öncesi "müstevlî ruhu" tekrar her an doğabilecektir.

Bu durum müvacehesince bir büyük hocamız kendi tabiri ile "İlimde Anadolu seferberliği"ni başlatmıştır. Yıllardı emek verdiği Büyük Selçuklular sahasındaki çalışmalarını yarıda keserek araştırmalarını Anadolu üzerine kaydırmıştır. Şu anda rahmetli olan Mehmet Altay Köymen hocamız, bu karara şu fikrinden hareketle varmıştır:

"Türk Milleti her devirde temsil edildi. Bugün de Türkiye Cumhuriyeti tarafından temsil ediliyor. Yalnız şu andaki devletimizin bir özelliği vardır. Her devirde milletimiz birden fazla devlet tarafından temsil edildi. Ama Türkiye Cumhuriyeti bugün yeryüzünde en müstakil Türk Devleti. Bu bakımdan, Türk tarihçisinin ilk vazifesi Anadolu'daki Türk tarihini incelemek ve ortaya çıkarmaktır. Böylece, bugünkü yurdumuzun millî tapusu tarihi ilmiyle de tescil edilecektir".

İşte, "Türkiye Selçukluları'nda hükümet mekanizması konulu çalışma, Türkiye Tarihinin bir bölümünü ortaya koymak gayesiyle ele alındı. Bir başka amacımız Sayın Hocam Prof.Dr.Aydın Taneri'nin Türk tarihindeki Vezâret müessesesine ve dolayısıyla hükûmetlere dâir araştırma zincirini tamamlamaktı. Daha önce Hocamız, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik, Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezâreti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i âzamlık konularını incelemiş ve ortaya koymuştu. Biz de adı geçen devletler çizgisinde, Orta Asya'yı katarak Türkiye Selçuklu vezîrliğini ve genel manada hükûmetini inceledik ve ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmalarım sırasında madden ve mânen yardımlarını esirgemeyen Prof.Dr.Aydın Taneri'ye müteşekkirim.

Refik TURAN

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

1. VEKAYİNÂMELER:

İbn Bîbî Selçuknâmesi:

İbn Bîbî lakâbıyla tanınmış olan el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rügedî'nin, " el-Evâmîru'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye" adlı eseridir. Farsca mensur bu büyük vekâyinâmenin mufassal nüshası Ayasofya Kütüphanesi'nde 2985 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

Türkiye Selçukluları tarihine ait kaynaklar içerisinde ilk sırayı bu eser temsil eder. Aşağı yukarı bir asırlık bir devresini içine alan, gerek siyasî ve gerekse içtimâî tarih bakımından çok büyük malzemeyi ihtiva eder. Eserde haklarında geniş bilgi verilen Türkiye Selçuklu Sultanlarının yanı sıra vezîrler divan (hükûmet) hakkında da bilgi verilmektedir.

II. Murat devrinde Yazıcıoğlu Ali'nin yazmış olduğu Türkçe Selçuknâme, İbn Bîbî'nin bu eserinin Oğuzlar ve Oğuz boylarıyla ilgili katmalar hariç tutulursa, aslına sadık tercümesidir.(1)

Tezkîre-i Aksarâyi:

Aksaraylı Kerîmeddin Mahmut bin Muhammed'in, tarihçiler arasında, "Musâmeretü'l-Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyar" adıyla marûf olan Farsca eseridir. Eserin, dördüncü ve son kısmı İlhanlı hükümdarlarıyla bunlara tâbi

olan son Selçuklu hükümdarlarından bahsetmektedir. Eserini Emir Çoban'ın oğlu ve İlhaneliler'in Anadolu valisi Timurtaş nâmına 723'te yazan bu müellif, Anadolu'da divân hizmetlerinde bulunarak bir takım vak'alara doğrudan doğruya veya dolayısıyla şahit olduğundan, bu kısmın kıymeti çok büyüktür; ve esasen kitabın üçte ikisini de işte bu son kısım teşkil etmektedir. Müellif eserini, dört kısma ayırmıştır: Birinci kısım, Rûmî, Arabî, Fârisî, Melikî tarihleri hakkında mâlûmattan yâni kronolojiden, ikinci kısım peygamber ve halifelerin ahvâlinde, üçüncü kısım İrâk-ı Âcem ve Anadolu'da hükümet süren Selçuklu sultanlarından, dördüncü kısım İlhaneli hükümdarlarıyla bunların himâyeleri altındaki son Selçuklu Sultanlarının ahvâlinde ve müellifin müşahedelerinden bahseder. Eserin bu bölümünde son devir Türkiye Selçuklu vezîrleri hakkında geniş bilgi vardır. İbn Bîbî Selçuknâmesini âdetâ tamamlayan bu eser, oldukça süslü ve edebî bir üslûbla yazılmıştır. Buna rağmen Anadolu'nun yalnız siyasi değil, sosyal tarihi bakımından da çok mühim ve zengin malumatı ihtiva etmektedir. Farsçası Osman Turan tarafından neşredilmiş olup, Türkçeye tercümesi M.Nuri Gençosman tarafından yapılmıştır.(2)

Anonim Tarih-i Âl-i Selçûk:

Türkiye Selçuklularının kısa bir tarihidir. H.765/M.1363'ten sonra yazılmıştır. 47 Varaktan ibaret olan bu yazmanın son varakında, 740 yılına kadar Konya'da ve Suriye'de geçen bâzı vak'alar kaydedilmiş ve bilhassa Eyyûbî hükümdarı Melik en-Nâsır Dâvûd ile, Şehzâde Afâeddin b.Süleymanşah'ın ölüm yılı (765 H.) kaydedilmiştir. Bu eser, muhtasar olmakla beraber Selçuklular'ın son devirleri için faydalıdır. Türkiye Selçuklu vezîrlerinin Sultan ve halkla olan münasebâtına dâir mühim kayıtlar vardır (3).

Selçuk-nâme:

Osmanlı müelliflerinden Ahmed bin Mahmûd ta-

rafından kaleme alınmıştır. Büyük Selçuklularla birlikte Türkiye Selçukluları'na ait bilgi vardır. Bu arada çok kısa da olsa vezirler hakkında bilgi vermektedir (4).

Baybars Tarihi:

İbn Şeddad tarafından kaleme alınan bu eser el-Melikü'z-Zâhir (Baybars) devrini anlatmaktadır. Baybars'ın Anadolu'ya gelişini anlatırken bazı Selçuklu devlet adamı ve vezirleri hakkında da bilgi vermektedir (5).

Bunlardan başka; başlıca:

Kadı Burhâneddin Ebû Nasr b. Mesud'un, Enîsü'l-Kulûb adlı eserinde, Ahmed Niğidi'nin el-Veledü'ş-Şefiki'inde, Gregori Ebû'l Farac'ın tarih-i Ebû'l Farac'ında, İbnu'l-Ezrak'ın Tarih-i Meyyâfârik'in'ında, İbnü'l- Adîm'in Zubtedü'l Haleb'inde, İbnü'l Kalânisi'nin Zeylu Tarih-i Dımaşk adlı eserinde bilgiler vardır.

2. MÜNŞEAT MECMUALARI:

Takârîru'l manâsib: Osman Turan tarafından tanıtılan bu eserin müellifi bilinmiyor. Devlet teşkilâtında mansıblarla ilgili bilgiler veriyor.

Hasan b. Abdî'l Mu'min el-Hayî'nin Gunyetü'l- Kâtib ve Munyetu't-Tâlib adlı eseri Mevlâna Celâleddin'in Mektubat'ı, Bedrettin Rûmî'nin et-Tarassut ile't-tasavvul'u ve Ebû Bekr Ziyaeddin Konevî'nin Ravzatu'l-Küttâb'ı Türkiye Selçuklu devletine ait inşâ kitaplarıdır. Yine Osman Turan'ın neşrettiği Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar adlı eserinde Vezîr ve divân azâlarıyla ilgili menşurlar bulunmaktadır (6).

Sultan ve Ahı Evran menâkıbnâmelerinde az da olsa vezîrlerle ilgili bilgiler vardır (7).

4.VAKFİYELER:

Celâleddin Karatay, Sahib Ata, Caca Bey ve Şem-seddin Altunaba'ya ait vakfiyelerde çeşitli bilgiler vardır (8).

ARAŞTIRMALAR

Osman Turan: Selçuklular Zamanında Türkiye:

Türkiye Selçuklularının siyasî tarihini anlatan bu eserde yer yer vezîrlerle ve hükûmetle ilgili çalışmalarıyla kaynaklarda geçen bilgiler nakledilmiştir. Bu alanda oldukça mufassal sayılabilecek tetkîkî bir eserdir (9).

Aydın Taneri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i Azamlık:

Doçentlik tezi olan bu eserin, "Giriş" bölümü "Türkiye Selçuklu Vezâreti Hakkında Genel Bilgiler" başlığını taşımaktadır. Yazar, anlaşılacağı üzere bu kısımda Türkiye Selçuklu vezâreti hakkında genel bilgi vermektedir (10).

A. Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı :

Kitabın İdârî Hayat kısmında vezîrlikle ilgili bilgi vardır (11).

Claude Cahen, Preottoman Turkey (Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler):

Türkiye Selçuklularının siyasî ve içtimâî tarihlerinin yanı sıra Devlet Teşkilâtı ve dolayısıyla vezâret hakkında

bilgiler verilip değerlendirmeler yapılmıştır (12).

Fuad Köprölü, Anadolu Selçukluları'nın Yerli Kaynakları:

Burada da yerli kaynaklar tanıtıldıktan sonra *Enisu'l-Kulûb* adlı eser tanıtılmıştır (13).

Carla L. Klausner, The Seljuk Vezirate:

Büyük Selçuklu Vezirliğinin incelendiği bu eserde vezâret Müessesesi ile ilgili bilgiler verilmektedir (14).

İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal:

Anadolu Selçukluları Teşkilâtı bölümünde vezîr, Divân-ı âlâ ve üyeleri hakkında bilgi verilmektedir (15).

Faruk Sümer'in *Oğuzlar* adlı eserinde Türkmenlerin ve Türkmen umerâsının vezîrler ile olan ilişkileri bulunmaktadır (16).

Türk Dünyası El Kitabı:

Türkiye Selçuklu vezîrleri ve onların soyundan gelenlerin kurdukları devletler hakkında bilgi verilmektedir (17).

Yine Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* adlı araştırması ile Ali Sevim'in *Suriye Selçukluları* adlı eserinde de Selçuklu vezîrlerinden bahsedilmektedir (18).

GİRİŞ

VEZÂRET İLK HÜKÜMET TEŞKİLÂTI HAKKINDA GENEL BİLGİLER

(Ortaasya'da Aygucilik, Abbâsiler; Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harezmsâhlar'da Vezâret)

Aslen Farsça olan "vezîr" kelimesi vizr kökünden gelmektedir. Bu durumda anlamı ağırlık demektir. Vezir, Divânda; makamı icabı bu müessesenin dolayısıyla devletin yükünü üzerinde taşıyan insandır.

Kelime Sâsânîler'den önce İsrail-oğullarında da kullanılmıştı. Araplar ve Farslar İslâmiyetten önce bu kelimeyi biliyorlardı.

İslâmiyet döneminde Hz. Ebûbekir'e "vezîru'n-nebî" tabiri kullanılmıştı. Zira O Peygamberden sonra gelen şahıs olup onun birinci derecede yardımcısıydı. Daha sonra sırasıyla Halife olan Ömer, Osman ve Ali, her birisi bir evvelkinin halifelîği döneminde aynı fonksiyonu icrâ etmelerine rağmen adı geçen tâbir bunlar hakkında kullanılmamıştır.

Emevîler devrinde, Muaviye döneminde ilk defa Ziyad b.Ebîh'e vezîr ünvanı verilmiştir. Fakat müessese olarak vezîrlik henüz teşekkül etmemiştir (1).

Müessese olarak vezâret: icrâî, teşriî, ve kazâî yet-

kileri kayıtsız, şartsız elinde bulunduran hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idâre eden en yüksek memuriyettir.

İslâm öncesi Türk Devletleri'nde vezîr ve vezâret kelime ve müessesesine tesâdüf edilmez. Ancak, bunların paralelinde memuriyetler görülür.

ORTA ASYA TÜRKLERİNDE AYUKİ VE AYGUCİLİK:

Orta Asya Türk Devletleri'nde Kağan'dan sonra gelen en yüksek mansıb, "yabgu"luk idi. Büyük Hun devleti'nde ve Göktürk'lerin ilk çağlarında "vezîrlik"e muadil bir müesseseyi açık olarak görmüyoruz. Kara Hanlı Devletinde "Yabgu" veya "yafgu"lar halkın içinden geldikleri için bir nevî vezîr sayılabilirlerdi. Göktürk Devleti'nin başlangıcında ise "yabgu" devletin müessisi Bumın Kağan'ın küçük kardeşi İstemi Kağan idi. Göktürkler, devlet idâresinin, en soylu, tecrübeli ve mâhir Türk boylarının elinde bulunmasına çok dikkat etmişlerdi. Göktürk Devleti'nin başlangıcında, yalnız bir yabgu vardı. Devlet genişledikçe ihtiyaçlar çoğalmış ve Batı Türkistan gibi büyük mıntikalara da yeni yabgu'lar tâyin edilmeğe başlanmıştır. Tabii olarak, bu yeni Yabgu'ların buyrukları altında da geniş bir teşkilât meydana getirilmişti. Gerçi, bu yeni teşkilât öz ve kök bakımından eskilere nazaran pek fazla bir değişiklik göstermiyordu. Fakat, Yabgu, önceleri devlet içinde bir iken, bu defa yeni bir çok Yabguluklar ortaya çıkmıştı.

682'den sonra Türkler'de "Yabguluk" müessesesi, artık eski önemini kaybetmişti. Çünkü, devletin başında artık, Tonyukuk gibi bir Ayguçi, yani bir nevî vezîr bulunuyordu. 744'te Uygur Devleti kurulunca, eski Yabgu'luk düzeni, yeniden ortaya çıktı. Uygur Devleti'nde ki yabgu'luk mevkilerine artık munhasıran veliahdlar getiriliyordu.

Ayuki (Hükûmet):

Hükûmet sözünün karşılığı orta Asya'da Ayuki deniliyordu. Orhun Kitabelerinde Tonyukuk münasebetiyle geçen bu müessese hakanın devlet idaresinde en önemli yardımcısıydı. "Ayuki" meclisinin üyeleri çeşitli zamanlarda değişiklik gösteriyordu. Ayuki üyelerine "buyruk" deniliyordu. Çin kaynaklarında Göktürk ve Uygur hükûmetlerinde 9'ar buyruk olduğu geçmektedir. Buyrukların ne gibi görevler yaptıkları kaynaklarda belirgin şekilde geçmemektedir. Ancak idarî, askerî ve ekonomik olarak görevler üstlendikleri genel bilgilerden çıkmaktadır.

Devlet mekanizmasında hakan kesin hükümrandı. Son karar ve emirler hep ondan çıkıyordu. Buyruklar yapmış oldukları işlerden ona karşı sorumluydular. "Ayuki meclisine Ayguçiler bakıyordu. Ayguçi'nin, özellikle Göktürk Devleti'nde ön plana çıktığı dikkat çekmektedir(2).

Ayguçilerin evsâfi:

Belirttiğimiz gibi Türkler'de VII. Yüzyıldan önce, iktidar, Kağan'da toplanmıştı. İkinci Göktürk Devleti'nde ise cesaret ile bahadırılık kağanların, bilgi ile bilgelik de vezîrlerin yani ayguçilerin meziyeti olarak addedilmiştir. Uygur çağında vezîrlerin sayısı çoğalınca baş ayguçi'ye bu defa "Uluğ Ayguçi" denilmeğe başlandı. Eski Türkçe'de "Ayguçi" sözü, kökünü "ayıtmak" yani "söylemek" fiilinden alıyordu. Bu bilgilerden anlaşılıyor ki, ayguçiler, diğer yabgu'lar ve şad'lar gibi, devlet içinde doğrudan yetki kullanmıyorlardı. Daha çok bir "müşâvir" durumunda idiler(3).

Uluğ Ayguçilerin vâzife ve yetkileri "Uluğ Ayguçi" sözünün Çince'deki anlamı "Yüksek memur ve nâzır" demektir(4). Devlete müteallik meselelerde re'sen karar vermek, ulu ayguçilerin vâzife ve selâhiyetleri arasında

yoktu.Yukarıda da söylediğimiz gibi "icra ve karar selâhiyeti" Kağan'ın elinde idi. Bu sebeple Uluğ Ayguçi, her konuda Kağanına "ötünür", yani durumu "arzeder" ve dilekte bulunurdu. Kağan da , ayguçinin "ötündüğü ötünc'ünü dinler ve dileğini "iştirir"di.

Ayguçi'nin mesûliyetleri de vardı. Bu sebeple ayguçi Bilge-Tonyukuk, yapacağı işleri düşündükçe şöyle diyordu: " Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmez idi. (Gündüz de oturasım gelmez idi) " . Çalışma ve gayret, ayguçi'nin başlıca öğüncü idi. Bu sebeble "(Kağanıma) , kızıl kanımı tüketerek, kara terimi fıskırtarak (çalıştım) ve işim gücümü hep (o'na) verdim. "Tanrı varlık verdiği için, bu Türk (buduna) silahlı düşmanı dokundurmadım. Döğünlû atlarını da koşturmadım, diyordu. Eski Türkler muharebede büyük başarı gösteren atları döğünlerler ve bundan sonra da ordu içinde serbest bırakırlardı. Hiç kimse, bu atları tutup binemez ve onları ürkütemezdi. Öyle anlaşılıyor ki Ayguçi Tonyukuk, bu başarıları kazanırken kutsal atları koşturacak kadar büyük tehlikelere düşmemişti. Çünkü atlar, ancak büyük felaket ve baskın anlarında kullanılırdı (5).

Daha sonraki devirlerde Tonyukuk'un soyundan gelen sayısız devlet adamı yetişti. Bunların pek çoğu Uygurlar ve Çingiz Han devirlerinde Ayguçilik görevini ifâ ettiler (6) .

İSLÂM DEVLETİ'NDE VEZÂRET:

İslâm medeniyeti çerçevesinde vezâret müessesesi, ilk defa olarak İslâm Devleti'nde ihdas edilmiştir. Bunu takiben Türk-İslâm devletlerinde vezâret görülür. Müessese, en müttekâmil şekli ile Büyük Selçuklularda teşekkül etti.

Vezâret başta Mâverdî olmak üzere bazı İslâm hukukçularına göre, vezâret-i tefvîz ve vezâret-i tenfîz şek-

linde iki nevîdir. Vezâret-i tefvîz, halifenin müsaadesi ve onun murâkebesinde, bütûn hükümet işlerini müstakil olarak yapmaya mezuniyet ifâde eder. Yanlız halifenin istifasına, veliahd nasbına ve halife tarafından tâyin edilmiş memurların azline selâhiyeti yoktur. Bu itibarla vezâret-i tefvîz ancak bir tane olabilir. Halbuki vezâret-i tenfîz, çeşitli işler için tâyin edilir ve bunların sayısı fazla olabilirdi.

Vezîr mansıbı, Abbâsî Devleti'nin başlarında zuhur etmiş (750) ve ilk defa Ebû Seleme-t-ül Hilâl'e tevdi edilmiştir. Abbâsîler'de vezîrlerin ekseriyeti Fars menşelidir. Meselâ, Ebu Eyyub'el Hûrî, İran'dan; Bermekîler, Bakt-rian; Benû Cerrah, Horasan; İbnü'l Zeyyât, Gilan; İbn Yezdad, Merv'den gelmişlerdir. Keza, Fazlı b. Selh ve İsmail b. Bülbül de İran menşelidirler. Diğer bâzıları - Hâkânîler gibi- Türktürler. Ebû Ubeydullah Muaviye ve Ahmed b. Ebû Halid ise Suriye'den gelmişlerdir.

Vezîrlerin yabancı menşeli olmaları bu yüksek memuriyete gelmelerine engel teşkil etmemiştir. Zira, hepsinin ailesi Irak'ta uzun yıllar kalmış, yerli halka intibak etmiş şahıslardır.

Abbâsî vezîrleri, idâre teşkilâtında yetişen ve ihtisas yapan küttab (kâtibler) sınıfına mensupturlar. Halifeler umûmiyetle vezîr yapmak için "evlâd-ı vezîrîn (vezîr oğulları)"ı tercih ediyorlardı. Dolayısıyla vezâret'e kâtip oğulları (evlâd-ı küttab) getiriliyor ve bu zamanla bir âdet haline getiriliyordu. Kâtipler, uslûbu güzel ve zarîf bir yazı tarzı olan, araziye ölçmesini bilen ve kıymet takdiri yapan, hukûkî ve mâlî mevzuları iyi bilen, icâbında kadılık yapabilecek ve kanunları uygulayacak bilgi ve tecrübeye sâhip kimselerdi. Bunların yanında vezîrlerden esaslı bir İslâm kültürü de aranılıyordu. Abbâsîler'in hüküm sürdükleri ilk iki asırda vezîrlerin İslâm Dininden olması prensibine sıkı sıkıya riayet edildi. ancak, Halife Muktefî ve halife Kâhir devirlerinde gayri müslimlere de devlet işleri tevdi edilmeye başlandı. Bununla birlikte vezâret ma-

kanında şeklen de olsa bir müslüman bulunuyordu.

Abbâsiler vezîrlerinin idâre teşkilâtının başı olarak üç çeşit vâzifesi vardı: 1- Mâlî meselelerde kanun hükümlerinin tatbiki 2- Kanûnî sahada gözden kaçan teknik meselelerin halli. 3- Kanûna istinâden halifenin emirlerini tatbik mevkine koymak.

Bütün istihbarat kaynaklarına hâkim olana Abbâsî vezîri bir çok ahvalde ferman çıkarmak ve karar verme selâhiyetine sahipti. Halifenin otoritesi dâhiline giren sahalarda icrâ-i hükümet ediyordu. Bu sahalarda başlıca: Mâlî siyâset, mezâlim (kaza hakkı) valilerin ve devlet namına vâzife gören diğer memurların tâyinleri, askerî faaliyetin idâresi ve diplomatik münasebetler idi.

Bütün bunlara rağmen halife ile vezîrin selâhiyetleri arasında kesin bir hudut çizmek imkânsızdır. Bu sınır, halifenin vezîrine olan itimadı nokta-i nazârından teşekkül ediyordu. Bu durumda, vezîrin selâhiyetlerinin halife tarafından her an geri alınması imkân dâlindeydi.

Abbâsî vezîrleri, umûmiyetle İslâm Medeniyetinin temsilcileridirler. Buna ilâveten Hellen ve Fars (Sâsânî) kültürünün tesirleri de vardır. Vezîrlerden bazıları Fars kültürünün müdâfiî olmuşlardır. Bazıları da yabancı âdetleri İslâm dünyasına yayan bir çok eserler vermişlerdir. Her şeye rağmen yabancı menşeli olan Abbâsî vezîrleri, bir Arap devletinin hizmetinde olduklarını unutmamışlardır. Arap kültürünü asla küçümsemeyerek kendilerini halifenin hizmetkârı saymışlardır(7).

Diğer taraftan Ahlâk-ı vezîrin'e göre, Büyük Selçuklulardan önce Horasan'da kurulmuş İrânî bir devlet olan Sâmânoğullarında da Abbâsîler'e benzer bir vezîrlük müessesesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır(8).

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE VEZARET

Divân-ı Lügâti't Türk'e göre Türklerde vezîr kelimesinin karşılığı "Yuğruş"tur. Yuğruş, hükümdardan bir derece sonra gelir ve onun en önemli yardımcısıdır . Ne kadar haşmetli ve şöhretli olursa olsun başka hiç kimseye bu unvan tevcih edilemezdi. Yuğruş'a yağmurdan, kardan ve sıcaktan korunması için hükümdar tarafından siyah ipekten bir çadır verilir(9).

İlk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar Devleti Teşkilâtında, hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle görevli merkez teşkilâtının başında Türkçe unvanı "Yuğruş" olan bir vezîrin bulunduğu bilinmektedir. Karahanlı vezîrine bundan başka ne gibi unvanlar verildiği bilinmiyor. Karahanlı vezîrinin "kapısı"nda hizmet gören erkek ve kadın hizmetkârlardan başka mal varlığı olarak sahip bulunduğu at, aygır gibi hayvanlar da bulunmaktadır. Bu durum, bu mevkie getirilmiş olmasının tabii neticesidir. Yine bunları hükümdarın lütfu sayesinde elde etmiş görünmektedir.

Vezîr, devlet idâresinde hükümdardan sonra gelir ve Divân-ı âlâ (Büyük Divân)'ya başkanlık ederdi. Karahanlı Devlet Teşkilâtının diğer divânları hakkında fazla bilgi yoktur (10).

Yusuf Hashacib ise Kutadgu Bilig adlı eserinde Türkçe literatüre girmiş olan "vezîr"i şu sözleriyle anlatmaktadır:

"Vezîr, beylerin eli demektir; onlar işleri bu eller ile görürler.

Hiç şühpe yok, bey için vezîr çok lüzumludur; vezîr iyi olursa, bey rahat uyur.

26

sağlamlaştırır da vezîrdir.

Beyden sonra, onun yerine, hareket ve söz ile memlekete hükmeden insan vezîrdir.

Vezîr, bey için daima bir müşâvirdir; müşâvirler her işte kıyasla hareket ederler"(11).

Gazneli vezâreti hakkında pek fazla bilgimiz yok. Yalnız ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olan Gaznelilerde vezîrlük müessesesinin, bu devlete has karakterler taşıdığı vereceğimiz şu misâlden de anlaşılmaktadır. Vezîr tâyinlerinde, vezîrlerin vezâreti kabul ederken sultanlarla hangi şartlarda vazife göreceklerine dâir bir muahede (kontrat) yapılırdı. Vezîr bundan sonra vazîfeye başlardı (12).

Türk Devletlerinde vezîrlük müessesesi Büyük Selçuklu Devleti'nde inkişâf etmiştir.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE VEZÂRET

Büyük Selçuklularda vezîrlik mansıbı, devlet tesis edilince, Sultan Tuğrul Bey tarafından ihdas edildi. Tuğrul Bey bu makama ilk olarak Ebu'l Kasım Buzgânî'yi getirdi.

Tuğrul Bey, devlet işlerinin organizasyonu ve idârî anânelerin yerleşmesi için, Gazneli hükûmet kadrolarında yetişmiş İranlıları vezârete tâyin etti. Bilhassa, Tuğrul Bey'in ölümüne kadar, uzun sayılabilecek bir süre, onun vezîrliğini yapan Amidü'l-mülk Kündürî'nin, Alp Arslan ve Melikşah'ın vezîrliklerini yapan Nizâmü'l-mülk'ün mesleklerinin kâtiplik olması, Abbâsî anânesinin devamıdır. Nitekim, gördüğümüz gibi, Abbâsîlerde de vezîrler küttâb sınıfından seçiliyordu. Bunlar idâre teşkilâtı kadrolarında ihtisas yapan kâtiplerdi.

Büyük Selçuklularda, vezîrlik mansıbına, Abbâsî vezîrlerinin formasyonuna mütenâzır olarak, diplomatik vesâikin hazırlanmasında ve mâlî sahada ihtisas yapan şahsiyetler tâyin ediliyordu. Bu itibarla Selçuklu vezîrleri umumiyetle divân-ı inşâ ve divân-ı istifa'da vazife almış kimselerdi (13).

Muhtelif devletlerin vezîrlerinde, vazife, selâhiyet ve protokol bakımından paralellik görüyoruz. Gerçekten; Abbâsî, Sâ mânî, Gazneli, Selçuklu vezîrleri ayrı devirlerin aynı vezîridir. Bu paralellikte, şüphesiz bütün bu devletlerdeki (Abbâsîlerin Arap, Sâ mânî'lerin İrânî, Gazneli ve Selçuklular'ın Türk menşeli olduğu göz önünde bulundurulmalıdır). Vezîrlerin devlet idâresinde ihtisaslaşmış İranlılar olmaları büyük bir rol oynamaktadır. Hakikaten Emevî Halifesi Abdülmelik'e atfedilen; "İranlılar'a şa-

şıyorum. Bin yıl hüküm sürdüler, bir an bize muhtaç olmadılar. Biz bir asır devlet idâre ettik, bir an olsun onlardan müstağni kalamadık" sözü yakıştırmaya bile olsa, gerçeği ifade etmektedir (14).

Aslında vezîrlerin Fars menşeli olmaları şekli bir meseledir. Türk hükümdarının idâresindeki Türk Devleti'nde başlıca saray, ordu tamamen Türklere mensuktur. Bu iki ana unsur, hükümet mekanizmasını devamlı mürakebe eder.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Büyük Selçuklu vezîrleri umûmî olarak İran asıllıdır. Devletin ilk vezîri, Ebu'l Kasım Buzgânî'nin de, Gazneli Devleti'nde, Sâlâr rütbesinde bir ordu mensubu olmasına rağmen, İranlı olduğu tahmin edilmektedir. Bundan başka, bir dihkân (toprak ağası)'ın oğlu olan ünlü vezîr Nizâmülmülk ve soyundan gelen vezîrler, gene bir dihkânın oğlu olan Kündürî Fars menşelidirler. Nadiren de olsa Arap asıllı vezîrlere de rastlanan, Büyük Selçuklularda, yalnız Togan Bey Kaşgârî Türk asıllıdır (15).

Anlaşıldığına göre , bu devirde, vezîrlük, dihkân olan İranlıların âdeta inhisarındadır. Yirmi üç vezîrdan ancak biri Türk'tür. Onun da kavmî durumundan dolayı tercih edilerek bu makama tâyin edildiğini ileri sürecektelâzime delillere sahip değiliz.

Selçuklu vezîrlerinin ekseriyeti -en az on beş divânlar ve idâre teşkilâtından yetişerek, bu yüksek makama gelmişlerdir. Onlar da, Abbâsî vezîrleri gibi umumiyetle kâtiplik görevinde bulunmuş, divân-ı istifâ ve divân-ı inşâ'nın çeşitli kademelerinde vazife alarak mâlî sahada ve diplomatik vesâikin hazırlanmasında ihtisas yapmışlardır (16).

Selçuklularda vezîr tâyin edebilmek için başlıca şu âmiller rol oynuyordu:Devlet idâresinde gerekli tecrübeyi

kazanmak, zenginlik ve sultana bağıllık derecesi (17).

Sultanın fermanı üzerine vazifesine başlayan Selçuklu vezîri, icraî, teşrî ve kazaî selâhiyetleri kayıtsız şartsız elinde bulunduran hükümdarın vekil sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idâre eden en büyük memurdur. Hükümdarın vekili olarak muayyen konularda ferman çıkarabilen vezîr, icraatından dolayı yalnız Sultana karşı mesuldür. Ancak sultanın emriyle icraatının hesabını vermek üzere mahkemeye dahi sevkedilebilirdi (18).

Vezîr, merasimde yabancı hükümdarlar ve tâbi hükümdarlar veya elçileri ile olan münasebetlerde, mezâlîm divânında gene hükümdarın vekili olarak vazifesini ifâ eder. O raiyetin refahından mesuldür. Memleket dâhilinde huzur ve nizâmın tesisi için çalışır. Devlet işlerini "kalem" ile yürütür. Melikler ve kumandanlar da dâhil olmak üzere devlet ricâli, bütün idâri organlar ve memurlar onun emri altındadırlar (19).

Vezîr, herhangi bir vazife verildiği zamanların haricinde hükümdarın nezdinde bulunur, seyahatlerinde ona refakat eder ve seferlerine katılır. O, bizzat ordu gönderebilir veya orduyu sevk ve idare edebilir. Vezîr, diğer devlet erkânı gibi şahsına bağlı askerî birliklere sahiptir (20).

Anlaşılabacağı üzere, Selçuklu vezîri, Sultan'ın müsaadesi ve onun nezareti altında bütün idarî işleri müstakil olarak ifâ edebilmektedir. Bu itibarla vezîr -İslâm hukuku noktası nazarından- "vezâret-i tefvîz" e hâizdir. Gene Sancar devrinde çıkarılan bir fermanla vezîrin vazifesi hakkında bir fikir edinebiliriz: Buna göre, vezîrlerin hâkim, faziletli olması, hükümdarın hayatını tasvir eden eserleri okuması, devletin idâresini iyi bilmesi, tebaadan hükümdara haber iletmesi gibi hususları bilmesi gerekmektedir (21).

Büyük Selçuklu vezîrinin yetkileri: Büyük Selçuklu vezîrlerinin -bilhassa nüfuzlu olanlarının- Sultanın vekili sıfatıyla ferman çıkarmak yetkisine sahip oldukları ve bu suretle teşriî faaliyette buldukları anlaşılmaktadır. Nitekim, İsfahânî, Nizâmülmülk'ün fermanlarının geciktirilmeden yerine getirildiğini yazar (22).

İcrâî bakımdan geniş yetkilere sahip olan vezîr, devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Büyük Divân (Divân-ı âlâ)'a başkanlık eder. Bundan başka o geniş mâlî yetkilerle, memurları tâyin ve azil yetkisi ile mücehhezdir. Vezîr, eğitim ve imar faaliyetinde de bulunur, hil'at tevcih eder ve nihayet devlet dâirelerini teftiş eder. Büyük Selçuklu vezîri dünyevî hâkimdir. Şikayetleri dinler, gereken tahkikâtı yapar ve kararını verir. Vezîr, bazen sultanın refakatında, bazen de orduya bizzat kumanda eder ve askerî harekâta katılırdı.

Büyük Selçuklu sultanları kendileri adına geniş selâhiyetlerle mücehhez olan vezîrlerini, devrin telâkkisine uygun olarak azil, idâm veya başka bir mansıba tâyin edebilir, icabında yukarıda zikrettiğimiz üzere mahkemeye bile sevkederlerdi. Sultan bu son şıkkı uygun görmüş ise vezîr, sultanın başkanlık ettiği mahkeme huzuruna çıkarılırdı. Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde yalnız bir vezîr -Sadü'l-mülk- bazı divân üyeleri ile birlikte mahkemeye sevk edilmiş ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. Vezîr Sadü'l-mülk'ün bâtinî olduğuna, sultanı ikna eden bir şahıs onun tevkif edilmesine sebep oldu. Elleri ve ayakları kelepçeye vurulan vezîr, Sultanın huzuruna çıkarıldı. Salonda ayak takımından vezîrin aleyhinde tezâhürat yapacak bir grup da vardı. Bunlar Sadü'l-mülk için, "O kâfirdir, mülhiddir" diye bağırıyor, cezalandırılmasını istiyorlardı. Neticede, Sultan, vezîri ve divân âzâlarından bazılarını ölüme mahkûm etti. Zübütetu'n-nusre'ye göre vezîr bir iftiraya kurban gitmiştir. İbnü'l Esir ise, Sadü'l-mülk'ün sultana ihanet suçundan,

diğer maznunların bâtinî itikatından dolayı itham edildiklerini, bu sebeble asıldıklarını yazar (23).

Görülüyor ki, Büyük Selçuklu vezîri hâkim-i mutlak olan sultana icraatından dolayı hesap vermekle mükelleftir.

Sultanın vezîr ile münasebetlerini saray hâcibleri tanzim ederler. Hâcib, Sultan ile görüşüp onun sözlerini vezîre tebliğ eder. Büyük Selçuklu vezîrinin sultanların tertip ettiği rûz-i bâr'da ve bilcümle merâsimde hazır bulunması tabiidir. Vezîr, hükümdar tarafından münferit olarak da kabul edilir. Sultan tarafından kabul edildiğinde yer öper.

Vezîrlerin cülûs merâsiminde bizzat rol oynadıkları anlaşılmaktadır. 1063 (455) yılında Alp Arslan, taht müddeisi ve akrabası Kutalmış'a karşı mücadeleyi kazanınca, vezîr Kündürî'ye haber göndererek, selefi ve amcası Tuğrul Bey'in tabutunun saraydan türbesine nakledilmesini ve sarayın temizletirilerek ikâmetine uygun bir hale getirilmesini emretti. Vezîr, yeni Sultan'ı "hadem", "haşem", "davul", "alem", "Arap ve Acem"iyle karşıladı ve tahta oturttu.

Sultan ihtiyaç duyduğu zaman devlet işleri ve politikası hakkında vezîri ile istişâre ediyordu. Hükümdar, vezîri ile eyâlet (vilâyet), ordu (leşker), para (vücûh-ı mâl), imâr siyâseti ve ülkenin düşmanlarına karşı alınacak tedbirler hakkında konuşuyordu. Sultan ve hanedan mensuplarının nikâh muamelâtı ile uğraşan vezîrler, sultanın arzusu ile hanedan âzâsına "vâsi" olabilirdi.

Diğer taraftan vezîr, sultanın, o devrin manevraları demek olan avlarına da katılır. Katılmaz ise, av süresince vezîrin yerine vezâretten sonra en yüksek makam sahibi olan sâhib-i divân-ı tuğra, vezîre vekâlet ederdi.

Büyük Selçuklu vezîri, sultanların "hâdim"i olduklarını asla unutmuyordu. Bir gün, Amîdû'l-mülk Kündürî'nin Sultan Tuğrul Bey'e hitaben "Ben senin mutî bir hadîminim" şeklinde konuşması vezîrlerin sultanlara olan bağlılıklarının en güzel misâlidir (24).

Büyük Selçuklu vezîrinin âlametleri şunlardır: Hil'at-ı vezâret, mühür-yüzük, altın divit, kılıç, sarık, nevbet, mender ve çadır. Bunlara ilâveten vezîrin unvan ve lâkablari onun mansıbını temsilde büyük bir rol oynarlar.

Vezîrin lâkablari mevkiin yüksekliğine uygun olarak pek çoktur: "Sâhib-i ecell-i yü'eyyed-i mansûr-i muzaffer, Mecdû'l-mille ve'd-dîn, Sadrü'l-İslâm ve'l-müslimîn, Nizâmü'l-mülk ve's-selâtin, Kıvâmü'l-mülk ve'l-mille, saff el-imân ve Mecdû'l-enâm, Seyyidü'l-vüzerâ fi'l-âlemin, hâce-yi buzurg gibi (25).

Büyük Selçuklu vezîrlerinin makam ve meskeni olarak kaynaklarımızda dâru'l-vüzerâ, dergâh-ı vezâret, saray ve serâperde (çadır) tâbirleri geçmektedir. Vezîr, dâru'l-vezâre'deki makamında bir "dest (minder)" üzerinde otururdu. Makamında onun önünde divit takımı vardı. Vezîrin başında sarığı ve üzerinde hil'atı bulunurdu. Böylece, Selçuklu vezîrinin mansıbının sembollerini yanından ayırmadığı anlaşılmaktadır. Vezîrin maiyyetinde bulunan memur ve hizmetliler, söz konusu ettiğimiz mahallerde görevlerini ifa ediyorlardı. Görünüşe göre, vezîrin maiyeti ve vezâret kalemleri vezîrin saray ve konağında idiler (26).

Büyük Selçuklu vezîri, protokolde sultandan hemen sonra geliyordu. O, bütün merasimde Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi hükümdarların da ön safında yer alırdı (27).

Hükümdar vezîrini kendi adına elçi olarak gön-

derebilirdi. Gene vezîr vassal hükümdarları karşılama törenlerine hükümdar adına katılırdı. Vezîrlerin kendilerini ziyarete gelen kimseleri umûmiyetle oturdukları yerde kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu protokoller meselede, her vezîrin insiyatifiyle hareket ettiği, ziyaretçisini nasıl karşılaması gerektiği hususunda, o andaki şartlara göre karar verdiği anlaşılmaktadır. Vezîrin ulemâdan olan ziyaretçilerini ayakta karşıladıklarına dair misâller vardır. Devlet adamlarının ilme ve ilim adamlarına atfettikleri ehemmiyet nazarı itibare alınırrsa, bu tarz karşılama tabiidir (28).

Vezîr, reâyâ'nın arzu ve dileklerini de nazarı itibare alıyordu. Şikâyet ve dilekler vezîre yazılı olarak elden veriliyor veya vezîrin hâcib'i tarafından vezîre intikal ettiriliyordu (29).

Vezîrin husûsi hayatından ve eğlencelerinden kaynaklarımızda yer yer bahsedilmektedir. Isfahânî, Vezîr İzzü'l-mülk'ün dostları, maskaraları ve mâcinleri (hile yolunu öğretenler) ile yaptığı iştret âleminden bahsetmektedir (30).

Vezîrlerin çok sayıda gulâmları ve haremîni teşkil eden karıları ve câriyeleri vardı. Bunlar daima vezîrin nezdinde bulunuyorlardı. Kaynaklarımızda vezîrlerin özel hayatlarına dair haber verilen vakalar, daha ziyade ulemâ ve din adamları ile münasebetleri, muhtelif kimselere yaptıkları "ihşanlar" ile ilgilidir (31).

Vezîrin gelir kaynaklarına gelince: Bunlar başlıca dört kaynaktan müteşekkildir: Birincisi devlet gelirlerinden hissesine düşen pay, ikincisi, kendisine verilen iktâ'dan elde ettiği gelir, üçüncüsü, Selçuklu ordularının yaptıkları seferler sırasında ele geçirilen ganimetlerden hissesine düşenler, dördüncü gelir kaynağı da maaşıdır (32).

Vezîrin memuriyet süresi, ya hükümdarın onu az-

letmesiyle, ya vezîrin eceliyle ölümü veyahut da başkaları tarafından öldürülmesiyle son buluyordu. Ne var ki kendi eceliyle ölen vezîr çok nadirdir (33).

HAREZMŞAHLAR VEZARETİ :

Harezmsahlarda vezîrlik müessesesi, Atsız (1117-1156) zamanında kurulmuş olmalıdır. Kesin olarak bildiğimiz Sultan Tekiş tarafından ihdas edilmiş olduğudur. 1194 yılında, Harezmsahlardan Irak Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul'un öldürülmesi ve devletin tarihe karışmasından sonra Tekiş, vezârete Nizâmülmülk Mesud'u tâyin etti.

İlk Harezmsah vezîrlerinin İran asıllı oldukları anlaşılmaktadır. Sultan Tekiş'in vezîrleri olan Nizâmülmülk Mesud ile halefi ve oğlu Sadrüddin Alâeddin Muhammed devrinde adı geçen vezîrden sonra Nizâmülmülk adlı menşei gulâm olan bir vezîr iş başına getirildi. O, Sultan'ın annesi Türkân Hatun'un "gulâmzâde"si idi (34).

Harezmsahlarda teşkilâtın esası, Selçuklu teşkilâtından alınmıştı. Bununla beraber vezîrlerin menşelerinde bazı farklar görüyoruz. Umûmiyetle, Büyük Selçuklu vezîrleri, İranlı ve toprak aristokrasisi sınıfına mensub olmalarına karşılık, Harezmsahlarda bilhassa devletin son devirlerinde gulâm veya Türk menşeli vezîrlere rastlıyoruz. Eski Türk boy hayatına ait anânelerin Selçuklulara nazaran daha kuvvetli olduğu ve Türk boylarının devlet içinde ağırlıklarını hissettirdikleri Harezmsahlarda (35) Türk menşeli vezîrlerin varlığı tesadüfe hamledilemez. Vezîrler, "vezîr-i memleket" veya "vezâret-i sultan"a re'sen sultan tarafından tâyin ediliyorlardı. Ancak, Alâeddin Muhammed, Sadreddin Ali'yi azledince, yerine tâyin edilecek şahsiyet hakkında annesi Türkân Hatun'la danıştı. Türkân Hatun'un Nizâmülmülk Muhammed'i tavsiyesi üzerine, O'nu vezârete getirdi. Halbuki ondan nefret etmekteydi.

Harezşahlarda teşriî faaliyetin daha ziyâde anme hukuku sahasında olduğu anlaşılıyor. Harezşah vezîrinin de ferman-kanun çıkardığına dair Nesevî'de kayıtlara rastlıyoruz. Gerçekten, Şerefülmülk bilhassa **Sultan Celâleddi'nin** vâridâtını temin hususunda ferman çıkarmıştı (36).

Vezîrin en başta gelen icraî vazifesi "**Büyük Divân**" (Divan-ı âlâ) a riyaset etmektir. Bu divanın üyeleri, sahib-i divân-ı istifâ, sâhib-i divân-ı nâzır idi. Vezîrin, diğeri selâhiyetleri memurları ve kadıları tâyin ve azl, devlet dairelerini teftiş, iktâ tevcihi, mâlî, ekonomik ve imar alanlarında tedbir almaktır.

Harezşahlarda Vezîr, sarayın fırınlarına, mutfaklarına yapılan masrafı ve vazifelilere ödenen maaşları tediye eden üstü'd-dâr'ın ödemelerine müteallik evrâkı murakabe edip tasdik ederdi. Suistimâlin önüne geçmek için bu gibi tediye emirlerinde vezîrle beraber müstevfî, müşrif, nâzır ve ârız'ın da imzaları bulunurdu (37).

Hükümdar adına, yüksek memurları muhakeme eden mahkemeye de riyâset eden vezîr, sultanın emriyle veya insiyatifini kullanarak ordu sevk ve idare edebilirdi. İcraatından dolayı yalnız sultana karşı mesul idi. Vereceğimiz şu örnekte bu mesuliyette nakdî ceza müeyyidesinin de mevcudiyetine şahit oluyoruz: 1228'de Gürcülerin Harezşahlar'a karşı hücumu geçeceğini öğrenen, Celâleddin Harezşah istişâre için devlet ricâlini topladı. Vezîr Şerefülmülk düşmanlarının gücünden bahisle savaştan kaçınmaları gerektiğini ileri sürdü. Vezîrin bu mütalaasına çok kızan sultan, önündeki diviti O'nun başına vurarak "Onlar koyun sürüsüdür, arslan, koyun sürüsünün çokluğundan şikâyet eder mi?" diye bağırdı. Fikirlerinin sultan tarafından beğenilmediğini gören vezîr pişman oldu ve 50.000 dinar para cezası ödedi (38).

Harezşah vezîrlerinin de, memuriyet âlameti ola-

rak, Selçuklu vezîrleri gibi vezâret mûhürü ve altın divitleri vardı. Bunların yanında **Sultan Tekiş** ve **Sultan Alâeddin Muhammed**'in vezîrleri -sultanların emirleri mucibince- dört adet mızrağa da sahiptiler. Harezmsâh vezîrleri umûmiyetle hâce-i cihân lakâbını taşırlardı.

Vezîr, Sultana şifahî izahattan başka, lüzum hasıl olduğunda mektup da yazardı.

Harezmsâh vezîri üç kaynaktan gelir sağlıyordu. Bunlar: Kendine devletçe ayrılan maaş, tevcih edilen iktâ mıntıkları ve ülkenin her tarafından bütün iktâlardan, hatta sultana ait emlâk ve araziden aldığı âşâr geliri teşkil ediyordu.

Harezmsâh vezîrlерinin vazifede kalma süreleri de umûmî kaideler dâhilindedir. Devletin istikrarlı dönemlerinde, uzun, duraklama devirlerinde kısa müddetlerle vazifede kaldılar (39).

I.BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLİĞİNİN GENEL KARAKTERLERİ

Bilindiği gibi, Türkiye Selçuklu vezâreti **Abbâsî-Büyük Selçuklu** ve **Harezmşahlar** vezâreti çizgisinde tabî olarak teşekkül etmiş bir müessesedir. Nazârî olarak, müessesenin yapısı bu devletlerin vezîrlük müesseselerine benzemektedir (1).

Türkiye Selçuklu vezîrlерinin menşeleri, tâyin şekilleri, çalışmaları ve yetkileri metbû devlet Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nunkine çok benzemektedir. Zaten kendisini onun tâbîisi ve vârisi kabul eden Türkiye Selçuklu Devleti için bu durum çok tabîdir. Selçuklu Hanedanına bağlı üyelerce kurulan bu devlet, teşkilâtını tesis ederken çok hususlarda benzetmiştir. Burada genel karakter derken kastetmek istediğimiz bu husustur. Ne var ki zaman, zemin ve siyâsî şartlar vezîrlük müessesesinin yapısında büyük değişikliklere yol açmıştır. Bu konuyu II.Bölümümüzde açıklamaya çalışacağız.

A)TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN MENŞELERİ

Ortaçağ Türk-İslâm Devletlerinde vezîrlerin çoğunluk ile İran asıllı oldukları mâlumdur. Osmanlıların siyâsî bakımdan selefi olan Türkiye Selçukluları da genel olarak aynı geleneği devam ettirdiler.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde vezîrlük, devletin kurucusu Süleyman Şah tarafından kuruldu. Ancak I.Alâeddin Keykûbat devrine kadar kaynaklarda ismi geçen vezîr nâdirdir.

Çeşitli kaynaklardan tesbit edebildiğimiz vezîrlere şunlardır:

Hasan b. Tahir, I.Rükneddin Süleymanşah'ın (1075-1086) vezîri.

İhtiyarüddin Hasan (Hasan b.Gavras), II.İzzeddin Kılıç Arslan (1195-1192)'in vezîri.

Muhammed bin Gâzi, I.İzzeddin Keykâvus (1211-1220)'un vezîri.

Mecdeddin Ebubekir, I.İzzeddin Keykâvus'un vezîri.

Vezîr Reşiduddin, I.Alâeddin Keykûbad (1220-1237)'in vezîri.

Vezîr Mahmud, muhtemelen II.Rükneddin Süleymanşah (1196-1204)'in veya I.İzzeddin Keykâvus'un vezîri.

Ziyâeddin Karaarslan, I.Alâeddin Keykûbad'in vezîri.

Mühezzibüddin Ali, II.Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246)'in vezîri.

Şemseddin Mehmed İsfahani, II.Gıyaseddin Keyhüsrev ve II.İzzeddin Keykâvus (1246-1249)'un vezîri.

Nizâmeddin Hurşid, II.İzzeddin Keykâvus'un

vezîri.

Cemâleddin Mehmed Hotanî, IV.Rükneddin Kılıç Arslan (1262-1266)'ın vezîri.

Bahâeddin Erzincânî IV.Kılıç Arslan'ın vezîri.

İzzeddin Mehmed Râzî II.İzzeddin Keykâvus'un vezîri.

Necmeddin Nahcivânî, 1249-1254 arasında üçlü müşterek saltanat (izzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıç Arslan, Alâeddin Keykûbad saltanatı) devresinde vezîr.

(Baba) Şemseddin Mahmud Tuğraî ikili saltanatı (izzeddin ve Rükneddin Kılıç Arslan saltanatı) vezîr (1254-1262)

Fahreddin Ali, II.İzzeddin Keykâvus ve sonra Rükneddin Kılıç Arslan'ın vezîri.

Muinüddin Süleyman, Rükneddin Kılıç Arslan'ın vezîri.

Mecdeddin Mehmed, III.Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1266-1284) vezîri.

Fahreddin Kazvîni, II.Gıyaseddin Mesud (1284-1296)'un vezîri.

Necmeddin Ferruh II.Gıyaseddin Mesud'un vezîri.

Cemâleddin Mehmed, Selçuklu tahtının 1296-1298 yılları arasında boş kalması sırasında vezîr.

Şemseddin Ahmed Lâkûşî, III.Alâeddin

Keykûbad (1302-1310)'ın vezîri.

Vezîr Nizâmeddin Yahya, III.Alâeddin Keykûbad'ın vezîri.

Alâeddin Sâvî, III.Alâeddin Keykûbad'ın vezîri.

Adlarını zikrettiğimiz Türkiye Selçuklu Devleti vezîrleri genellikle İran asıllı ve "kalem"den yetişmedirler.

Süleymanşah'ın vezîri Hasan b. Tahir 1086'da Suriye Selçuklu hükümdarı **Tutuş** ile yapılan savaşta esir düştü. Bu savaşta Süleymanşah, kılıcıyla intihar etmiştir. **Melikşah, Hasan'ı Antakya'nın mâlî işlerini tedvire memur etti. Hasan, ehl-i kalem"dendir Muhtemelen İranlıdır (2).**

Sultan II.Kılıç Arslan'ın vezîri İhtiyarüddin Hasan, ihtidâ etmiş bir Ermeni-Bizans ailesine mensuptur.

1176'da Manuel Komnenus'a sulh teklifini götüren Gavras isimli bir şahıstır. Aynı Gavras ya da muhtemelen onun oğlu kaynaklarda İhtiyarüddin Hasan İbn Gavras diye geçmektedir (3).

Sultanşah zamanında Kayseri'de yaptırılan Medresenin vakfiyesinde adı Hoca Hasan olarak geçen bu ünlü vezîrin tamamen Türk ve müslüman geleneklerine göre yetiştirildiği anlaşılıyor (4).

Muhammed b. Gâzi, Ravzatu'l-ukûl adlı terbiyevî bir eser yazan ulemâdan bir vezîrdir. O, bu eseri II.Süleymanşah adına yazdı ve daha sonra da vezârette bulundu (5).

İzzeddin Keykâvus'un vezîri olduğu anlaşılan Mecdeddin Ebûbekir de "ehl-i kalem"dendir ve muhtemelen İranlıdır. Yine daha önce vezirlik yaptığı anlaşılan Vezîr

Mahmud da muhtemelen İrânlıdır (6).

I.Alâeddin Keykûbad devrinin ünlü vezîri Ziyâeddin Karaarslan'ın isminden de anlaşılacağı üzere menşei Türk'tür ve askerî kadrodan yetişmiştir. O, I.Keykâvus devrinde elçi olarak görevlendirilmiş, **Ermeni** kralı için yazılan tevcih fermanını **Sis (Kozan)** şehrine götürmüştür. O zaman görevi "emîr-i devât" idi (7).

II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in son ve II.İzzeddin Keykâvus'un ilk devirlerinde vezîrlikte bulunan Şemseddin Mehmed İsfahânî de İrânlıdır.

"Türkiye Selçuklularına aid Resmî Vesikalar" adlı eserinde **Osman Turan** onun geçmişine ait şu mütalâada bulunmaktadır :

"Antalya'nın fethini müteakip İzzeddin Keykâvus tarafından muhtemelen **Celâleddin Harezşah'a** bir fetihnâme gönderildi. Bu fetihnâmeyi götüren zât, bilâhère Selçuklu Türkiye'sinde vezîr olarak mühim bir mevki kazanan İsfahanlı Şemseddin Mehmed olacağına kanaat getirmek mümkündür. Zira, O'nun İzzeddin Keykâvus'un sır kâtibi ve sohbet arkadaşı olduğuna dair kayıt da bu hususu teyit etmektedir. Uzun yıllar münşî-i hass olarak görev yapan İsfahânî I. Alâeddin Keykûbad zamanında müşrif ve Tuğraî yani İnşâ divanının başı oldu (8).

Ancak, 1230 yılı Ağustosunda Celâleddin Harezşah'ın Yassı-Çemen'de uğradığı yenilgi dolayısı ile kaleme aldığı fetihnâmenin taşıdığı ağır ifade, onun tuğraîlikden azledilmesine sebep oldu. Bununla beraber müşriflik görevi devam etti. O, 1238'de Saltanat nâibliğine getirilmiştir. Ancak, 1244'te Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından gönderildiği Altınordu'dan Sayın Han'ın kendisine verdiği unvan ve Anadolu'da kendi nâmına hüküm yürütme yetkisi verdiğini gösteren özel bir yarlık ile gelmiştir. Bu arada vezîr Mühezzibüddin öldüğünden Sultan tarafından vezârete atanmıştır (9).

II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in vezirlerinden Mühezzibüddin Ali, İranlıdır. Hasan Kâzî'nin oğlu Muhammed'in oğlu Mühezzibüddin Ali, Irak-ı Acem'in Deylem bölgesinden idi. Moğolların Irak-ı Acem'i istilâ etmeleri üzerine diğer soydaşları gibi O da Anadolu'ya göç etmişti. Türkiye Selçuklu devletinde Müstevfi nâibliği ve Müstevfilik makamlarında bulundu. Kayınpederi Müstevfi Sadeddin Ebû Bekir tarafından Sultan Alâeddin Keykûbad'a tavsiye edilerek vezârete getirildi (10).

Rükneddin Kılıç Arslan IV'in vezîri ve Atabağı olan vezîr Bahâeddin Erzincânî muhtemelen İranlıdır.

Vezîr Nizâmüddin Hürşid, askerî kadrodandır. Saltanat nâibliği ve Pervânelik makamında bulunmuş, IV.Kılıç Arslan'ın vezâretini yapmıştır. Irkî menşei belli değildir.

Necmeddin Nahcivânî de İranlıdır ve kadılıktan yetişmiştir. Necmeddin o devirde "Atabek-i Rûm" unvanını alarak üç sultanın (II.İzzeddin Keykâvus, IV.Rükneddin Kılıç Arslan, II.Alâeddin Keykûbad) niyâbeti görevini yüklenen Celâeddin Karatey tarafından vezîrliğe atanmıştır.

"Baba" lakâblı Vezîr Şemseddin Mahmud da İranlıdır "Ehl-i kalem"den olup tuğraf (melikû'l-küttâb)'lik mansıbını işgal etmiş, 1251'de Şemseddin Mehmed İsfahânî'nin ölümü hakkında izahat vermek için gönderildiği Batu Han'ın bir yarlığı ile vezîrliğe tâyin edilmiştir (11).

II.İzzeddin Keykâvus'un vezîri İzzeddin Mehmed Râzî (Kadı İzzeddin Râzî) Rey'lidir. Ehl-i kalemdendir (12). O, "Kadılık" daha sonra "Müşrif-i memâlik" ve "Atabeylik" görevlerinde bulundu.

Vezîr Fahreddin Ali, Konya'da yerleşmiş Hacı Ekber oğlu Hüseyin'in oğludur. Aslen İranlıdır (13). İranlı olmasına rağmen askerî kadrodan yetişerek "emîr-i dâd", nâiblik görevlerini yaptı. Sonra 1260'da vezârete getirilmiş, 1261'den itibaren de Kılıç Arslan'ın hizmetinde olarak bütün ülkenin vezîri olmuştur (14).

Vezîr Pervâne Muinüddin Süleyman, daha evvel vezârette bulunan Mühezzibüddin Ali'nin oğludur. İranlı bürokrat bir ailenin mensubu olarak şüphesiz devrin kalem erbabının sahibi olduğu ilmî eğitimi görmüştür. Bununla beraber o askerî kadroda görev almış, **Erzincan Serleşkerliği** gibi önemli askerî bir mevkide bulunmuştur. Daha sonra "emîr-i hâcib (melikü'l-hüccâb) ve Pervâne olarak görev yapmıştır. Bu son mansıbı işgal etmekle Kılıç Arslan'ın hâmilîğini ve devletin yönetimini elde etmiştir. O kendi iktâ ve ikâmetgâhı olan Tokat'ın merkez olduğu Kılıç Arslan'ın ülkesinde, Türkmen Beyi Alıncak'ın koruyuculuğu altında iktidar sürmüştür. Bu arada Hülagü'nün yarlığı ile Kılıç Arslan'ın vezîri olmuştur. Bu sırada yukarıda gördüğümüz gibi, Keykâvus da Fahreddin Ali'yi kendine vezîr olarak tâyin etmiştir. Ancak, Pervâne bir yıl kadar sonra 1261'de Aksaray'a gelerek kendi vezâretini Fahreddin Ali'ye bırakmak suretiyle onu Kılıç Arslan tarafına çekmiş ve Konya'dan kaçan II. Keykâvus'un yerine Kılıç Arslan'ı tek başına tahta oturtmuştur. Muinüddin Süleyman ile ikinci defa olarak hem İranlı hem de "ehl-i seyî"den (birincisi Fahreddin Ali'dir) bir şahsiyetin vezârete geldiğini görüyoruz. Bu durum Anadolu'da Moğol istilâsının sebep olduğu yeni siyâsî ve idârî şartlarla ilgilidir ve İranlı unsurun sivil olduğu kadar askerî teşkilâta da hâkim olmasıyla sonuçlanmıştır (15).

Vezîr Mecdeddin Mehmed de yine İranlıdır. 1271-1272'de azledilen Fahreddin Ali'nin yerine vezîr olmuştur. Bu makamı işgal etmeden evvel kayın pederi Pervâne Muinüddin Süleyman tarafından "Müstevfîlik"e tâyin edildi. Ancak, Fahreddin Ali'ye tekrar vezâret verilmesi üze-

rine Celâleddin Karatay'ın hâiz olduğu selâhiyetler ile "Atabey" olarak tâyin edilmiş ve divâna dâhil olmuştur.

Bundan başka 1249'da kısa bir süre vezârette bulunan ve Sultan İzzeddin ile kardeşi Sultan Rükneddin Kılıç Arslan, Arslan Han önünde yaptıkları çarpışmada ölen Cemaleddin'in, Hotan'lı yani İranlı olduğunu ve kadılıktan yetiştiğini biliyoruz (16).

Fahreddin Ali'den sonra vezîr olan Fahreddin Kazvîni de İranlı idi. İlhanlı divânında görevi Müstevfi idi (17).

Kazvîni'den sonra işbaşına gelen vezîrlerden Ahmed Lâgûşî, Cemâleddin Mehmed ve Alâeddin Sâvî de İran menşeli idiler (18).

B) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN TAYİN EDİLME ŞEKLİ

Türkiye Selçuklu Devleti'nde başlıca üç güç vezîr tayininde müessir olmuştur. Bunlar:

1) Selçuklu soyundan gelen Sultanlar:

1243 Köseadağ Muharebesi'ne kadar sultanlar devletin başında mutlak hükümandılar. Devletin her işinde olduğu gibi vezârete tayin meselesinde de tek yetkili sultanlar olmuştur. Buna göre I.Süleymanşah'ın vezîri Tahir b.Yahya'nın tayininden II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in vezîri Sâhib Mühezzibüddin Ali'nin ölümüne kadar iş başına gelen vezîrlerin tayini tamamen baştaki hükümdarın tasarrufu dahilindedir.

2) Köseadağ Savaşından sonra devletin dolayısıyla hânedanın içine düştüğü zaaftan dolayı devletin mukadderatına sahip olan şahsiyetler: Celâleddin Karatay ve Pervâne Muinüddin Süleyman gibi.

Celâleddin Karatay, şahsî gayreti ve nüfuzuyla Sultan II.İzzeddin Keykâvus, IV.Rükneddin Kılıç Arslan ve Alâeddin Keykûbad arasında muvazeneyi sağladı. Yalnız kardeşler arasındaki ayrılığı değil, bunlara intisab ederek şahsî ihtiraslar peşinde koşan beyleri de yatıştırırmaya muvaffak oldu. Bu suretle üç kardeşin birlikte saltanat sürmesine ve Şemseddin İsfahânî'nin ölümünden sonra vezîrlığe getirilen Rey'li Kadı İzzeddin Mehmed ile Kılıç

Arslan'ın vezîri Bahâeddin Tercüman'ın vezîrlikten azledilip üçüne birden Nizâmeddin Hurşid'in vezîr olmasına dair bir anlaşmaya varıldı (19).

Aksaray Ovası Muharebesinde Kadı İzzeddin'in ölmesi üzerine, Celâleddin Karatay, vezîrlîği, akıllı ve faziletli bir şahsiyet olan Necmeddin Nahcivânî'ye teklif etti. O da bazı şartlarla bunu kabul etti (20).

Nahcivânî'nin vezîrlîğinden hoşnut olmayan Karatay ve arkadaşlarının muhalifleri aleyhte çalışmaya koyuldular. Moğollar nezdinde teşebbüse geçtiler. Bu durum karşısında Vezîr mücadeleye girişmeyerek mevkiini terkedip Haleb'e gitti. Karatay, bunların kötü maksatlarının önüne geçmek için Tuğracı Şemseddin Mahmud'u Batu Han'a gönderdi (21).

1271 yılında Vezîr Fahreddin Ali Kırım'da bulunan II.İzzeddin Keykâvus'a para yardımında bulunur. Fakat Muinüddin Süleyman bu hadiseyi Sâhib Ata'yı tasfiye için bir fırsat sayar ve tertibini hazırlar. Filhakika, ilk iş olarak, vezîrin büyük oğlu Tâceddin Hüseyin'in kuvvetinden ve askerlerinden çekindiği için onu dâvet ettiği bir ziyafette tevkif ettirdi. Bundan sonra da "divân"da vezîri, Keykâvus ile münâsebâta bulunmakla ve hiyanet etmekle suçladı. Sâhib Ata Pervâne'ye;

"Bu zât bütün memleketin pâdişahı, benim de efendimiz" idi. Bana bir mektup yazarak hâlden şikayet etti. Ben de bu hânedanın bir bendesi olduğum için üzerimizde bunca hak ve nimetleri dolayısıyla küçük bir mukabelede bulundum; seni de bundan haberdar ettim ve muvafakatını aldım. İşte suçum bundan ibarettir" dedi.

Buna rağmen ihtiyar Vezîr yakalanarak Emîr-i dâd Emînüddin'in evinde tutuklandı.

Fahreddin Ali'nin tevkifi üzerine Pervâne, damadı Erzincanlı Mecdeddin Mehmed'i "Müstevfilik"ten vezîrlîğe getirdi (22).

Bütün bu idarî tasarruflarda; gerek Celâleddin Karatay gerekse Pervâne Muinüddin Süleyman kendilerini bu mevkiye getiren İlhanlı yarlığına dayanmışlardı.

3)İlhanlı Devleti :

Sâhib Fahreddin Ali'nin 22 Birinci Kânun 1285 (25 Şevval 687)'te ölümü üzerine Moğollar, Fahreddin Kazvîni'yi Türkiye Selçuklu vezîrlîğine tâyin ettiler. Artık bu tarihten itibaren Türkiye Selçuklu vezîrleri kendi bünyesinde yetişmiş devlet ricâlinden değil de İlhanlı Devleti bünyesinden doğrudan tâyin edildiler. Fahreddin Kazvîni, daha sonra Ahmed Lâgûşî ve Alâeddin Sâvî, İlhanlı devlet menşuru ile Türkiye Selçuklu vezâretine direkt olarak tâyin edilen devlet adamı oldular.

İlhanlılar, Türkiye Selçuklu vezîri unvanını taşıyan vezîrin yanında bir de İlhanlı devletini temsilen yine vezîrlîk mansıbında şahsiyetler gönderdiler. Bu vezîrler devletin muhtelif meselelerini ve hesaplarını murakabe ediyorlardı. Bunlara örnek olarak; İl.İzzeddin Keykâvus tahttan ayrıldıktan sonra, yeni mansıbların dağılım esnasında İlhanlılar nâmına Horasanlı Tâceddin Mu'tez de vezîrlîk rütbesiyle Türkiye'ye geldi. Bu sırada vezîr Fahreddin Ali idi (23).

Vezîr Nizâmeddin Yahya, III.Alâeddin Keykûbad devrinde Anadolu'ya İlhanlı yarlığıyla gelmiş ve bir çok soygunlar, talanlar ve haksızlıklar yapmıştı (24).

Vezârete tâyin olayında, vezîrlîk mansıbını tevcih eden merciler, vezîr adayını kendisi seçerdi. Bu durumda, vezîr olacak şahısta liyâkat ve sadâkât en başta aranan hasletti.

Bazen de siyasî gücü ve ihtirası fazla olan kişiler sırf şahsî gayretleriyle bu makama çıkmayı başarırlardı. Bunda ise siyasî maharet en önemli rolü oynuyordu.

Vezârete tâyin menşûrla oluyordu. Kaynaklarda menşûr kelimesi sık sık geçmesine rağmen Türkiye Selçuklu vezîrlük menşûrlarından sadece elimizde Osman Turan'ın "Resmî Vesîkalar"da zikrettiği bir vezîrlük menşûru bulunmaktadır. Bu menşûr, Gazan Han'ın Şemseddin Ahmed bin Osman Lâkûşî'yi Selçuklu Türkiye'si vezîrlüğüne tâyini için verilmiştir. Menşûr, Selçuklu Hânedânının Anadolu'da mevkiini muhafaza etmediği bir zamanda yazıldığı için, hükümdar burada Rûm (Türkiye)'un babaları tarafından Selçuklu sultanlarına verildiğini ve bu sebeple Ahmed Lâkûşî'nin hem Selçukluların vezîri, hem de Han'ın Türkiye'deki nâibi bulunduğunu kaydetmektedir. Bu gibi mansıb tevfiizi vesikalarında mütad olduğu üzere vezîrin bir çok meziyetleri sayıldıktan ve medhiyesi yapıldıktan sonra Anadolu'daki bütün devlet işleri, emîrlerin, mansıb sahiplerinin azli ve nasbı onun selâhiyetine terk edilmektedir. Bu onun vezîrlüğü ile değil nâibliği ile alâkalıdır. Filhakika kaynaklara uygun olarak Selçuklu Devleti'nin iktidarı fiilen İlhanlı hükümdarının eline geçtiği için Ahmed Lâkûşî hâiz olduğu bu selâhiyetlere Selçuklu vezîri sıfatıyla değil fakat İlhanlı hükümdarının nâibi olarak deruhte etmiş bulunmaktadır. Bu sebeple, fermanında eski meşhur vezîrlerden Nizâmülmülk'ün yolundan ayrılması Ahmed Lâkûşî'ye tavsiye edilirken O'nun Türkiye'de İlhan'ın nâibi, yani makamına kâim (kâim-i makâm-i mâ) olduğu kaydolunmakta ve kimsenin onun hüküm ve emrinden ayrılması tembih edilmektedir. Bununla beraber, yine de hukuken Selçuklu vezîrlüğü makamında bulunduğu için menşûr, Selçukluların divân anânelerine uygun olarak, Ahmed Lâkûşî hakkında Türkçe "İnanç" lakâbını kullanmaktadır. Uygurlardan beri devam eden bu Türkçe unvan ve lakâblar bütün Selçuklu emîrlere tefvîz edilen ferman ve menşûrlarda bulunduğu ve hatta diğer

İslâm devletlerinden gelen mektup ve sâir tahriratta bunların ihmal edilmediği görülmektedir. Bu sebeple, Selçuklu Türkiye'sine ait diğer bütün resmî vesikalar ve hatta kitâbeler Osmanlı devrine kadar bu Türkçe unvanları devam ettirmiştir. Bu husus Türk devlet teşkilâtı bakımından dikkate şayan bir hadisedir (25).

Prof.Dr.Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye adlı araştırmasında Vezîr Lâgûşî'nin vezîr olarak tâyinini Fahreddin Kazvî'nin ölümünden sonra gerçekleştirdiğini yazar (26). Halbuki 1291 yılında Fahreddin Kazvî'nin öldürülmesinden sonra 1292 yılında Gıyaseddin Mesud'un vezîri olarak Cemaleddin Ferruh'un tâyin edildiği anlaşılmaktadır (27). Daha sonra Balta isyânının bastırılması ve Sultan Mesud'un Gazan Han'a gitmesi üzerine Türkiye dört mâlî bölgeye ayrıldı. Bu arada; Cemâleddin Mehmed vezîrliğe, Muinüddin Mehmed Bey Pervâneliğe, Kemâleddin Tiflisî saltanat nâibliğine ve Şerefüddin Osman Müstevfiliğe tâyin edildi (28).

"Resmî Vesikalar"da yanlışlığı farkedilen Osman Turan, bu durumu şu şekilde düzeltmiştir. "Yahudi Sâdüd-devle, Argun Han'ın vezîri olunca Selçuklu vezîrliğine tâyin edilen Kazvî öldürüldü. Bu sıralarda Anadolu'nun idâresine gönderilenler arasında Ahmed Lâkûşî de bulunuyordu ise de bu esnada onun vezîrliğe tâyini hakkında bir işâret mevcut değildir. Geyhâtu zamanında Sâhib Necmeddin Selçuk vezîrliğinde bulunuyordu. Gazan Han 697'de Gıyaseddin Mesud'u Isfahan'da hapsedtirip yerine yeğeni Alâeddin Keykûbad bin Ferâmurz'u Selçuklu tahtına geçirdiği zaman Ahmed Lâkûşî'yi de vezâretine tâyin etti (29).

C) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN GÖREV VE YETKİLERİ

Türkiye Selçuklu vezîri, idârî, icrâî, askerî ve kazâî alanlarda tam yetki ile görev yapar, Şüphesiz bu hususta kendisini bu makama getiren kuvvete, yani Selçuklu sultanına, "Atabek-i Rum"a veya İlhan'a karşı sorumlu tutar (30).

Büyük Selçuklu Sultanı Sancar devrinde çıkarılan bu fermanın vezîrin genel olarak görevi hakkında fikir edinmek mümkündür : "En yüksek memuriyet vezîrlidir. Umûmun işleri, insanlara ait meselelerin nizama uygun şekilde cereyan etmesi ona bağlıdır. Memleketin azameti, haşmeti ve devletin nizâm ve düsturu ondan gelir. Hâkimiyet ve hükümdarlık sırası bize geldiğinden ve hâkimiyetimizin güneşi dünya ülkeleri üzerinde parladığından beri, fikrimiz, devlete-Tanrı kuvvetlendirsün- itimada şâyân, hâkim, faziletli, hayatı temiz, saltanat düsturunu tanıyan, devletin istikbâlini bilen, hükümdarın hayatını tasvîr eden eserleri okumuş olan, hayat tecrübeleri bulunan bir vezîre vermek istikâmetine yönelmiştir. Öyle ki, O bizi iyi işlere sevketsin. Tanrının hoşuna gidecek geçici şöhret ve ebedî mükâfata ulaştıracak olana teşvik eden iyi yolları göstereyin. Raiyet'in durumu

hakkında hâkikatı bize ulaştırırsın, bize müslümanlar hakkında bilgi versin, bütün bu hallerde bizim emretmemiz gerektiğini söylesin ve gösterecek, önümüze koysun. Emrettiğimiz bütün bu hususlarda sözüne itimat etmek zorundayız" (31).

Türkiye Selçuklu vezîri hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek memurdur. O, hükümdarın vekili olarak muayyen konularda ferman çıkarabilirdi.

Fahreddin Ali'nin otuz beş yıllık vezîrlik müddetince; divân kararları müstesnâ olmak üzere ferman ve menşûrları kendisinden başka hiç kimse imzâ edemezdi. Divân kararları da kendisine gönderilmeden öteki devlet erkânına imzâ ettiremezdi (32).

Yine Selçuklu vezîri yabancı bir devlet vezîrine elçi gönderebilir ve muhaberât yapabilirdi.

1226 (624) yılında Alâeddin Keykûbad'ın vezîri, muhtemelen Ziyâeddin Karaarslan tarafından Harezmsâh vezîrine bir elçi gönderildi. Elçi elinde Selçuklu vezîrinin imzasını taşıyan bir mektup taşıyordu. Elçi Hoy civarında Vezîr Şerefülmülk tarafından kabul edildi. Ve şunları nakletti : "Biz birbirimize yakınız. Çağırırsanız derhal yardımınıza koşarız. İki hükûmeti, hiç bir şey ayırmamalıdır" dedi. Şerefülmülk, Sultanın yapılacak yardımdan çok memnun olacağı cevabını verdi. Vezîr elçiye hil'at, 1000 dinar ve koşum takımları hediye etti. Bu kabul Sultanı Keykûbad'ı çok memnun bıraktı. O da, Celâleddin ile vezîri Şerefülmülk'e kıymetli hediyeler yolladı (33).

Vezîr, merâsimde, yabancı devlet adamlarıyla olan münasebetlerde, elçilik görevlerinde, divânda, hükümdarın adına görevini ifa ederdi. Memleket dahilinde huzurun sağlanması için çalışırdı (34).

1243 Kösedağ'dan sonra Türkiye Selçuklu vezîrlerinin selâhiyetleri artmış görünüyor. Bu devrede sultanlar büyük otorite zaafına uğramışlardır. İlhanlı Devleti baskısının meydana getirdiği bu vâkıa, vezîrlerin hükümdarın indinde yetkilerinin artmasına sebep olmuştur. Zira bu devrede Türkiye Selçuklu vezîri kendi sultanından daha çok İlhan'a karşı sorumlu olup hesap vermek durumundadır. 1288 tarihinden itibaren ise durum farklıdır. Anadolu'daki tâbi devlet müesseselerinin statüsü değişmişti. İlhan, Türkiye Selçuklu Devleti bünyesinde yetmiş birisini vezîr atamak yerine bizzat kendi devlet erkanından direkt olarak vezîr atamak yolunu seçmiştir.

1. VEZİRİN TEŞRİİ (YASAMA) YETKİLERİ

Teşriî yetki, Vezîrin hükümdar adına ferman ve menşûr çıkarabilmesidir. Bu alandaki yaptığı faaliyete teşriî faaliyet denilir.

Türkiye Selçuklu vezîrinin hükümdar adına fermanlar çıkardığını, kararlar aldığını biliyoruz (35). Vezîr Ziyâeddin Karaarslan Doğu Anadolu'ya yaptığı bir görevinde Harezmi beyleriyle anlaştı. Onların lideri durumunda olan **Kayır Han**'a gönül okşayıcı iltifatlarda bulundu. Erzurum vilâyetinin tamamını ona ve diğer beylere taksim etti. Yine vezîr, Sultanın evvelce kendisine vermiş olduğu selâhiyet gereğince Harezmi beylerinin her biri nâmına menşûrlar yazdırdı (36).

Sultan, bazen vezîri bizzat çağırır ve herhangi bir konuda direktif verirdi. Vezîr aldığı emir doğrultusunda teşriî yetkisini kullanarak hareket ederdi.

Arap müellifi **Yakutu'l Hamavî**'nin yazdığına göre: "Rum Sultanı Kılıç Arslan'ın (muhtemelen II.Kılıç Arslan) bir ahçısı vardı. Adı **İbrahim** olan ahçı çocukluğundan beri Sultan'a hizmet etmektedir. Oldukça mâhir bir şahıs olan ahçı sultan indinde değerli birisidir.

Bir gün yemek sofrasını tanzim ederken Sultan onu gördü ve şöyle dedi:

- Sen mezara kadar ahçısın değil mi?

Ahçı- Bu sizin elinizdedir ey Sultanım dedi ve sultandan ihsan istediğini imâ etti.

Bunun üzerine Sultan adını bilemediğimiz vezirini çağırtdı ve ahçıyı işaret ederek,

-Maraş'ı buna ver ve (mühürünle) mühürle. Kadı ve şahidleri çağır ben de göreyim. Ben orayı (Maraş'ı) ona verdim. Ona ve ondan sonraki vârislerine.

Ahçı, temliknâme ile beraber toprağı teslim aldı ve bir müddet orada yaşadıktan sonra öldü. Öldükten sonra toprak oğluna kaldı (37).

2. VEZİRİN İCRÂİ (YÜRÜTME) YETKİLERİ

•DİVÂN-I ÂLÂ ÜYELERİ, ÇALIŞMASI VE PROTOKOL

Büyük Selçuklu vezîrinin yürütme yetkilerinin başında devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Büyük Divân (Divân-ı âlâ)a başkanlık etmek gelir. Bundan başka O geniş mâlî selâhiyetlerle, memurları tâyin ve azil yetkisiyle mücehhezdir. Vezîr, imâr faaliyetinde de bulunur, hil'at tevcih eder ve nihayet devlet dairelerini denetlerdi.

Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Divân-ı âlâ (hükûmet)• Sâhib-i İnşâ (veya tuğrâ), Sâhib-i divân-ı istifâ, Sâhib-i Divân-ı işraf ve Sâhib-i divân-ı arz'dan müteşekkil idi. Büyük Divân üyeleri sultan tarafından tâyin edilirler (38).

•TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ DİVANI

Türkiye Selçukluları, divân ve hükûmet teşkilâtını büyük ölçüde, Büyük Selçuklulardan almışlardı. Ancak teşkilat ihtiyaçlara göre daha da genişlemişti. Türkiye Selçuklu Devleti Büyük Divân (Divân-ı saltanat, divân-ı âli)'inin başkanı da vezîrdir. Divân, Nâib-i saltanat, Beylerbeyi, Tuğrâî,Atabey, Pervâne, Ârız, Müstevfî, müşrif-i memâlik'den müteşekkildir.

Büyük divân devlet yönetiminde nâzım rol oynardı. Diğer divânlar, bir resmî daire niteliğinde, büyük divanın üyesidirler. Böylece, büyük divân bir bakıma bakanlar kuruluna, diğer divânlar da bakanlıklara benzetilebilirler. Türkiye Selçuklu devletinin bürokratik dili, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Farsça, yargı dili ise Arapça idi (39). Ancak divân defterleri uzun süre Arapça olarak tutulmuştu.

•TÜRKİYE SELÇUKLU DİVAN (HÜKÜMET) ÜYELERİ

a) Nâib-i Saltanat:

Büyük Selçuklularda nâib-i saltanat ismiyle bir makam yoktur. Türkiye Selçuklularının bunu Eyyübîler'den almış olmaları muhtemeldir. Bu makam vezîrden sonra gelirdi. Devlet ricâlinin ve emîrlerinin ileri gelenleri buraya tâyin edilirdi. Selçuknâme'de nâibü'l-hazre ve niyâbet-i saltanat isimleriyle geçen bu makama (40) başlarda Sultan atama yapardı. Daha sonra iş başına gelen vezîrlerin de tâyin ettiklerini görüyoruz. Fakat, bu tâyinlerde muhtemelen vezîr İhan'ın muvafâkatını alıyordu.

Bu müessese Türkiye Selçuklularının kuruluşundan itibaren var olan ve dikkat çeken bir makamdır. Makamın önemi, devletin kurucusu Süleymanşah'ın güney seferine çıkması ve geri dönememesi sonucu çok belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Süleymanşah Suriye'ye kadar uzanan seferinde Suriye Selçuklu Hükümdarı **Tutuş**, yaptığı mücadeleyi ve hayatını kaybetmişti. Mücadelenin sonunda Süleymanşah'ın çocukları Büyük Selçuklu merkezi **Isfahan**'a götürüldü.

Süleymanşah, güneye giderken merkezi İznik'te nâib-i saltanat olarak **Ebu'l Kasım**'ı bırakmıştı. Bu akıllı ve becerikli devlet adamı, Süleymanşah'ın kendisine olan güvenini boşa çıkarmadı. Sanki Süleymanşah başta imiş gibi devleti idare etmeye devam etti. Taarruz siyaseti güderek Bizans kıyılarında yeni yerler fethetti. Hatta Kios Limanını alınca burada gemi inşasına başladı. Böylece Türkiye Selçuklularında ilk donanmayı gerçekleştiren devlet adamı oldu. Ebu'l Kasım'dan sonra yerine kardeşi Ebu'l Gâzi geçmiş, 1092'ye kadar Türkiye Selçuklu tahtını boş bırakmamıştır. Bir bakıma Ebu'l Gâzi ağabeyinden sonra devlet nâibliğini sürdürmüştür (41).

Fahreddin Ali vezîr olduktan sonra Müstevfî Eminüddin Mikâil 'i saltanat nâibliğine getirmişti. Bu vazife, Eminüddin'in Cimri hâdisesinde öldürülmesine kadar kendisinde kaldı. Eminüddin gerek bilgisiyle, gerekse idaredeki başarısıyla devrinin ileri gelen devlet ricâlinden idi (42).

Fahreddin Ali'nin ölümünden sonra İlhanlı Devleti, vezârette olduğu gibi nâiblik görevi için de merkezden direkt olarak atamalar yapmıştı. Nâib Mücirüddin Emirşah, Argun Han'ın yarlığı ile bu makama gelmiştir(43).

Bildigimiz kadarıyla bu göreve atananların isimleri şunlardır:

Ebu'l Kasım, 1086-1092
Ebu'l Gâzi, 1086-1092 (44)
Celâleddin Karatay, 646/1248
Şucaeddin Abdurrahman, 647-652/1249-1254
Nizâmeddin Hurşid, 654/1256
Fahreddin Ali, 657-658/1258-1259
Emirüddin Mikâil, 658-675/1259-1276
Önce Müstevfî olan Celâleddin, 676/1277
Mücirüddin Emirşah, 680/1281

Cemâleddin, 690/1291
Mehmet Pervâne, Cemâleddin Tiflisi ile beraber,
695/1295 (45).

Nâibin vazifesi, Sultan'ın payitahttan ayrılmasında ona ait devlet işlerine bakmaktır. Saltanat nâiblerinin tâyinlerinde nâiblik alâmeti olarak kendilerine "altın kılıç" verilirdi. Nitekim Sâhip Mûhezzibüddin Ali, Moğollarla sulh yapıp avdet edince kendi vezîrlîği yenilenmiş ve Şemseddin İsfâhânî de nâib olmuştur. Bu sırada nâibe "altın kılıç" verilmişti. Nâibler genelde umerâdan, yani askerî sınıftan tâyin ediliyorlardı.

Türkiye Selçukluları, Moğolların nüfûzları altına düştükten sonra Konya'da Selçuk sultanının nâibinden başka Moğolların da bir nâibi bulunmağa başlamıştır. Bu Moğol nâibine "**nâib-i hazre**" ve makamına da "niyâbet-i hazret" denilirdi.

Nâib, memleketteki her ahvalden Han'ı haberdar ederdi. Köseadağ Muharebesinden sonra Nâib Şemseddin Mehmed İsfâhânî, Batu Han'ın yanına gittiği zaman Batu Han O'na Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollar nâmına niyâbetini de vermişti. Bu suretle Şemseddin İsfâhânî hem Selçukluların, hem de Moğol Han'ının nâibi olmuş ve daha sonra da uhdesinde Niyâbet-i Hazre rütbesi olduğu halde Türkiye Selçuklu vezîri tâyin edilmiştir (46). Günümüzde nâib-i Saltanat makamına doğrudan tekabül eden bir kuruluş yoktur. Ancak en birinci devlet yöneticisi olan Cumhurbaşkanına vekâlet etnesi dolayısıyla "meclis başkanı" bazı yönlerden bu kuruluşa benzemektedir.

b) Beylerbeyi :

Türkiye Selçuklu Devleti'nde Beylerbeyi'nin devlet teşkilâtında yerinin tâyini meselesi halledilmemiştir. Bu devletin tarihi hakkında araştırma yapan **Cl.Cahen** ve

İ.H.Uzunçarşılı (47) konuya açıklık kazandıramamışlardır.

Emiru'l-Ümerâ (emirlerin emiri) da denilen Beylerbeyi'nin divân üyesi olması kuvvetle muhtemeldir. Zira devlet mansıplarının tecdidinde (yenilenmesinde) Divân üyelerinin içinde Beylerbeyi beraber zikrediliyor. Yine sultanların ölümünden sonra toplanan divânlarda Beylerbeyi mutlaka bulunuyor (48).

Dikkati çeken husus devletin bünyesinde Beylerbeyi rütbesi ile zikredilen üç Beylerbeyi'nin bulunmasıdır.

Bunlardan birincisi merkezde divân üyesi olan Beylerbeyidir. Sulh zamanında (barış döneminde) ordunun başkomutanıdır. Askerî güce dayanması dolayısıyla divânda ağırlığı vardır. Bunlardan en önemlileri:

Seyfeddin Ayaba
Şemseddin Has oğuz, 642/1248
Şerefüddin Mahmud
Siraceddin ibn Bâce, 647/1248
Kemâleddin Kamyar
Seyfeddin Torumtay
Şerefüddin Mesud bin Hatir, 661-657/1262-1268
Grek Kont Istabl
Azizüddin, 684-695/1285-1295 (49).

Beylerbeyinin gücünden, çok zaman hükümdarlar bile çekinmişler ve zaman zaman ümerâ katliamlarına girişmişlerdir.

Sultan **Alâeddin Keykûbad** devrinde Beylerbeyi Seyfeddin Ayaba'nın siyâsî nüfuzu oldukça artmıştı. Sultanın mutfağında günde 30 koyun kesilirken, Beylerbeyi'nin mutfağında 80 koyun kesiliyordu. Diğer beyler üzerinde de sultandan daha fazla tesir gücüne sahipti. Bu durumda otoritesinin sarsıldığını gören sultan bir plân hazırladı ve Beylerbeyi ve maiyetindeki beyleri ortadan kal-

Türkiye Selçuklu Devlet Teşkilâtı içinde "Uc" teşkilâtı mevcuttu. Bunun başında ise "uc beylerbeyi" bulunuyordu. Uc beylerbeyine "Sâhib-i etrâk"da denmektedir. Uc beylerbeyliğinin iki merkezi vardı. Bu merkezlerden bir tanesi Kastamonu'dur. Hüsameddin Çoban bey, Kastamonu uc beylerbeyi idi. Onun çağdaşı olan ve yine bir Uc beylerbeyi olan Seyfeddin Kızıl'ın merkezinin neresi olduğu tam bilinmemekle beraber bölgesinin Ankara-Eskişehir-Kütahya olduğu tahmin edilebilir (52).

Diğer beylerbeyi ise Sefer zamanı tâyin edilen beylerbeyidir. Bu divânda görev yapan beylerbeyi de olabileceği gibi sâir beylerden de tayin edilebilirdi. Bunu, başkomutanlığı karşılayan bir unvan olarak kabul edebiliriz..

II.Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde kısa zamanda devletin en kudretli adamı olmayı başaran Sadeddin Köpek, Samsad Kalesinin fethi esnasında malikü'l-ümerâ ünvanıyla hareket etmiştir. Öyle sanıyoruz ki bu sırada divânda da Beylerbeyi olarak Kemâleddin Kamyâr bulunuyordu.

Osman Turan, II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in cülûsuna müteakip Sadeddin'in bu mevkie getirildiği kanatindedir (54). Sadeddin Köpek, Kemâleddin Kamyâr'ı Samsad'dan döndükten sonra tevkif ederek bertaraf etmiştir (55).

Beylerbeyi veya Emiru'l umerâ tabir edilen kara kuvvetleri kumandanları yanısıra, donanmaya kumanda eden reisu'l- bahr veya emiru's-sevahil denilen denizci kumandanları da bulunmaktadır (56). Fakat teşkilât içinde beylerbeyine göre arka plânda geldiği anlaşılmaktadır.

Kara kuvvetleri ordu içindeki gücünü ve ağırlığını devam ettirmektedir.

Gerek divâna dahil olan beylerbeyinin, gerekse uc beylerbeylerinin sultanların tahta çıkışlarında, devlet idaresindeki icraatlarında büyük tesirleri vardı. I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in Bizans'tan gelerek tahta çıkmasını Uc beyleri sağlamışlardır (57). Yine I.Alâeddin Keykûbad'ın tahta çıkışında beylerbeyinin büyük etkisi olmuştu. Ancak biraz önce de belirttiğimiz gibi kendisinin tahta çıkışında müessir olan Beylerbeyi **Seyfeddin Ay Aba** ile Sultan arasında müthiş bir nüfuz mücadelesi başlamış, sonuçta mücadeleyi kazanan Sultan beylerbeyi ve taraftarlarını bertaraf etmişti (58).

Bunlardan başka, işin tabiatı icabı sefer ve savaş zamanı hükümdarın arkasından beylerbeyinin ağırlığı dâima hissediliyordu. Bu da Ortaasya'dan itibaren askerî niteliği ağır basan Türk toplumu için normal bir görüntüydü.

Türkiye Selçuklu merkezindeki beylerbeyinin gerek görev ve yetkileri, gerekse devlet içindeki ağırlığı açısından günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin Genel Kurmay Başkanlığı'nın 7 yüzyıl önceki yapısıdır desek, yanlış bir değerlendirme yapmamış oluruz.

c) Tuğrâî :

Menşûr, berat ve nâmelerin yazıldığı divânın başıdır. Sultanın alâmet ve tuğrası burada çekilir. Tuğrâî'ler iyi tahsil görmüş olup Arapça ve Farsçayı iyi bilen âlim ve ediblerden tâyin edilirdi.

Alâeddin Keykûbad, Celâleddin Harzemşah'ı Yassı Çemen'de yendiğinde (1230) etraf hükümdarlara fetihnâmeler yazmıştı. Bu fetihnâmelerden birincisinde sonradan vezîr olacak olan, Tuğra divânında görevli

Şemseddin Mehmed İsfahanî yazmıştı. İsfâhânî yazdığı yazıda Celâleddin Harezmsâh için mahzul (hakir, perşan), yine ona destek veren Erzurum Meliki Cihanşâh için Meçhul (bilinmeyen) tâbirlerini kullandı. Ancak bu tâbirleri kullanma İsfâhânî'yi yerinden etti. Diplomatik lisana uygun olmayan bu tâbirlerin üstelik kendi soydaşı hükümdarlarla ilgili kullanışı, Sultan Alâeddin Keykûbad'ın hoşuna gitmedi. Buradan da Tuğrâî görevini yapanların diplomatik lisanın inceliklerini iyi bilmesi ve yerinde kullanması gerekmektedir. Zira kullandıkları ifadeler devleti dış ülkeler nezdinde bağlayıcıydı (59).

İnşâ divânı Selçuklu devletinin iç ve dış resmî muamelât ve muhâberâtını idâre eden bir dâire idi. Sultan nâmına yazılan çeşitli ferman, menşûr ve misaller (emir-nâmeler) yabancı hükümdarlara ve memleket dahiline gönderilen fetihnâmeler, mektublar, muahedeler bu dâirenin yaptığı görevlerin başlıcalarıdır (60).

Ziyaeddin Mahmud Tuğrâî'ye ait bir menşûrda, yine adı geçeni Türkçe olarak "bilge" lâkabı aldığı görülmüyor. Aynı zamanda inşâ divânının hâkimi, kâtiplerin meliki olarak tavsif olunmaktadır.

Tuğrâ divânının yazışmaları genellikle Farsça'dır. Arap hükümdarlarına yazılan yazılar ise Arapçaya vâkif bir kâtip tarafından Arapça yazılırdı. Fakat Kudüs'ü alan Selahaddin-i Eyyûbî'ye yazılan tebrik yazısı Farsça yazılmıştır (61).

Günümüzde Tuğrâî'nin görevini büyük ölçüde Dışişleri Bakanlığı yürütmektedir.

d) Atabey

"Ata" ve "bey" kelimelerinin bir araya gelmesinden türemiştir. Ata, eski ve yeni Türk lehçelerinde baba ve ecdât manasına kullanılmaktadır. "Bey" de Türklerde emretme yetkisine sahip olanlara verilen genel bir unvandır. "Atabey" unvanı ilk olarak Selçuklularda ortaya çıkmıştır. Sultan Alp Aslan, oğlu **Melikşah**'ı eğitmesi için ilk olarak **Nizâmülmülk**'ü Atabey tâyin etmişti. Atabeyler gerek Büyük Selçuklularda gerekse ona bağlı diğer Selçuklu devletlerinde, bilgili görgülü ve tecrübeli Türk kumandanlardan seçiliyorlardı. İran asıllı olan Nizamülmülk bir istisnâdır. Atabey tâyin edilmesi onun şahsî nüfûzuyla alakalıdır. Atabeylik müessesesi Selçuklulularla beraber diğer Türk-islâm devletlerinde görülmektedir.

Yapılan araştırmalarda, bu müessesenin Orta Asya Türk devlet teşkilatlarında bir temelini bulduğunu ortaya çıkarmıştır. Orhun kitabelerini yazıya döken Yolluğ Tigin, kendi kendisini "Kül Tigin atısı" olarak zikretmektedir. Bazı araştırmacılar, buna dayanarak Atabeylik müessesesinin daha Göktürkler döneminde var olduğunu söylemişlerdir (62).

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da şehzadeler küçük yaşta iken devlet işlerinde yetişmek üzere Atabey veya lâlâra emânet edilirlerdi. Şehzâdeler mutemed şahıslardan olan Atabeyin nezaretinde bir eyâlet veya vilâyete giderlerdi.

Devletin ilk kuruluş devresinde böyleyken sonraları şehzâde atabeyliği ile beraber dâimi bir vezife olmak üzere merkezde bir Atabeylik makamı vücuda getirilmiştir. Bu atabeyin tâyini sultan tarafından yapılırdı. Sultanın müşaviri durumundadır. Selçuknâmelerde divân üyesi oldukları belirtilen Atabeyler genellikle ümeradan idiler (63).

Atabey Cemâleddin Mehmed bin Mahmud'un tâyiniyle ilgili ferman Osman Turan tarafından neşredilmiştir. Bu fermanın mahiyeti şöyledir:

Devlet erkânı ve saltanat divânı nâiblerinin saltanat atabeyliği mevkiinde tanımaları gereken Cemaleddin ile bütün işlerde müşavere etmeleri emredilmektedir. Fermanında bütün devlet erkânı ile saltanat divânı nâiblerinin bütün işlerde onun ittifak ve meşveriyetiyle hareket etmeleri ibaresi atabeylik mevkiinin vazifeleri bakımından mühimdir.

Büyük Selçuklularda şehzadelerin tahsil ve terbiyesiyle birlikte aynı zamanda onlara ait yerleri idâre eden atabeylerin mevki; Türkiye Selçuklularında mahiyet değiştirmiştir. atabeylik devletin dâimi ve en mühim vâzifelerinden biri olmuştur (64). Nitekim Muinüddin Süleyman, **Fahreddin Ali**'yi vezirlikten aldıktan sonra yerine Meceddin Mehmed'i getirmişti. Fakat İlhan tarafından Fahreddin Ali'nin görevini iade edilmesi üzerine Meceddin, atabeylik makamına getirilmiştir (65). Bu olay Atabeylik makamının önemini apaçık ortaya koymaktadır.

Devlete büyük hizmeti dokunan atabeylerin başında, **Altun-aba** ve **Celâleddin Karatay** gelir. Altun-aba II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Sadeddin Köpek tarafından öldürülmüştür (66).

Celâleddin Karatay ise devletin parlak devrini yaşamış, Köşedağ Savaşından sonra ise onun çöküşünü önlemek suretiyle temâyüz etmiş mühim bir devlet adamıdır.

Türkiye Selçukluları Devleti'nde "üç kardeş saltanatı" diye adlandırılan devirde Karatay, üç sultanın birinden ("**Atabek-i Rûm**") atabeyi oldu. Bu vazifeyi alırken üç kardeşi devlet adamlarının ihtiras ve tesirlerinden kurtararak birlik ve ahengi korumak gayesini güdüyordu. Ka-

ratay, şahsî kudreti ve yüksek ahlâkî meziyetleri neticesi olarak, her tarafta kazandığı büyük bir sevgi ve saygı sayesinde Selçuklu Sultanlığının birliğini korumaya çalıştı. O, Selçuklu Türkiyesi'nin bir çok yerlerinde yaptırdığı hayır müesseseleri dolayısıyla da üzerinde durulması gereken bir şahsiyettir (67). Vakfiyesinde, kendisine "Emîr-i ümerâ id-devâd ve sipehsâlâr" gibi askerî unvanlar verilmektedir.

Yine Anonim Selçuknâme'de Vezâret-i Rûm (Anadolu vezâreti)'un Celâleddin Karatay'a verilmesi diye başlık vardır. Metinde ise sadece Atabeyliğe tâyini zikredilmektedir (68).

Başlığın böyle olması, Onun Türkiye Selçukluları Devleti'nde Atabeylikten de öte ileri derecede bir yetkiye sahip olması ile ilgilidir.

İşbaşına gelen başlıca Atabeyler:

Mübarüziddin Ertokuş
Şemseddin Altun-aba
Mübarüziddin Behramşah
Esedüddin Ruzbe
Arslandoğmuş, 554/1256.
Celâleddin Karatay, 646-651/1248-1254
Mecdeddin Mehmed, 675/1276
Bahâeddin Ruzkardî, 682/1243 (69)

Günümüzde "Cumhurbaşkanlığı Başkanışmanlığı" makamı, kısmen tarihteki Atabeylik kurumuna benzerlik göstermektedir.

e) Pervâne

Kelime manası olarak pervane, rüzgâr çıkaran âlet, ışık etrafında dönen kelebeği ifade etmektedir. Tarihi kavram olarak; hüküm, ferman veya bu kabilden bir belge

manasına gelmektedir. Tarihî kaynaklar kelimenin hem Selçuklular, hem de İlhanlılar tarafından bu anlamda kullanıldığını göstermektedir (70). Büyük Selçuklularda önemli bir kuruluş olan Pervânelik, büyük divâna üye değildi (71).

Türkiye Selçuklu Devleti, kuruluşundan itibaren askerî bir bünyeye sahipti. Bu doğrultuda ülke genelinde mirî (devlete ait) toprak rejimi ve askerî iktâ sistemi uygulanıyordu. Bunun sonucu çok önem arzeden toprak hukuku ve meselesiyle yakından ilgilenecek bir kuruluşun olması elzemdi. Dolayısıyla bu makama gelen görevliler çok büyük nüfuzlar elde etmişlerdi (72).

Türkiye Selçuklularında pervâne, büyük divânda bulunan arazi defterlerinde hâs ve iktâ yani dirlik olan timara ait tevcihatı yapar. Buna ait menşûr ve beratları hazırlardı.

Aynı zamanda sultanın şahsen yardımcısı olan Pervâne, Sultana gelen istihbaratı iletirdi. Yine tevcih edilen ihsanları da o dağıtırdı. XIII.yüzyıldan başlayarak "güçlü" Pervânelerle karşılaşırız. **Erzincanlı Emir Taceddin, Nizameddin Hurşit, Fahreddin Ebu Bekir Attar** nüfuzlu ve güçlü Pervânelerdir. Moğollara tâbilik döneminde de devlete sultanın da üzerinde olarak hâkim olan **Muinüddin Süleyman** pervâneler içinde istisnâî bir şahsiyettir. Bugün bile O, Pervâne unvanı ile anılmaktaysa da, elde ettiği iktidarı sadece pervânelik makamına dayanarak yapmamıştır. Onun bu noktaya gelişi daha çok şahsî kaabiliyeti ile ilgili bir şeydir (73).

İlhan'ın itimadını kazanmayı başaran ve bunu uzun zaman muhafaza eden Pervâne Mısır Memiûk sultanı ile de siyâsî ilişki kurmaktan geri kalmamıştı. Onun bu faaliyetleriyle ilgili olarak **İbn.Şeddad** geniş bilgi vermektedir (74).

Pervâneler aslî görevinden başka olarak sultan tarafından siyasî veya askerî görevle görevlendirilebilirlerdi.

IV.Kılıç Arslan devrinde Muinüddin Süleyman Sultan tarafından Moğollara elçi olarak göndermişti. Yine Muinüddin Süleyman Sinob'un fethinde ordu komutanlığını uhdesinde bulundurmıştır (75).

II.Alâeddin Keykûbad'ın Pervânesi olan Erzincanlı Kadı Şerefüddin oğlu Taceddin, Diyarbekr'in alınması için görevlendirilmişti (76).

Türkiye Selçuklu Divânı'nda işbaşına gelmiş başlıca Pervâneiler :

Zahüriddin İli İbn.Yağıbasan

**Şerefeddin Mehmed
Kemâieddin Kamyar**

Taceddin Erzincanî, 630-637/1233-1239.

Şerefeddin'in oğlu Veliyüddin, 638-641/1240-1243.

Fahreddin Attar Ebubekir, 646/1248

Nizâmeddin Hurşit

Muinüddin Süleyman, 656-676/1258-1277

İlhanlı vezîr Şemseddin Cüveynî'nin bir oğlu, vezîr Fahreddin Kazvî'nin bir kardeşi, Muinüddin Süleyman'ın oğlu Muinüddin Mehmed Pervâne (693/1293), Rükneddin, 699/1299 (77).

f) Ârız :

Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, ordunun levâzimat ve ihtiyaçlarına bakan ve maaşlarını veren, derferlerini tutup yoklamalarını yapan dâiredir. Reisine emîr-i arz denir. Ordunun sevk ve idâresi, teknik işleri Beylerbeyine aittir. Mühim vilâyetlerde Ârızülceyşler vardır. Askerî defterdar demektir (78).

Başlıca ârizlar :

Sinâüddin Kaymaz

Reşidüddin Cüveynî, 647-658/1249-1259.

Sonraları bu makam kalkmış veya eski önemini yitirmiş olabilir (79).

Ordu işleriyle meşgul olmasına rağmen, sıcak savaşın dışında bir makamdı. Bu yönden, şu anda devlet teşkilâtımızın önemli kuruluşlarından Millî Savunma Bakanlığı'yla büyük benzerlik göstermektedir.

g) Müstevfî (Sâhib-i Divân-ı İstifâ) :

Müstevfilik makamına başlıca şu isimler verilirdi : Mansıb-ı istifâ, İstifâ, Müstevfî veya Sâhib-i Divân-ı İstifâ.

Devletin bütün mâlî işlerine bu divân bakardı. Yalnız arazi ve iktâ defterleri ve onların muameleleri büyük divâna ve oradaki Pervâne'ye aitti.

Müstevfîler sultan tarafından tâyin edilirdi. Daha sonra bu yetkinin İhan'a geçtiği anlaşılıyor.

Elimizde Osman Turan'ın neşrettiği Müstevfî tayinlerine ait istinsah iki menşûr bulunuyor.

Menşûr, **Mecdeddin Muhammed bin Hasan**'ın Divân-ı İstifâ'ya tâyini münasebetiyle verilmiştir. Menşûr

müstevfî olarak tâyin edilen bu zâtın, mutat üzere, birçok meziyetlerini zikrettikten sonra bütün Selçuklu ülkesi (memâlik-i mahrûz)'nin gelirini zaptetmesi, bu hususta kendisine tevki verildiği bu işlere nezaret edenlerin âtil kalmaması, nedimlerin sözlerine itimad etmemesi tavsiye edilmektedir. Yine vergi alırken çok dikkatli davranması, ayrıca iktândan kendisine ait maişetin temini ifade olunmaktaydı. Sadrlara, büyüklere ve saltanat divânî nâiblerine Mecdeddin'i müstakil olarak tanımaları ve memleket gelirlerini (vüjuhât) hesaplanmasında ona ve onun nâib ve muharrirlerine müracaat edilmesi emredilmektedir.

Menşûru veren Sultan IV.Kılıç Arslan'dır. Menşûr, Selçuklu divân anânesine uygun olarak Mecdeddin için "uluğ", "inanç", "Bilge" unvanlarını kullanmaktadır. Fahreddin Ali, Pervâne Muinüddin tarafından azledilip Osmançık Kalesine hapsedildiğinde Mecdeddin Mehmed vezîr tâyin edilmişti (80).

2. Müstevfî menşûru ise **Necmeddin Mahmud'un** tâyin menşûrudur.

Menşûr, Mahmud'un meziyetlerini saydıktan, müstevfîlik makamının saltanatın direği olduğunu beyan ettikten sonra Necmeddin Mahmud'un bu büyük memuriyetin idaresine tâyin olduğunu belirtir. Bunun yanında divân ile vilâyet ve beldelerin mâlî işleri emin ve mutemet memurlara tevîz, maden ve tuzlalara liyakatli âmiller nasbetmesini, malların üretim ve muhafazasında gayret göstermesini emreder.

Yine menşûra göre müstevfî, hudud ve kalelerdeki gümrük teşkilâtı ve bu vasıta ile alınan vergileri de düzene koyup kontrol edecektir. Müstevfînin bu vazifeleri hatırlatıldıktan sonra Türk Devlet felsefesine uygun olarak Ona halka ve fakirlere iyi muamelede bulunması ve adâletten ayrılmaması, halka ve ileri gelenlere meclisi

açık bulundurması tavsiye edilmektedir (81)

Anlaşılacağı üzere, IV.Kılıç Arslan devrine kadar Müstevfî tâyini sultanın yetkisindedir. Fakat daha sonraları bu yetkiyi İlhanlı devleti kendi tasarrufuna almıştır.

Menşûrların da ifadesiyle müstevfî memleketin gelir-giderlerini hesaplar, vergilerini düzene kor, benzeri mâlî konularda oldukça geniş selâhiyetlerle görev yapardı (82).

Müstevfî, mâlî görevlerin yanında sultan tarafından herhangi bir konunun halli için de görevlendirilebilirdi.

II.Giyâseddin Keyhüsrev, Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın kızını almak için müstevfîsi Şahabeddin Kirmânî'yi göndermişti (83).

Türkiye Selçuklu Divânında görev almış başlıca Müstevfîler :

Necibüddin Dalihâni, 654-661/1256-1262

Şihâbüddin Kirmânî

Emirüddin Mikâil (84).

Mecdüddin Muhammed ibn Hüseyin Erzincânî, 661-667/1271-1276

Celâleddin Mahmud, 670-676/1271-1277.
Fahreddin Kazvîni'nin kardeşi Cemâleddin, 689/1290.

Nasirüddin Yavlak-Arslan, 689-691/1290-1292.

Şerefüddin Osman, 691/1292

Şerefüddin Abdurrahman Tebrîzî ile Abdülazîz, 697/1297.

Sadeddin Ebûbekir Erdebîlî, 630/1233 (85).

Mütevfilik görevinde bulunan Mecdedin Mehmed, ilim ve edebiyat sahasında şöhret sahibi bir kimseydi (86). Daha sonra vezârete getirilecek olan bu zâtın şahsiyetini III.Bölümümüzde anlatacağız (87).

Celâleddin Mahmud ve Şerefüddin Abdurrahman Kerimüddin Aksarâyî'nin sitayişle bahsettiği müstevfililerdendir. **Şerefüddin Osman** ise diğerlerinin aksine kötü huyluydu. Niğde ve çevresinde iltizamlarını toplarken halka pek çok zulümde bulunmuştu (88).

Son devir Türkiye Selçuklularında, İlhan tarafından tayin edilen müstevfilerin en meşhuru **Hoca Müstevfi Nasreddin'dir** (89). Hoca Nasirüddin mümkün olduğu kadar halka âdil davrandı. O, bir Moğolun halktan birine haksızlık yapması sonucu Keygâtu'ya arzeder. O da cezasının verilmesini buyururdu (90).

Keygâtu, Ona bir bayram namazından sonra şu hitabta bulunmuştu:

—Sen şimdiye kadar müstevfi Nasirüddin idin, şimdiden sonra benim nâibimsin. Bundan sonra öyle adâlet yapacaksın ki, kurt ile koyun bir kaptan su içecekler, rey ve tedbirinle ülkeyi öyle idare edeceksin ki, kimseye zulüm etmeyeceksin, bütün emirler seni selamlayacaklar (91).

Anlaşıyor ki, Müstevfi Nasirüddin devlet erkânının en önde gelen şahsiyetiydi. İlhan'ın kendisine verdiği yetki sayesinde devletin mukadderatına hâkimdi (92).

Türk tarihinin her safhasında maliyeyle ilgili işleri

yürütecek bir müessese daima var oldu. Selçuklular döneminde büyük bir önemi haiz olan Müstevfîlik teşkilâtı, yani zamanın maliye teşkilâtı Osmanlılarda Defterdarlık, Türkiye Cumhuriyetinde Maliye Bakanlığı şeklinde aynı fonksiyonu sürdürdü.

h) Müşrif:

Büyük Selçuklularda olduğu gibi büyük divân üyesidir. Devletin mâlî ve idarî işlerini kontrol eder ve icab eden yerlere nâib, yani divân nâmına memur gönderirdi. Bu divânın reisine müşrif-i memâlik, müşrif-i mülk, müşrif ve işraf-ı memâlik gibi isimler verilmiştir. Bir bakıma zamanımızdaki Sayıştay, Hazine ve Devlet Denetleme Kurulu'nun görevini yürütmektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti müşriflerinden Fahreddin Mehmed bin Abdürreşid'in tâyinine dair menşûrda şu satırları okuyoruz. "Fahreddin'den aslî defterlerin düzeltilmesi, memleketin yazılması, divân (hazine) mallarının meydana çıkarılması, beldelerin ahval ve muamelet ile hanedana ait binaları, gelir ve masrafların bilinmesi için gayret göstermesi, takrir ve berâtlar üzerine nişan koyması" emredilmektedir (93).

Başlıca müşrifler:

Kivameddin Ashar İbnü'l-Hamîd, 654/1256.

Cemâleddin İbn. Emîrû'l-Hacı Mahmud, 661/1262.

Zahirüddin İbn Abdurrahman, 670/1271.

İmâdüddin Zencânî, 680/1281.

Fahreddin, 685/1286 (94).

Son müşriflerden olan Fahreddin, Konya'da hadsiz hesapsız zulümler yaparak hakkında kötü bir intiba bıraktı (95).

•*Emir-i Dâd*

Haklarında bilgi verilen divân üyesi görevlilerden başka, divân içerisinde mütalâa edilmeyen, ancak hükümet işleriyle çok yakından alakalı bir görevli daha bulunmaktaydı. Bu, devletin en üst seviyede adalet işlerine bakan "Emir-i Dâd" denilen görevliydi. Devletin üst kademeli âmir ve görevlilerini adalet önüne çıkaran Emir-i Dâd idi. Hatta onları gerektiğinde tutuklayıp tevkif edebilirdi.

Sultan Alâeddin Keykûbad, kendilerinden şüphelendiği üst dereceli emirlerinden Kemaleddin Kamyar, Zâhirüddin Mansur ve Şemseddin'i emir-i dâd'a tevkif ettirip iş başından uzaklaştırmıştır.

Türkiye Selçuklu divânında bir münakaşa sırasında saltanat nâibi Celâleddin Karatay, vezîri emir-i dâda tutuklattırılmıştı. Yine meşhur vezîrlerden Fahreddin Ali bir ara emir-i dâd tarafından tevkif edilerek Osmançık Kallesine hapsedilmişti.

Selçuknâmelerde, **Yakut Emir-i dâd, Nusret Emir-i dâd, Kıvâmeddin Emir-i dâd, Nizameddin Emir-i dâd ve Fahreddin Ali** gibi önemli emir-i dâdların isimleri verilmektedir (96).

Üst düzey dışındaki görevlilerin hukukî meselelerine ve taşradaki çeşitli hukukî davalarına kadılar bakmaktaydı. Kadıların ise âmiri merkezde **Kâdî'l kuzât** idi. Kadî'l kuzâtlar aynı zamanda ilmiye teşkilâtının da başı idiler (97).

Emir-i dâdlığı, günümüzde Anayasa Mahkemesince oluşturulan Yüce Divan ve Cumhuriyet Başsavcılığının yetkilerini üzerinde bulunduran bir müessese olarak düşünebiliriz.

TÜRKİYE SELÇUKLU DİVANI (HÜKÜMET)'NİN ÇALIŞMASI

•Protokol Kaideleri :

Kaynaklarımızda Türkiye Selçuklu vezîrinin mesai arkadaşları olan divân âzâları ile vâkı münasebetleri hakkında fazla bilgimiz yok (98). Öğrendiklerimiz, zikrettiğimiz olaylarda olduğu gibi kaynaklarda verilen tesadüfi bilgilerdir. Yalnız dikkat çeken husus şudur : Vezîr olabilmenin yolu herhalde divân âzâsı olmaktan geçiyordu.

Sultanın tâyin etmiş olduğu âzâlarının başı vezîr olmasına rağmen divân âzâları bazı konularda direkt olarak sultana karşı sorumludurlar.

Vezîrin kabul şekillerine gelince : Vezîrin kabul ettiği kişiler el öpüyorlardı. Biraz önce gördüğümüz gibi huzurda diz üstünde oturmak âdeti vardı. Türk-İslâm devletlerinde sultanın huzuruna vassal devletler meliklerinin bile dizleri üzerinde yürüyerek gelebildikleri göz önünde bulundurulursa, vezîrin de huzuruna girişte aynı şeklin tatbik edilmesi tabîidir (99).

Bundan başka vezîrler zaman zaman sultanların da katıldığı ziyafetler veriyorlardı. Özellikle Eflâkî, Pervânenin Mevlânâ şerefine düzenlediği toplantılardan söz eder. Pervâne'nin yemekleri yağma ettirdiği bu tür ziyafetlerin birinde Sultan Kılıç Arslan IV. bulunmuş ve Mevlânâ'nın mürîdi olmuştur (100).

•Hükümet Çalışması

Vezîr hergün divâna gelir ve divânda yerine otururdu. Divânda müzakere salonu olan yere Sofa (Soffa) denirdi. Divanda, vezîr yani Sâhib-i âzam, sağında ve solunda münşiler (divân kâtipleri) ve tercümanlar bulunurdu. Divân âzâlarından olan nâib ve hazine vekili, divânı inşâ ve tuğra ve diğerleri daha uzakta dizleri üzerinde otururlardı. Divânın muhafızı olarak "Emîr-i Şimşîr" denilen görevli, kapıda muhafız vazifesini görürdü.

Çeşitli meseleler ile ilgili evrak münşilere verilir ve icab eden kararlar verilirdi. Müzakere bittikten sonra yemek yenir ve divân sona ererdi. Münşiler divân za-bitlerini tutup gerekli yazışmaları yapan kâtiplerdi. Tercümanlar ise divândan yabancı hükümdarlara yollanacak nâmeleri yazarlar ve lüzumu halinde tercümanlık yaparlardı. Selçuklu ümerâsından Zâhirüddin Püser-i Kâfi tercümanlıktan yetişerek devlet adamı olmuştu.

Bir gün evvel yazılmış olan misâl ve menşurları "**kâbız-ı divân**" vezîrin huzuruna götürülüp tashih ile vezîrin alâmetini koydururdu. Bunun tevkîi, yani yazıla denmesini müteakip divân dağılırdı.

Divân muamelâtına ait işlere mahsus "defâtir-i divân-ı âlâ) denilen defterler vardı. Bu defterler devletin gerek mâlî gerek arâzî yani hass vakıf, mülk ve iktâlarını ihtiva ediyordu. I.Alâeddin Keykûbad zamanında Türkiye Selçuklu Divânında dört münşî ve iki tercüman vardı. Bunların adedi sonradan artmıştır.

Divân-ı âlâ'da alınan kararları Atabey'in nişanladığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Bu, Türkiye Selçuklu Divânı'nda Atabey'in ağırlığının fazla olmasından kaynaklanmaktadır (101).

Büyük divân daha alt seviyedeki diğer divânlara onlarla alâkalı işleri havale eder, onlar da kendilerine havale edilen işleri tamamlayarak divân-ı saltanata arz ederlerdi (102)

3.VEZİRİN MÂLÎ YETKİLERİ

Büyük Selçuklularda ve daha önce Sâmânoğulları ve Gaznelilerde divânın en önemli görevi vergi toplamaktı. Yine bu devletlerde devlet hazinesinin sağlıklı bir şekilde muhafaza etmekten ve olağanüstü durumlar karşısında "ihtiyat akçesi" bulundurmaktan sorumlu olan vezîrdi.

Nizâmülmülk'e göre : "Sultanlık devletin vergi mültetimleri tarafından ayakta tutulur. Bütün vergi mültetimleri ve memurların reisi vezîrdir" (103).

Büyük Selçuklu vezîri; devlet bütçesini tanzim ve mâlî denetiminde yetkili iken, gider bütçesinde hareket serbestisine sahipti. Maaş ve tahsisat bağlayıp, iktâ tevcih edebiliyordu.

Türkiye Selçuklu Devletinde vezîrin mâlî selâhiyetleri benzer şekilde devam etti. Aşağıda vereceğimiz örneklerde görüldüğü gibi vezîr devlet bütçesini tanzim ediyor, denetliyor, tahsisat bağlayıp iktâ tevcih edebiliyordu.

II.Alâeddin Keykûbad'ın vezîri Ziyaeddin Karaarslan, Doğu Anadolu bölgesine siyasî olduğu kadar mâlî meseleleri de ihtiva eden bir gezi yapmıştı. Vezîr Ahlat bölgesinde içinde Pervâne Taceddin'in de bulunduğu bir toplantı yaptı. Burada, bütün mülk ve gelirler, çiftlik ve köylerin bütün arazisini kaleme vurdular. Halka tohumluk ve çift hayvanları dağıtıldı. Çiftçi ve halk vergi ve salmalardan muaf tutuldu. Kale muhafızlarını çağıran

vezîr, kalelerin bütün masraf ve gelirlerini tesbit ettirdi (104).

Vezîr Fahreddin Ali devrine kadar Arapça olan divân defterleri, Arapçadan Farsçaya tercüme edildi. Vezîr, murakabe vazifesini kendi anladığı bir dille yapabilmek, masraf ve gelirlerin hesaplarını hakkıyla düzenine koyabilmek için buna lüzum görmüştü (105).

Yine Ziyâeddin Karaarslan, Moğollar yüzünden aç ve perişan düşmüş Harezmlileri toplatmış, yedirip giydirdikten sonra her birine harçlık para vermişti (106).

Yeni vergi ihdası konusunda Türkiye Selçuklu vezîrinin yetkisi vardı.

684/1285 yılında Şehzâde Hâlâçu ile Keyhatu Anadolu'ya geldiler. Kış ve ilkbahar mevsimini Anadolu'da geçirdiler. Bunların ihtiyaçlarını temin için Fahreddin Ali birtakım tedbirlere girişti. Öyle sanıyoruz ki vezîr, ekstra vergi koymuştu. Buna rağmen ihtiyaçlarını temin edememişti. Bu sebeple Moğollar, Selçuklu hazinesinin "altın" ve "gümüş"lerini yağmaladı (107).

Bazen vezîrin mâlî konudaki yetkilerini kötüye kullandığı da oluyordu.

Vezîr Fahreddin Kazvînî tâyin olup gelir gelmez vergileri artırmak istemişti. Vergi artırmak için beş togarlık olmayan yerleri elli togar yazdırdı. Beşbin altın vergisi olan bir vilâyete elli bin altınlık vergi yükletti. Bu yüzden vergi sistemi karıştı. Nihayet evvelki ölçülerdeki vergilere dönülmüş olmasına rağmen tahsilât yapılamadı (108).

Aksarâyî bu andaki durumu şöyle anlatmaktadır:

"Vergi tahsili için vilâyetlere gönderilen memurların birçoğu divân işleriyle ilgili usul ve nizamlardan ha-

bersizdi. Hiçbir şey yapamadan gittikleri yerlerden geri dönüyorlardı. Ellerindeki defterlerde yazılı olan cizye kelimesinin ne demek olduğunu bile anlayamamışlardı. Halbuki, cizye devletin en büyük gelir kaynağıdır. Bazı tahsildarlardan cizyenin tahsilinin ne olduğu sorulduğunda: "Cizye de ne oluyor?" karşılığını verdiler. Şüphe yok ki, bu gidişle hiçbir divân muamelesi uygun yürüyemezdi (109).

Bahsi geçen devirde anladığımız kadarıyla Türkiye Selçuklu devletinde idârede görev alan memur kadrosu için ehli değildir. Kendi işine dair mevzuatı bile bilmemektedir. Bu durum ise devletin teşkilâtının artık çürümeye başladığının açık bir ifadesidir.

4. VEZİRİN KAZÂİ (YARGI) YETKİLERİ

Türkiye Selçuklu vezîri kazâî bakımından sultanın vekili olarak tam yetkiye sahiptir. Örnek olarak Şemseddin İsfahânî siyasî rakibi Pervâne Fahreddin Ebû Bekir Attar'ı tevkif ettirmiştir. Bu zât ve emîr-i dâd Nusredüddin, Beylerbeyi Şemseddin Has-Oğuz ve Câmedâr Bedreddin Ruzba'yı tuzağa düşürerek öldürttüler ve olayın vezîr tarafından düzenlendiğini etrafa yaydılar. Bununla beraber cinayetlerin işlenmesine razı olduğu muhakkak olan vezîr, beylerbeyinin öldürülmesinde özel bir maksat olduğunu sezdi. Şemseddin, tehlikeli rakipleri Attar ve Nusredüddin'i kuvvetli oldukları Konya'da ezemeyeceğini anladı. Bunların dayandığı Sultanı, Kayseri ve Sivas'a seyahat ettirmeyi düşündü. Plânı sezen Attar ve Nusredüddin, hükümdarın payitahttan ayrılmasına razı olmadılar. Bunun üzerine İsfahânî, Nusredüddin Sivas'ta bulunan ve taht üzerine hak iddia eden Melik Rükneddin Şah'ın yanına yolladı ve Attar'ın yalnız kalmasını sağladı. Bundan sonra da Sultanı Aksaray yönüne "seyran"a gitme bahanesiyle Konya'dan çıkardılar. Yolda gerçek amacın Kayseri'ye gitmek olduğunu açıkladılar. Pervâne Attar, olup-bittiyi kabul zorunda kalarak, seyahat için hazırlık yapma bahanesiyle Konya'ya döndü. Burada ahîleri ve yiğitbaşlarını ayaklanmaya teşvik etti fakat onların desteğini bulamadı. Bunun üzerine Attar, Sis yönüne kaçmak istediysede vezîr Şemseddin'in gönderdiği adamlara yakalandı ve onun emriyle tevkif edildi (110).

Buradaki vezîrin divân üyesini azletme olayı, vezîrin Sultana ait olan bu yetkiyi gasbetmesiyle de ilgili olabilir. Zira bu olay sadece Şemseddin İsfahânî zamanında cerayan etmiştir. Bu vezîr de İbn Bîbî'nin de an-

80

lattığı şekilde İlhan'ın da desteğiyle devlete tam manâsıyla hâkim olmuş bir şahıstır.

Yine vezîr mezâlim divânına da hükümdarın vekili olarak başkanlık ederdi.

II.Kılıç Arslan şer'î davaları Kadî'ya havale eder. Örfî işleri de divân vasıtasıyla hallederdi (111).

Yapılan beynelmilel anlaşmaların ve ahidnâmelerin metinleri divânda yazılırdı. Öyle zannediyoruz ki, bu icraat da vezîrin yetkisi ön plândaydı (112).

D) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN HÜKÜMET ÇALIŞMASI VE MAİYETİ

Vezîrin makamının bulunduğu bina veya ev için saray veya dergâh denmektedir. Vezîr büyük bir salonda çalışıyordu. Bu hususta Şemseddin Mahmud'un mesai şekli hatta günlük yaşantısını ayrıntılı olarak İbn Bîbî'den izleyebiliyoruz.

"O, gecenin son üçte birinde "mesned-i vezâret"de oturdu. Vezîr, sarayının harem kısmından bâr sofrasına gelip, abdestini tazeler, dua eder ve makamına geçer. Arkasında kulağı küpeli gûlamlar müstakil bir şekilde mesnedin arkasında ayakta dururlardı. Bu sırada meşhur hâfızlar huzura kabul edilirler ve nöbetleşe Kur'an-ı Kerim okurlardı. Müezzin sabah ezanını okumaya başlayınca saray büyükleri ve küçükleri âyetler okuyarak namaz kıllardı. Bundan sonra "menâşir ve emsile-i divân" "kâbız"ı bir gün önce münşîlerin yazmış oldukları menşurları ve divân emirnâmelerini ve mektupları huzura getirir ve diz üstüne gelerek Sâhib'in eline verirdi. Şemseddin bunların hepsini okur, duruma göre, ihtiyat, itiraz, ıslah, tağyir veya tebdil edilmesini emrederdi. Bu da bittikten sonra altından dikilmiş siyah bir kumaşa sarılmış olan vezâret sembollerinden "altın divit" Sâhib'in önüne konulurdu. O, bütün menşur, ferman ve emirnâmeleri tevki yapardı. Bundan sonra çavuşlar saray kapısındaki toplantı yerinde bekleyen devlet ümerâsının içeri girmelerine müsaade verirdi. Bunlar arz-ı ubûdiyet ederler ve derhal dışarı çıkarlardı. Bunu takiben saraydan çıkarak atına biner ve divâna giderdi. Onun başında külâh-ı sultânî, bazen de altınla dokunmuş yün sarık, üzerinde, attabi, kutnî nefis kumaştan cübbe bulunurdu. Bu sıralar emîrler sağında ve solunda yaya olarak ona eşlik ederlerdi. Eğer sultanın seyran vazifesini yerine getirme günü ise vezîr ona refakat ederdi. Bu sırada sultanın rikâbının hizmetin-

de iri-yarı beş yüz serheng bulunurdu. Bunlar, Kazvinli, Deylemlî, Frenk'diler. Ellerinde çekilmiş kılıçlar, Hint çeliğinden baltalar ve gürzler vardı. Seyrandan dönüştü hân-ı sultânî (sultan sofrası) verilirdi. Hass ve âmm bu yemekten faydalanırdı. O, tahttan dinlenme yerine geçince "tam bir azamet ve debdebe içinde" divân kurulurdu. Tercümanlar ve münşiler, sofranın sağında ve solunda, derecelerine göre otururlardı. Devlet ileri gelenleri de kudret ve derecelerine göre diz üstüne gelirlerdi. Sâhib, sofranın ortasında tahtın direklerinden birinin yanında tek başına otururdu. Emîr Celâleddin Karatay ve Şemseddin Mahmud Tuğrâî, uzakta dizleri üzerindeydiler. Emîr-i dâd Reşidüddin altın kabzalı kılıç kemerini kuşanmış olarak sofranın kenarında otururdu. Bu sırada dâva konularını tercümanlar karara bağlarlar ve karnâmeyi münşilere verirlerdi. Bundan sonra vezîr, divândan visâk (otak)'ına gider ve yemek yerdi. Gümüş ve çini tabaklarda iki yüz kab yemek sofrada bulunurdu. Vezîr, yemekten sonra hareme gider ve bir müddet istirahat eder, sonra da bar sofrasına gelirdi. O, âlemin imamı mütebahhir, Tâceddin Tebrîzî'yi huzura çağırır ve onunla ilmî konuşmalar yapardı. Daha sonra cemaatle öğle namazını eda ederdi. Ünlü hattat Veliyüddin Tebrîzî'yi kabul eder, ikinci namazına kadar yazı ve kitabetle meşgul olurdu. İkinci namazını gene cemaatle kılar sonra meydanda güneş batıncaya kadar ok atar, at koştururdu. Tekrar visak'a döner. Vezîr akşam namazını kıldıktan sonra bezm meclisinin kurulmasını emrederdi. Nedimler gelirler, saz sanatkârları sanatlarını icrâ ederlerdi. Gece yarısına kadar çeşitli ülkelerden gelen kimseler kasîdeler, hutbeler, risâleler okurlar, ilmî konulara, tarihe, didaktik meselelere ait güldürücü ve atasözü mahiyetinde konuşmalar yapılırdı (113).

Vezîrin divânda çalıştığı sırada en yakın yardımcıları divân kâtipleri ve divân tercümanlarıdır. Bu kâtipler divân defterlerini tutuyorlardı (114). Selçuklu vezîrinin şahsına bağlı köleler de vardı. Hassa memlûkû veya hasa muhafızları denilen bu zümre, adından da anlaşılacağı

üzere vezîrin şahsî hizmetlerini görür, koruyuculuğunu yapardı. Bu muhafızların çeşitli askerî rütbelere taşıdığı da anlaşılmaktadır. Tablo olarak bunlar seferlerde de vezîrin beraberinde bulunur, harekâta katılırlardı. Gerçekten Şemseddin İsfahânî, Batı Uc bölgesinde Ahmed adlı bir Türkmen'in I.Alâeddin Keykûbad'ın oğlu olduğunu iddia ederek isyan ettiğinde kendi hassa muhafızlarını dahî göndermek zorunda kalmıştır. Vezîrin gulâmlarının sayısının yüzden aşağı olmadığı anlaşılmaktadır. Selçuklu vezîrleri içinde en varlıklıları olarak tanınan Fahreddin Ali'nin yediyüz memlûkû olduğunu biliyoruz (115).

Vezîr işbaşına geldiğinde kendi maiyetini kendi seçiyor ve bu iş için daha çok hemşehrilerini tercih ediyordu. Türkiye Selçuklu vezîrlerinin çoğu İran kökenli olduğundan maiyetleri de İranlı oluyordu. Vezîr Fahreddin Kazvîni Türkiye Selçuklu vezîrlğine tâyin edildiğinde, beraberinde birçok Tebrizli, Hemedanlı, Iraklı, İsfahanlı, Tiflisli ve Erranlı getirmişti. Bunlardan kimisini kendisine mültezim, vekil ve hâcib tâyin etmişti (116).

E) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN SOSYAL FAALİYETİ

Türkiye Selçuklu vezîrleri Anadolu'da halkın yararına pek çok sosyal mesken yaptırmışlardır. Bu yapılar içinde başlıca; medrese, cami, kervansaray, han, hamam, çeşme, türbe, kaplıca gibi yapılar önde gelenlerdir.

Bu alandaki faaliyetler Moğol istilâsına kadar olduğu gibi sonraki devrede de devam etmiştir (117).

Günümüzde bu eserlerin pek çoğu devrinin temsilcisi olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.

Selçuklu vezîrinin bu alandaki faaliyeti müstakil bir araştırmayı gerektirdiğinden, çalışmamızın bu kısmında sadece vezîr Sâhib Fahreddin Ali'ye ait eserlerin listesini alıyoruz:

İshaklı-han, 647/1249, II. Keykâvus zamanı.

Akşehir- Taş Medrese, 648/1250 II. Keykâvus zamanı Emîr dâd iken

Akşehir-tekke, 649/1251, II.Keykâvus zamanı vezîr iken

Konya- Sâhib Ata Camii, 656/1258, II. Keykâvus zamanı.

Konya-türbe, 682/1283, II. Mesud zamanı.

Konya-tekke, 667/1269, III. Keyhüsrev zamanı.

Konya-mezar kitabesi, 684/1285, II. Mesud zamanı, vezîr iken.

Konya-hamam, tarihsiz.

Konya-buzhâne, tarihsiz.

Konya-İnce Minare, tarihsiz.

Konya-Nalıncı Baba Kümbedi, tarihsiz (EVliya Çelebi, bu adla anılan bir medrese bildiriyor).

Ilgın-kaplıca, 666/1267, II. Keyhüsrev zamanı, vezîr iken.

Kayseri-çeşme, 665/1266, III. Gıyaseddin Keyhüsrev, vezîr iken.

Kayseri-Sahabiye Medresesi, 666/1267, vezîr iken.

Sivas-Sahabiye Medresesi, 670/1272, III. Keyhüsrev zamanı, vezîr iken.

Sivas-çeşme, tarihsiz, vezîr iken (118).

Vezîrlar yaptırdıkları eserlerin yanına onun vakfiyesini de kuruyorlar, böylece eserin devamlılığı sağlanıyordu. Bu vakfiyeler, her türlü masrafın karşılanacağı şekilde kaleme alınıyordu.

Sâhib Fahreddin Ali, Sivas'taki Sahabiye Medresesi ve yanındaki Dâru'z-Ziyâfe'si için hazırlattığı vakfiyesinde: Mimar için ayda 50, müezzinlere 25, ferraşlara 20, müderrise ayda 150, müdirlere 50'şer (ve günde üçer okka, yani üçyüzer dirhem ekmek) dirhem para verileceğini şart koşmuş idi. Yine mezkûr Dâru'z-Ziyâfe'nin ahçısı için ayda 15 dirhem para ile günlük yiyeceği verilmektedir.

Adı geçen bu vakfiyenin bir hanında on dokuz dükkan bulunduğu göz önünde bulunursa vakfın ne kadar geniş olduğu açığa çıkar (119).

Yine Sâhib Fahreddin, Konya'daki Medresesinin vakfiyesinde tahsildar ve mimara ayda 30'ar dirhem ile yine aylık ekmek tahsil etmiştir (120).

Vezîrin sosyal alandaki faaliyeti devletin sonuna kadar devam etmiştir. Son vezîrlerinden Ahmed Lâgûşi bile Anadolu'nun pek çok yerinde imâr faaliyetinde bulunmuştur (121).

F)TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN MANSİBİNİN SEMBOLLERİ

Bu semboller şunlardır :

- 1-Unvan ve lakablar
- 2-Altın divit takımı veya altın kalem
- 3-Kılıç
- 4-Sarık (külâh-ı sultânî)
- 5-Hil'at-ı vezâret
- 6-Mühür
- 7-Mesned-i vezâret ve emâret
- 8-Çadır
- 9-Tuğ
- 10-Sancak
- 11-Nevbet

Türkiye Selçuklu Devleti vezîrleri herşeyden evvel "hâce" ve sâhib" unvanlarını taşıyorlardı. Vezîrlerin genellikle medreseden yetişme oldukları göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla beraber "ehl-i seyf"den yetişen vezîrlerden de "hâce" olarak bahsedilmiştir. Gerçekten özellikle Fahreddin Ali kaynaklarımızda Hoca Fahreddin olarak zikredilmiştir (122). Bundan başka vezîr Fahreddin Ali'nin kullandığı unvan ve lakablar vardır. Bunlar şunlardır: Es-Sâhib, Sahibü'l-Azâmu'l-Vezîru'l-Muazzam, Es-Sâhibu'l-Âzâm, Es-sâhibu'l-Âzâmu'd-Düsturu'l-Muazzam (123).

Cimri diye bilinen Alâeddin Siyavuş'un Anadolu'daki hareketinin bertarafı üzerine, Abaga Han, Fahreddin Ali'ye Kivâmu'l-mülk (memleketin dayanağı) lakâbını vermişti (124).

Şemseddin İsfahânî'nin, Nizâmülmülk unvanını taşıdığını biliyoruz (125). O, nâiblik görevinde bulunduğu sırada Sultan II.Keyhüsrev tarafından Altın Ordu'ya gönderilmişti. Orada Sayın Han, Şemseddin'e Nizâmülmülk unvanını ve Anadolu'da kendi nâmına hüküm yürütme selâhiyetini verdiğini gösteren özel bir yarlık verdi. Şemseddin Anadolu'ya geldiği zaman Mühezzibüddin Ali'nin ölümü ile boşalan vezârete tâyin edildi (126).

Vezîr Şemseddin İsfahânî için zamanın âlimlerinden Amasya Kadısı olan Celâleddin Vergânî, manzum bir risâle yazmıştı. Bu eserde, müellif, vezîr için İran ve Turan'ın düsturu, Nizâmülmülk sıfatları ile onu övmektedir (127).

Vezîr Fahreddin Kazvînî'nin de lakabı Nizâmülmülk idi (128).

Altın Ordu Devleti hükümdarı Sayın Han katından başarıyla dönen Şemseddin İsfahânî Sultan tarafından mükâfatlandırıldı. İsfahânî'nin dönüşüne çok sevinen Sultan II.Gıyâseddin Keyhüsrev ona "altın kakmalı kılıcın kını ile beraber"verdi. Ve şu sözleri söyledi: "Her kim Şemseddin'in emirlerinden baş çekerse bu kılıç ile iki parça edilecektir" (129).

İbn Bîbî, Şemseddin İsfahânî'nin divânda çalışırken bu kılıç belinde asılı olduğu halde çalıştığını yazar (130).

Ancak kılıç, devletin daha önceki devirlerinde sultanlar tarafından vezîrlere verilmemiştir. Sultan İsfahânî'ye o zamana kadar hiçbir vezîrin sahip olmadığı askerî selâhiyetleri vermiş oluyordu.

Pervâne Muinüddin Süleyman ise şu lakab ve unvanlara malikdi : Emîr, Melikü'l-ümerâ ve'l-Hüccâb, Meli-

kü'l-vüzerâ, Sâhib-i âzâm, Nizâmül-mülk, Mürebbiü'l-mülk ve'l-Vüzerâ (131).

Selçuklu vezîri, görevine tâyin edildiğinde Sultanın verdiği "altın divit takımı"nı teslim alıyordu. Bu sembol şüphesiz vezîre mülkî selâhiyetlerin verildiğine delâlet etmektedir. Divit takımı altından dikilmiş siyah bir kumaşta muhafaza edilirdi.

II.Gıyaseddin Keyhüsrev, Vezîr Mühezzibüddin Ali'ye ve daha sonra Vezîr olan Şemseddin Isfahânî'ye "divit takımı" vermişti (132).

Celâleddin Karatay üç kardeş saltanatı gerçekleştirdiğinde "vezîrlük diviti"ni Nizâmeddin Hurşîd'e vermişti (133).

Vezîr Şemseddin Tuğrâî'nin ölümünden sonra vezîrlük, nâib olan Fahreddin Ali'ye verilmişti. Sultan II.İzzeddin Keykâvus Onun makamını kutlamak için "altın divit" ve değerli "hil'atlar" göndermişti (134).

Sarık (Külâh-ı sultânî), vezîrin diğer bir sembolüdür. Vezîr gerek makamında bulunduğu sırada gerek denetleme ve gezintilerinde başında sarığını bulundururdu (135).

Vezâret sembollerinden birisi de "Hil'at-ı vezâret"tir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi II.İzzeddin Keykâvus, Fahreddin Ali'ye "hil'at-ı fâhir" hediye etmişti.

Hil'at'ın sahibine bir nevî dokunulmazlık sağladığı anlaşılmaktadır. Gerçekten Vezîr Şemseddin Mehmed Isfahânî'nin öldürülmesi ile sonuçlanan olayda nâib Celâleddin Karatay, Zâimü'd-dar Tûsluoğlu Necmeddin Ebu'l-Kasım vasıtasıyla şehirdeki fityân zümrelerini silahlandırıp vezîrin evini bastırdı. Şemseddin hayatını kurtarmak için, Batu Han'ın kendisine verdiği hil'at'ı giydi. An-

cak bunun bir faydası olmadı. Ebu'l-Kâsım'ın adamları onu yakalayıarak bir kaleye hapsettiler (136).

Mühür, Sultanın vezîrine tevdi ettiği önemli bir semboldür. Kaynaklarda bazen "mühr-ü vezâret ve emâret" şeklinde zikredilen bu sembol hem idarî hem askerî alanlarda vezîrin selâhiyetlerinin alâmeti olmaktadır. II.İzzeddin Keykâvus'un vezîriyken IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın vezîrliğini kabul eden Fahreddin Ali farklı imtiyazlara sahip olmuştı. Onun vezîrlğine kadar, Divân emirleri (misâlleri) dışında, kimsenin ferman ve menşûrlar üzerine alâmet koymasına müsaade edilmediği halde Fahreddin Ali, ilk defa, bu imtiyaza sahip olmuştı (137).

Çadır; ise Divân-ı Lûgatü't-Türk'de geçen bir vezîr sembolüdür. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklu vezîri için de "çadır" belli başlı sembollerdendir. Vezîr, sefer anında kendine ait olan çadırında divân kurdurur ve önemli kararlar alabilirdi (138).

Mesned-i vezâret ve emâret de Sultan tarafından vezîre mükâfat olarak verilen alâmetlerdendir. Sultan II.Gıyaseddin Keyhüsrev Batu Han'dan dönen vezîr Isfahânî'ye bir emâret vermişti (139).

Sancak ve nevbet: vezîrin, kendisine itibar ve otorite için kullandığı sembollerindendi. Ahmed Lâgûşî Anadolu'ya vezîr olarak geldiğinde ağaç erleriyle birlikte "bayraklar ve davullarla" dolaştı. Bu sayede mevkiini ve itibarını yükseltmek istiyordu. Fakat neticede pek başarı sağlayamamıştır (140).

G) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN GELİR KAYNAKLARI

Tesbit edebildiğimiz kadarı ile Türkiye Selçuklu vezîrinin üç gelir kaynağı vardır.

1- Vezîre temlik edilen arazî ve İktâ geliri :

Selçuklular'da iki türlü toprak mülkiyetine rastlanmaktadır. Bunlardan biri Selçuklu hükümdarlarının devlet adamlarına veya başka şahıslara hizmetleri karşılığı olarak mîrî topraklardan yaptığı temliklerdir. Bu türlü mülkiyete devlet yalnız hazineye ait vergileri şahıslara terk ediyordu. Veyahut hazine nâmına satıyordu.

Diğeri de gelirleri doğrudan doğruya hazineye bağlı arazidir (141). Bu tür toprakların gelirleri karşılığı bazı hizmetler mukabili olarak önemli devlet ricâline İktâ edilebilirdi. İktâ edilen arazide yine köylüler çalışıyordu. Köylü toprağın mahsulünün 1/3'ini İktâ sahibine vergi olarak veriyordu. Buna "avârız" vergisi deniyordu.

I.Kılıç Arslan Ziyaeddin Muhammed'i vezîrliğe getirdiğinde Elbistan'ı ona İktâ yapmıştı (142).

II.Gıyaseddin Keyhüsrev, Şemseddin İsfahânî'yi vezârete getirdiğinde, aynı zamanda Kırşehir'in İktâ ve serleşkerlik menşurunu da vermişti (143).

Vezîr Baba Şemseddin Tuğrâi Hülagü'den aldığı vezîrlik yarlığındaki bir hüküm gereğince, Kastamonu bölgesinin gelirlerini vezîrlik dirliği olarak tasarrufuna almıştı. Şemseddin Mahmud kendisine ayrılan İktâ'lar saye-

çok zengin olmuştu (144).

Tokat bölgesi de Pervâne Süleyman'ın iktâ ve ikâmetgâhı idi (145).

Vezîr Cemâleddin Mehmed'in iktâ bölgesi ise Diyarbakır idi. Aksarâyî bu vezîrin bölgesinde halktan haksız vergiler aldığı ve zulümler yaptığını yazar (146).

Bazen vezîrin yanında oğullarına da iktâ veriliyordu. Abaka, Fahreddin Ali'nin oğullarına iktâ vermişti. Buna karşılık bu şahıslar da Sultan'a senede 2000 altın ve 700 at göndereceklerdi (147).

Devletin sonlarında toprak iktâ'ını İlhan yapıyordu; Saltanat nâibi Mücîrüddin Emirşah ile Vezîr Fahreddin Kazvîni çeşitli konularda Yarlğ için İlhan'a gittiler. Dilekleri kabul edildi. Her ikisine de Anadolu'da birer bölgenin geliri tahsis edildi (148).

2- Maaş veya Tahsisat :

Türkiye Selçuklu vezîrlerinin en kanaatkâr olan vezîrlerinden Mühezzibüddin Ali devletten yılda 40.000 dirhem maaş almaktaydı. Diğer vezîrlerin daha fazla maaş aldıkları kuvvetle muhtemeldir.

Üç Kardeş Saltanatı devrinde Celâleddin Karatay, devletin en kudretli adamı durumundaydı. Tâyin edilen devlet adamları ve hatta vezîrlerin kendi tasvip ve kararı olmadıkça bu mevkilere sahip olmaları mümkün olmuyordu. Bu suretle O, Aksaray Ovası hâdisesinden sonra vezîrlîği âlim ve fâzil bir adam olan Necmeddin Nahcivânî'ye teklif etti. Necmeddin bunu ancak kendisine, "beytül-mâl"den günde iki olmak üzere yılda 720 dirhem bir para verildiği ve diğer devlet adamlarının da buna göre maaşa kanaat getirecekleri takdirde kabul edilebileceğini söyledi. Fakat onun bu idealist ve fedakâr teklifi bir çok devlet adamlarını ürküttüğü için, Karatay, Necmeddin'i,

Mühezzibüddin Ali'nin aldığı maaşa güçlükle ikna edebildi (149).

3- Savaşlardan aldıkları ganimet :

Savaş ganimeti olarak Türkiye Selçuklu vezîrinin sağladığı gelire dair elimizde pek delil yok. Fakat diğer İslâm devletlerinde olduğu için kuvvetle ihtimal veriyoruz.

Türkiye Selçuklu vezîrlerinin pek çoğunun büyük servet sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Kaynaklarda "Ebu'l Hayrat" unvanı ile anılan Fahreddin Ali'nin yukarıda vezîrin sosyal faaliyeti dolayısıyla ne gibi eserler yaptırıp harcamalar yaptığını görmüştük. Bu vezîrin kendisine ve oğullarına ait iktâ'lardan başka her gün 7.000 sultânî dirhem geliri olduğunu ve gene yukarıda değindiğimiz gibi 700 hassa gulamı olduğunu biliyoruz. Vezîr Muinüddin Süleyman da geniş servete sahipti. 1266 yılında Sinop'u fethettiğinde Sultan'dan şehrin ve ona bağlı bölgenin temlik edilmesini istedi. Anlaşıldığına göre O, bu konuyu daha Tebriz'de bulunduğu sırada Abaka Han'ın rızasını almak suretiyle halletmiş ve Kılıç Arslan'ın yanına bunu bildirmek için uğramıştı. Kılıç Arslan fetih haberini alınca temlik menşûrunu Pervâne'ye göndermiştir. Vezîrlerin gelirlerinin büyük bir kısmını vakfettikleri bilinmektedir. Hasan b. Gavras'ın ve Sahip Ata Fahreddin Ali'nin geniş vakıfları vardı (150).

II.BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLİĞİNİN ÖZEL KARAKTERLERİ

Büyük Selçuklu Devleti'nin tâbî ve vârisi olan Türkiye Selçuklu Devletinde vezîrlük müessesesinin selefinden bazı farklı hususiyetleri vardır.

Bu husûsiyetleri şöyle sıralayabiliriz:

1) 1243 Kösadağı Muharebesine kadar devlet kademesinde vezîr, kaynaklarımızda sık sık zikredilmez. Sadece bir, iki, isim vardır; II. Kılıç Aslan'ın vezîri İhtiyârü'd- Dîn Hasan (Hasan b. Kavras), I.Alâeddin Keykûbat'ın vezîri Ziyâeddin Karaaslan gibi.

2) Türkiye Selçuklu vezêratinde devletin başından sonuna kadar belirli selâhiyetleri olan istikrarlı vezîr tipi yoktur. Metbû devlet Büyük Selçuklularda durum bunun aksidir. Bir vezîr Kündüri, bir Nizâmülmülk ve halefleri

sultan tarafından belirlenmiş her zaman aynı hak ve selâhiyetlere sahip şahsiyetlerdir.

Halbuki, Türkiye Selçuklularında vezîr, ya şahsiyetinin verdiği güçle, ya da 1243 sonrası Moğol müdahalesinin sağladığı imkânlar ile selâhiyetlerine kavuşmuştur. Burada selâhiyetlerine kavuşmuştur derken şunu da belirtelim: Bunlar hiç bir zaman belirli ve sınırlı olmamıştır. Bazen vezîrin emrinde bulunması gereken diğer divân üyelerinin pratikte kullandığı selâhiyetler veziri aşmıştır. Bazen de vezîrin selâhiyetleri sultanı bile aşacak raddeye ulaşmıştır.

3) Türkiye Selçuklu Devleti'nde ilk defa ordu sınıfından vezârete yükselme görülür. Bu diğer Türk devletlerinde çok nâdir görülün bir hâdisedir. Bunun için orijinal bir vakadır.

4) Türkiye Selçuklu Devleti'nde bazı müesseseler ve şahıslar bir nevi vezîr selâhiyetlerini hâiz olarak ön plana çıkmışlardır. Örnek olarak, Beylerbeyi rütbesinde olduğu sanılan Sadeddin Köpek Atabey Calâleddin Karatay, Pervâne Muinüddin Süleyman.

Şimdi, yukarıda kısaca özetlediğimiz farklı yönleri geniş olarak sebep ve neticelerini görelim:

A) SELÇUKLU HANEDANI ÜZERİNDE İLHANLI BASKISI

Türkiye Selçuklu Devleti Moğol hâkimiyetine girdikten sonra, Selçuklu hânedanı devletin başında kalmış ve böylece devletin devamı sağlanmıştı. Buna karşılık başta tahta geçişte olmak üzere idarî, iktisadî ve siyâsî alanda hanedana İlhanlı baskısı başlamıştı. Bu baskı 1243'te başlayıp yıkılışa kadar devam etmiştir.

II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Kılıç Arslan arasındaki mücadelede Kılıç Arslan'a ikibin Moğol çerisi yardım etmişti (1).

Anadolu'da bulunan Baycu Noyan'ın Bağdad seferine çıktığını öğrenen Keykâvus İznik İmparatoru'ndan 3000 Frenk askeri ile memlekete döndü. 3 Mayıs 1257 (14 Rebiülâhir 655)'de Konya tahtını tekrar ele geçirdi. Sultan IV. Kılıç Arslan maiyetini alarak Kayseri'ye çekildi.

Konya'da yerleşen Keykavus, buradan her tarafa fermanlar göndererek, halkı "putperest Moğollar"a ve dolayısıyla kardeşine karşı savaşa davet etti. Yavtaş kumandasında gönderdiği kuvvetler batıya ilerlemeye başladı. Fakat bu sırada daha önce Alâeddin Keykûbat ile giden elçiler döndüler. Elçilerin elinde Anadolu'nun Keykavus ile Kılıç Arslan arasında taksim edildiğini gösteren yarlık vardı. İki taraf arasındaki elçiler tarafları barıştırdılar Kızılırmak sınır oldu. Doğu Kılıç Arslan'a, Batı Keykavus'a verildi. 657/1259'da Hülâgü iki Sultanı huzuruna getirterek taksimi katileştirdi(2).

Karatayın ölümüne yakın Mengü Han'dan elçiler

gelerek Keykevus'un Han'ın huzuruna gitmesini istediler. Başta vezîr olmak üzere, Selçuklu ricâli sultanın gitmesini, Onun başka bir hükümdarın hükmü altında bulunduğu manasına alıp bunun haysiyet kırıcı bir şey olduğunu ileri sürdüler. Elçiler özür dilediler ve hediyeleri geri çevirdiler. Fakat, bu özürler kabul edilmeyip sultanın gelmesinde ısrar edilince vezîr İzzeddin, Karatay, Yavtaş, Arslan-Doğmuş ve Nizameddin Hurşid Keykavus'u tesyir etmek üzere, Kayseri'ye hareket ettiler. Keykâvus, kardeşi Kılıç Arslan ve Keykûbad'ı Karatay ve Arslan-Doğmuş ile Kayseri'de bırakıp oradan yoluna devam etti. Fakat, Sivas'a giderken Celâleddin Karatay'ın Kayseri'de öldüğü haberini aldı, memleketin başsız kaldığını görerek perişan halde elçilerden özür diledi geri döndü (3).

Karatay'ın ölümünden sonra Baycu Noyan tarafından gönderilen Moğol elçileri Konya'ya gelmeye devam etti. Bunlar muahede ile tesbit edilen miktardan çok fazla ve devletin takatını sarsacak kadar ağır vergi talebinde bulunuyorlardı. Talepleri önlemek için Keykâvus, Fahreddin Ali'yi Batu Han'a göndererek (onun hiddetini celb etmiş olmasına rağmen) bu aşırı talepleri reddetti (4).

Daha sonra gelişen olaylarda; İzzeddin'in vezîri Fahreddin Ali ve Muinüddin Pervâne gizlice Moğollarla anlaşmışlar ve İzzeddin'in tahtı terkederek Bizans'a gitmesine sebep olmuşlardı. Neticede tahta Rükneddin Kılıç Arslan tek başına geçmiş ve vezîrliğe Fahreddin Ali getirilmiştir (5).

Moğol desteğinde sultan olmayı başaran IV. Kılıç Arslan, yine Moğol gücüyle sultanlıktan ve hayatından olmuştu.

Rukneddin Kılıç Arslan'ın iktidarı döneminde devlette Pervâne Muinüddin Süleyman hâkim olmuştu. Fakat bununla yetinmeyen Muinüddin kendi hâkimiyetine karşı sultanı engel sayıyor ve bazı bahane ve isnadlarla onu ortadan kaldırmak istiyordu. Nihayet Moğol komutanı

Nabşı ile anlaşan Pervâne, Sultan için Aksaray'da bir ziyafet düzenlemişti. Veziri ile ziyafet otağına gelen sultanın Moğol askerleri etrafını sardı. Yemekte zehirlenen ve sarsılanan Sultan bu durumda saraya dönmek istedi. Ancak, Moğol muhafızlar müsaade etmediler. Sultan, çadırda yalnız bırakılmış ve yayın kirişi ile boğdurulmuştu (6).

İlhanlılar'ın Türkiye Selçuklu hanedanı ve sultanı üzerindeki baskıları gittikçe artmış, devletin son zamanlarında Sultan artık İlhanlı merkezinden tâyin edilen bir memur durumuna düşmüştü.

1301/701 yılında Gıyaseddin Mesud Sultan olarak Alâeddin Sâvî de vezir olarak Türkiye Selçuklu Devletine tâyin edilmişlerdi. Yalnız bu devrede halka tamamen Moğol komutanı Abeşga hâkim idi. Sultan ve vezirin otoritesi yok olmuş görünüyordu (7).

**B) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRİNİN TAYİNİNDE
VE İCRAATINDA DIŞ MÜDAHALENİN
MÜESSİRİYETİ:**

Sâhip Mühezzibüddün Ali ve Şemseddin İsfahânî bizzat Moğollar tarafından tâyin edilmiş vezîr değillerdi. Bununla beraber bu iki vezîr yaptıkları icraattan dolayı İlhân'a hesap vermek zorundaydılar.

Şemseddin İsfahânî'n ölümünden sonra İlhanlılar vezârete tâyinde daha etkili rol oynamaya başlamışlar, bu hususda Sultana rey hakkı tanımamışlardır.

"Atabek-i Rûm" olan Celâleddin Karatay'ın vezîrliğe Necmeddin Nahcivânî'yi getirmesi sırasında Altınordu hükümdarının elçileri Konya'ya gelmişlerdi. Bunlar Sâhib Şemseddin'in öldürülmesi hâdisesini mahallinde tahkik edeceklerdi. İyi söz söyleyen ve iknâ kabiliyeti olan Tuğracı Şemseddin Mahmud durumu izah için Sayın (Batu) Han katına gönderildi. Bu arada Necmeddin Nahcivânî de görevden ayrıldı ve Haleb'e gitti.

Tuğracı Şemseddin, Altınordu'ya giderken İsfahânî Şemseddin'in adamlarından, Emîr Reşidüddin Cüveynî, Reisü'l-Bahr Şücâeddin Abdurrahman, Müstevfî Necîbüddin ve Emîr-i-dâd Hatirüddin Zekeriyya ile vezîrin ölümüne sebep olanlardan Erzincanlı Bahâeddin ve Sârimeddin Alp Suru'yu beraber götürdü. Han'ın katına giden devlet adamlarından her biri birer mansıb kazanarak Konya'ya döndüler. Mahmud Tuğrâî Vezîr, Şücâeddin Nâib, Necibeddin Müstevfî, Reşidüddin Cüveynî Emir-i ârz oldular. Han'dan sultan'a Hil'at ve ok-yay, Karatay'a kürk getirdiler. Evvelce nâib olan Nizâmeddin Hurşid, Pervâne vazifesine getirildi (8). Mahmud Tuğrâî, Türkiye

Selçuklu Devleti'nden daha çok mevkîni borçlu olduğu Moğollara hizmet etti. Öldükten sonra da iyi bir isim bırakmadı.

Tuğrâî'nin ölümünden sonra vezîrlîğin birliğini korumak mümkün olmamıştı. Türkiye Selçuklu Devleti idaresinde ikili hükümdar sistemine paralel olarak iki vezîr tâyini hadîsesi vukuu bulmuştu. Ölen vezîrin yerine II. İzzeddin Keykâvus Fahreddin Ali'yi getirmişti. Fakat bunu yaparken herhalde Moğollar'ın onayını almamıştı. Bundan dolayı Rukneddin Kılıç Arslan Hülâgû'den aldığı yarığa dayanarak bu görevi Muinüddin Süleyman'a vermişti (9).

II. İzzeddin Keykâvus'un Bizans'a gitmeye mecbur kalmasından sora sultanlıkta vahdete dönülmüştür. Yine bu sırada Fahreddin Ali Rükneddin Kılıç Arslan'ın vezîrlîğini kabul etmiş ve böylece yalnız bir vezîrin idaresine dönülmüştür. Fakat aradaki rekabet yüzünden Muinüddin Onu görevden almış ve Osmançık Kalesine hapsedirmişti. Daha sonra İlhan'ın yarlığı ile kurtulan Fahreddin Ali, Ona gitti ve durumunu arzetti. Abaka tarafından kendisi ve oğullarına teveccüh gösterilen Sabık vezîr, Türkiye Selçuklu vezîrlîğini tekrar almayı başardı ve eski görevine döndü (10).

Türkiye'de İranlı unsura vezîr tevcih eden İlhan, bunun karşılığını istiyor ve talep ettiği vergiler vasıtasıyla de bunu oldukça pahalıya ödetiyordu. Bu yüzden vezîrlîğinin sonuna doğru Fahreddin Ali ile Moğol hazinesinin temsilcisi (saltanat nâibi) Mücirüddin Emir Şah arasında bir anlaşmazlık başgöstermişti. Neticede, Mücirüddin rakibini vezîrlikten aldirmişti. Fakat Vezîrin halk nazarında itibarı hiç düşmemiştir. Görevden ayrıldığına ve memleketin içindeki hâle çok üzülen vezîr ağır şekilde hastalanmış bir müddet sonra da ölmüştür (11).

Fahreddin Ali'den sonra Argun Han, Türkiye'ye

vezîr olarak Fahreddin Kazvîni'yi tâyin etti. Bu tâyinden çekinen Sultan Mesud emirlerine onu karşılamalarını buyurmuştu (12).

Sâhib Ata'nın yerine gönderilen Fahreddin Kazvîni hayli zamandan beri Onun yerine göz koşmuştu. Gerçekten Fahreddin Kazvîni Selçuklu vezîrlîğini elde edebilmek için Moğollar'ı daha fazla vergi ödemek vaadi ile kazanıyor ve şimdi de Anadolu'ya bu taahhülle geliyordu.

1283/687'de Anadolu'ya gelen Kazvîni beraberinde, Tebrizli, Hamedanlı, İsfahanlı, Horasanlı, Iraklı, Tiflisi, Nahcivanlı, Erranlı, Merendli, Gürcü ve Alan'lardan mürekkep bir memûr grubu getiriyordu. Bunlar devlet vazîfesi görmekten daha çok maddî kazanç peşinde olan şahıslardı (13).

İlhanlı devrinde bu zamana kadar Moğol askeri dışında bu kadar yabancı memur Anadolu'ya gelmemişti. Bu devrede Moğollar askerî, siyasî, idarî, malî hemen bütün devlet işlerine el koymuş sultan ve saray erkânından başka yüksek bir yerli devlet adamı kalmamıştı (14).

Fahreddin Kazvîni'den sonra İlhan Gazan Han bir menşûr ile vezârete Ahmed Lâgûşî'yi gönderdi (15). Lâgûşî'den sonra gelen Cemâleddin Mehmed, Anadolu'da halka Moğollar adına zulmetti, zorla vergi alıp talanlar yaptırdı (16). Daha sonra vezîr olan Alâeddin Sâvî de (1301-2/701) Sultan Alâeddin Keykûbad III. Moğol komutanının emrinden çıkamadılar.

C) HANEDANIN MANEVİ KİŞİLİĞİ ÜZERİNDE VEZİRLERİN BASKI VE YETKİ GASPI

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol tabiiyetine geçmesine kadar, Hânedanın üzerinde vezîr baskısı veya selâhiyet gaspı diye bir olay kesinlikle mevcut değildi. Vezîr sultanı mutlak efendi olarak bilir ve Onu yegâne sorumlu olduğu kişi addederdi. Bu devre kadar hânedanın ve sultanın haklarının hudutlarını aşmak niyeti olduğu sezilen şahıslar, sultan tarafından derhal bertaraf edilmişlerdi. Alâeddin Keykûbad I. devrinde Seyfeddin Ayaba ve II. Gıyaseddin keyhüsrev devrinde Sadeddin Köpek bunlara örnek olarak verilebilir. Her ikisi de Sultan tarafından ölüm cezasına çarptırılmışlardır (18).

Türkiye Selçuklu vezîrlerinden ilk olarak Şemseddin İsfahânî, Sultanı devre dışı bırakarak müstakil hareket etmiştir. O, bu tür hareketlerini Moğol desteğinde gerçekleştirdiğinden herhalde kendisini Sultana değil Moğol Han'ına karşı sorumlu addediyordu.

Şemseddin İsfahânî siyasî rakiplerini birer birer ortadan kaldırdı. Önce "emir-i dâd" Nusredüddin, Beylerbeyi Şemseddin Has-Oğuz ve "câmedâr" Bedreddin Ruzba'yı tuzağa düşürerek öldürttü. Daha sonra da Pervâne Fahreddin Ebu Bekir Attar'ı tutuklattı (19).

Selçuklu vezîri bu suretle rakiplerini bertaraf ettikten sonra kudretini artırmak maksadı ile Sultan'ın (İzzeddin Keykâvus II.) annesi ile de evlendi. Umûmî efkâr ve hususi ile Beylerbeyi Şerefüddin Mahmud Erzincanî, vezîri bu teşebbüsten vazgeçiremediler ve bunu hânedana karşı bir saygısızlık saydılar. Şerefüddin Mahmud'un sert müdahaleleri ve vezîrin kendisine karşı ağır hitapları yeni bir mücadeleye sebep oldu. Bu mü-

cadelenin neticesinde Vezîr gâlip çıktı ve Şerefüddin'i öldürtmeye muvaffak oldu. Daha sonra Dârende Kalasine hapsedirdiği Pervâve Ebubekir ile Kâhta Kalesindeki oğlunu yay kirişi ile boğdurdu (20).

Bu olaylar neticesinde Vezîr Şemseddin devlete hâkim oldu. Bununla beraber onun bu tür hareketlerinden memnun olmayan emirler iki sene sonra bir fırsatını bularak onu düşürmeye muvaffak oldular (21).

Vezîr Mahmud Tuğrâî, Moğollara yaranmak için onların Anadolu'daki masraflarını çok fazla artırdı. İlhanî hazinesinden borç aldığı (istikrâz ettiği) altın ve gümüş bâliş (külçe) leri onlara dağıtıp bu surette Selçuklu Devletini ağır borçların altında ezdirdi. Kendisi bu sayede Türkiye'de vezîrligi ve mutlak iktidarı temsil ediyordu. Sultan dâhi bütün devlet adamları ve memurların maaşları bile onun tasarrufunda ve emrinde bulunuyordu (22).

Türkiye Selçuklu Hânedanı üzerinde en büyük baskıyı Muinüddin Süleyman kurmuştur. IV.Rükneddin Kılıç Arslan'ın da bir süre vezîrligini yapmış olan bu devlet adamının devlete ve hânedana olan hâkimiyetinin Moğol Han'ının Onun için söylediği şu sözler açıkça izah etmektedir : Bir defasında Moğol Han'ı Kılıç Arslan'a hitaben Pervâne için: "Bundan böyle bir mesele için ondan başka kimse gelmesin" dedi (23).

Pervâne Muinüddin Süleyman'ın hânedanın selâhiyetlerini gasp etmesine dair pek çok olay zikredebiliriz.

O, Sinop'un fethinden sonra Kılıç Arslan'dan, şehrin kendisine temlikini ister. Fakat sultan hiç bir "pa-dişah"ın bu şehri bir kimseye bağışlayamayacağını, Pervâne'nin gittikçe atalarının devletini kendi elinden aldığı, saltanatın artık hükümsüz kaldığını, devlete ve kendisine mensup bulunan insanların birer birer mev-

kilerinden atıldığıını söylüyordu. Pervâne'nin adamlarının ve meselâ Niğde iktâ'ına sâhip Hâtir oğlu Şerefüddin'in de fermanlarını dinlemediğinden şikâyet ediyordu. Kendisi üzerine (sultan üzerine) câsus tâyin edilen Hâtir oğlu Ziyaeddin bu sözleri kardeşi Şerefüddin vasıtasıyla Muinüddin Pervâne'ye naklediyordu. Moğollara dayanarak devleti eline geçirmiş bulunan Pervâne'ye karşı mukâvemet edemeyen Kılıç Arslan, nihayet İbn Bîbî'nin kaleme aldığı temliknâme'yi ve şerî hücceti gönderip Sinop'u Ona vermeğe mecbur kaldı. Sinop'ta bilâhère Pervâne oğullar beyliği de bu temliknâme'ye göre meydana çıktı. Muinüddin Süleyman Sinop'un fethinden sonra iktâ olarak kendisine aid, Tokat'a gelince Sultanı artık kendi iktidarına engel sayarak bertaraf etmeğe karar vermişti. Bu sebeple, Moğol kumandanı Napşı Noyan'ı da yanına alarak Sultanı tuzağa düşürdü ve zehirletti. Yerine tahta 6 yaşındaki III.Gıyaseddin Keyhüsrev'i geçirdi ve devlete idarî bakımdan tamamen hâkim oldu (24).

Yine Muinüddin Süleyman'ın vezîr Fahreddin Ali'yi görevden alıp tutuklatması Onun "selâhiyet gasbetmesiyle" ilgili diğèr bir olaydır.

Vezîr Fahreddin Ali ise Türkiye Selçuklu Devleti'nin güçlü devlet adamlarından olmasına rağmen hânedana karşı saygısını hiç kaybetmemiştir. Sürgünde iken yardım isteyen II.İzzeddin Keykâvus'a yardım elini uzatması onun bu yönünü gösteren dikkate şayan bir olaydır.

Sâhib Fahreddin Kazvînî ise Konya'ya geldiğinde Selçuklu Sultanı'nı (Gıyaseddin Mesud) âdeta azarlamış, kendisinin Konya'ya gelişinde iyi karşılanmadığını söylemişti. Buna karşılık Sultan bir takım sebepler sıralamış ve kendisini mâzur görmesini istemişti.

Vezîrin gelişi şerefine ertesi günü Sultan bir ziyafet vermişti. Kazvînî bu ziyafete iştirak etmiş fakat yemek sonunda hiç bir şey söylemeden sarayı terketmiş ve Sultan için gayet onur kırıcı bir şekilde hareket etmişti (25).

Fahreddin Kazvîni Vezîr olarak Konya'da idareyi ele aldıktan bir müddet sonra, Lârende tarafından Karamanoğlu'nun, sultanın elini öpmek için gelmekte olduğu haberi Konya'ya erişti. Sultan şehrin dışında Pınarbaşı mevkiinde çadır kurulmasını buyurdu. Sâhib Fahreddin ise bu sırada Sultan ile at başı bir gidiyordu (26). Bu ise protokol kâidelerine tamamen aykırı bir hareketti.

Daha sonra vezîr Kazvîni, yeni mâlî kanun, resim ve kâideler koyarak Türkiye'de mutad bulunan vergileri fâhiş bir şekilde arttırdı. Ve yenilerini ihdas etti. Bu suretle hem İlhanlı devletine karşı giriştiği ağır taahütlerin altından kalkmak, hem de kalabalık memurlar ile birlikte kendisini tatmin etmek istiyordu (27).

D) TÜRK-FARS SİYASET VE KÜLTÜR MÜCADELESİNDE TARAFLAR

Türkiye'deki Türk-Fars siyasî ve kültür mücadelesini anlatırken, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bünyesindeki "Türk" ve "Fars" unsurunun durumunu gözden geçirmekte fayda vardır.

Prof.Dr. Mehmet Altay Köymen, konuyu şöyle izah etmektedir:

Devlet kuruluncaya kadar Selçuklu başbuğlarının başlıca kuvvet kaynağı İslâm olduktan sonra Türkmen adını alan, göçebe boyları idi. Kuruluşa 24 Oğuz boyunun iştirak ettiği, Anadolu'ya sevk edilen Oğuzlar'ın yerleştikleri yerlere hemen hemen bütün boy adlarını vermelerinden anlaşılıyor. Devletin bünye değişikliğine uğramaya başlaması, daha Dandanakân Muharebesi'ni müteakip kendini göstermiştir.

Gerçekten bu savaştan hemen sonra Gazneliler'den iltica eden -Gulâm sistemine göre yetişmiş- bey ve askerlerin devlet hizmetine alınması, daha o zaman, devrin klâsik İslâm devlet tipine doğru gidildiğini göstermektedir. Böylece, askerî teşkilât kadrolarını doldurmak üzere, küçük yaştaki Türk çocukları satın alınırdı. Bu çocuklar, bilhassa Sâmânoğulları Devleti zamanında, dikkatle tesbit edilmiş esaslar dahilinde yetiştirilir ve hassa kıtalarında vazifelendirilirdi.

Bunlar arasından devlet kuracak kadar kâbiliyet gösteren beyler (generaller) çıkmıştır. Bu sisteme göre yetişmiş Türklerin sayılarının artması devletin tekâmülünde mühim bir merhaledir. Bunu devletin yerleşik İran halkının devleti haline gelmesi takip edecektir. Şu halde devlet, kendi soyundan olmayan bir etnik kitleyi

idare edecek demektir.

Görülüyor ki, hâkim zümre Türk olup esas kitlenin üzerinde ince bir tabaka teşkil etmektedir. Anavatan dışında kurulmuş hemen bütün bu tip devletlerin başına gelenlerden Selçuklular da kurtulamamışlardır. Zamanla İran medeniyeti tesirini göstermeğe başlamıştır. Gerçekten İmparatorluğun sonuna kadar hükümdarlar ve hânedan âzâları Türkçeyi unutmamışlarsa da, devletin resmî dili Farsça olmuştur.

Mamafih saray diliyle birlikte, ordu dili Türkçe olmakta devam etmiştir. İmparatorluğun başında bulunan hânedanın Türk ırkından olmasının İran halkı bakımından orijinal tarafı yoktur. Çünkü Selçuklular, İran'ın idaresini yine Türk olan Gaznelilerden devir almışlardır. Şu halde o devirlerde İran halkı yabancı hâkimiyetine alışmış bulunuyordu. Selçuklular ise ilk defa kendi ırklarından olmayan bir halk kitlesi üzerinde hâkim olan dedelerinin maharetini tevârüs ettiklerini göstermişlerdir. Çünkü devlet kurulduktan ve İran halkının devleti halinde inkişaf ettikten sonra, İran kavminin Selçuklu hâkimiyetine karşı hoşnutsuzluk gösterdiği görülmemiştir. Bilâkis, İran halkının tarihinde hiç bir zaman görmediği bir medeniyet ve hayat seviyesine ulaştığı bir vâkıadır.

Aynı İran halkının devlet idaresine iştirâkı, sivil teşkilât kadrolarını doldurmak suretiyle olmuştur. Ancak devletin daha sonraki tekâmül merhalelerinde askerî teşkilât kadrolarını dolduran -Gulâm sistemine göre yetişmiş iktâ sahibi- Türk kumandanlarıyla sivil teşkilât kadrolarını dolduran İranlı bürokrat zümre arasında gizli veya açık nüfuz mücadelesi ve rekabet olmuştur (28).

Devlet teşkilâtı içerisinde İranlı unsur gittikçe güçlenmiş ve yönetimde söz sahibi haline gelmiştir. Örnek olarak işbaşına gelmiş, 24 vezîrdan 18'inin İran asıllı olması bunun açık bir ifadesidir (29).

Bu durumdan, ilk hoşnutsuzluk belirtileri Türkmen gruplarından gelmiştir. Devlet kurulduktan sonra umduklarını bulamayan, külfetini çektikleri halde nimetinden başkalarının istifade ettiğini gören Türkmenlerle devletin arası açılmıştır. Bu yüzden Türkmenler daha 1047-1048 yıllarında Fars eyâleti şehirlerinden Şapur'u yağmalamak istemişlerdir.

Diğer taraftan, ilk İmparatorluk Devrinde başgösteren bütün taht mücadelelerinde, Türkmenlerin taht müddeilerinin yanibaşında görünmelerinin sebebi devlet yöneticileri ve yönetiminden gayri memnun oluşlarıdır (30).

Büyük Selçuklu vezîri Nizâmülmülk, eserinde devletin bir meselesi haline gelen Türkmenler için ayrı bir fasıl tahsis etmiş ve bu husustaki düşüncelerini açıklamıştır.

Ona göre, sayıları pek çok olan Türkmenler devlete son derece güçlük (melâl) çıkarmışlarsa da, devlet üzerinde onların hakları vardır. Çünkü onlar kuruluş esnasında bir çok hizmetler yapmışlar ve zahmetler çekmişlerdir. Onların akrabaları ve oğulları arasından, 1000 veya daha fazla genci alıp, Gulâm (kölelik) usulüne göre yetiştirmelidir. Onlar, daima devlet hizmetinde bulununca, silah kullanmasını ve saray hizmetini öğrenirler. Hükümdarın maiyyetiyle beraber bulunurlar, (hânedana) kalpten bağlanırlar. Gulâmlar gibi hizmet ederler. Bunun neticesi olarak, Türkmenlere (başta bulunan Selçuklu hânedanına karşı) meydana gelen nefret zâil olur. Her ihtiyaç duyulduğu zaman 5000 veya 10000 kişi devlet hizmetinde gulâm ziynet ve techizatiyle atlanırlar, böylece devletten "nasipsiz" kalmazlar (31).

Türkiye Selçuklu Devleti, etnik yapı olarak selefi ve metbûu Büyük Selçuklulardan çok farklıdır. Büyük Selçuklular'da halkın ekseriyeti İranlı olmasına rağmen Tür-

kiye Selçuklularında ise tebaa'nın ekseriyeti Türkler'den teşekkül etmektedir. XI. yüzyılda meydana gelen -Osman Turan'ın işaret ettiği- **Büyük Oğuz Muhacerati** Anadolu'nun kısa zamanda Türkleşmesini sağlamıştı. Bu devlet kuruluşundan itibaren millî bir devlet olma yolunda süratle ilerlemiştir, yani idare eden hânedanla idare edilen halk aynı soydan olma yolunu tutmuş, bu suretle Anavatan'dan binlerce kilometre uzakta yeni bir Anavatan meydana gelmiştir. Bunda da başlıca rolü imparatorluğun kuruluşunda olduğu gibi, Oğuz-Türkmenler oynamıştır (32).

Selçuklu İmparatorluğu ile müşterek olan nokta devletin resmî dilinin Farsça olması ve devlet teşkilâtında İranî unsurun görev almasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi işbaşına gelen vezîrlerin büyük ekseriyeti İran asıllıdır. Hükûmet teşkilâtında yine İran asıllı görevlileri görmek mümkündür. Ne var ki devletin kuruluşundan (1075) Köseadağ meydan muharebesi (1243)'e kadar açıktan açığa bir Türk-Fars mücadelesine ve çatışmasına rastlamamaktayız. Bununla beraber devlet ricâli arasında gizli bir rekabetin olduğu vâridir.

İzzeddin Keykâvus'un ölümünden sonra toplanan ileri gelen ricâlden mürekkep meclis, durumu vezîr Mecdeddin Ebubekir'in "huzurunda" müzakereye koyuldu. Burada tahta geçirilmek üzere 3 aday üzerinde münakaşa edildi. Bunlar; **Erzurum Meliki Mugisüddin Tuğrulşah**, **küçük kardeşi Koyluhisar Meliki Celâeddin Keyferidun** ve **Alâeddin Keykûbad**'dir.

Emir Mübârizüddin Behremşah ve **Emîr Seyfeddin Ayaba**, (beylerbeyleriydi) Alâeddin Keykûbad'ın sultan olmasını istemişlerdir. Öteki devlet erkânı ise diğer adayları istemişlerdir. Fakat bu iki komutanın ısrarı üzerine Alâeddin Keykûbad'ın üzerinde karar kılınmıştır (33).

Burada dikkati çeken husus Alâeddin Keykûbad'a

tarafı oları beylerin Türk menşeli, diğer adayları tutanların ise İrani olmalarıdır.

1243'ten sonra ise Moğolların desteğindeki İrani devlet ricâli ile yerli Türk halkı arasındaki mücadele çatışmaya dönüşmüştür. Bilhassa "Uc"lardaki Türkmenler hemen hemen her fırsatta ayaklanmışlardır.

II.İzzeddin Keykâvus ile IV.Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki mücadele sırasında (1261-1262) "Uc"daki Türkmenler, İzzeddin'i tutmuşlardı. Bunun yanında İzzeddin'in vezîri İran asıllı Fahreddin Ali, Kılıç Arslan'ın maiyetine geçmeyi tercih etmişti.

Türkiye'de İlhanlı desteğindeki İrani devlet adamlarına karşı en büyük karşı hareket, Karamanoğlu Mehmed Bey'in yaptığı Konya'yı işgal olayıdır. Bu olay 1277 yılı 15 Mayıs Perşembe günü (9 Zilhicce 675) yılında Baybars'ın Kayseri'de bulunduğu sırada meydana geldi. Bu arada Sultan III.Gıyaseddin Keyhüsrev, Pervâne ve diğer devlet adamları Tokat'a çekilmişlerdi. Karamanlılar Konya'ya gelirken, yanlarında Kırım'da ölen II.İzzeddin Keykâvus'un oğlu Alâeddin Siyâvuş'u getiriyorlardı.

Karamanlılar Konya'ya hâkim olunca Filobâd köşkünde bulunan Alâeddin Siyâvuş'u başı üzerinde Selçuklu sancağı olduğu halde şehre getirdiler. Karamanoğlu Mehmed Bey onun önünde yer öpüp biât etti. Selçuklu hânedanına bağlı bulunan Konya'nın ileri gelenleri ve bu arada Ahî Ahmed-Şah ve kendi ahîleri (tüccar ve esnaf teşkilâtı) ile iğdiş başı (emîrû'l-egâdişe) Fahreddin Bey de kendi adamlarıyla gelip eski sultanlarının oğluna biât ve yemin ettiler. Henüz işgal edilmemiş bulunan kale muhafızları da bu manzarayı görüp 70.000 dirhem mukabilinde burasını teslim ettiler. Yeni sultana tabiiyetini bildirdiler. Bunun üzerine kalede sultanlar türbesinde bulunan Büyük Alâeddin Keykûbad'a ait Sancak ve Çetr de çıkarılarak yeni sultanın culûsu me-

rasiminde kullanıldı.

Gerçekten Siyâvuş, Selçuklu hâkimiyet usulüne göre tahta çıktı, kapısında beş nevbet çalındı. Adına hutbe okundu ve para basıldı. Onun bastırıldığı gümüş sik-kelerden biri bulunmuştur. İki yüzünde şu yazılar vardır: "Sultan Alâu'd-Dünya ve'd-Din Ebu'l Feth Siyâvuş bin Keykâvus, 675 yılı Zilhiccesinde (1277 Mayıs), Konya".

Cimri lâkablı Alâeddin Siyâvuş, kendisine vezîr olarak Mehmet Bey'i tâyin etti. Merasimden sonra Siyâvuş ata binerek Türkmen beyleri, çavuş, candâr ve diğer muhafızları ile şehir civarında bir gezinti yaptı. Dönüşte, divânda toplandılar. Etrafa fermanlar gönderip valileri ve mevki sahiplerini itaata ve tabiiyete davet ettiler. Mehmet Bey bu toplantıda aynı zamanda; **"Sundan sonra divânda, dergâh, bârgâh (saray ve resmî toplantılar)'da, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır"** gibi mühim bir karar aldı (34).

Bu durumda Cimri hâdisesi siyasî olduğu kadar kültürel bir mahiyet arzeder.

Bu sırada vezîr Fahreddin Ali, Abaka Han'a gitmiştir. Oğulları Tâceddin Hüseyin ve Nusreddin Hasan babalarına ait Karahisar'a gittiler, burasını muhafaza etmek için hazırlandılar. Konya'nın Siyâvuş ve Karamanlılar'ın hâkimiyetine geçmesi üzerine Sâhib Ataoğulları merkezleri Karahisar (Afyon)'da asker toplayarak payitahta doğru hareket ettiler. Bu hareket haberini öğrenen Siyâvuş ve Karamanoğlu Mehmed Bey de, süvari ve piyade ordusuyla Akşehir istikametinde ilerledi. Sâhib Ataoğulları Değirmen Çayı yanında Kozağaç köyüne varınca Karamanoğulları da Altuntaş köyüne gelmişti. Tâceddin Hüseyin çayı geçerken atından düşürülüp öldürüldü. Bu suretle başlayan savaşta Moğollara karşı daima soydaşlarının tarafını tutan Germiyanlı Türkmenleri Fahreddin Ali'nin oğullarını terk ettiler. Diğer as-

kerler de muharebe meydanından uzaklaştılar. Karamanoğulları, bu karşılaşmada Nusreddin Hasan, Muinüddin Pervâne'nin dayısı ve Sâdeddin Ebûbekir Müstevfî'nin oğlu olup Antalya'da sahil beyi olan Sadeddin Hoca Yunus ve Beylerbeyi Şemseddin Yavtaş'ın oğlu Celâleddin Hüsrev Bey gibi devlet adamlarını öldürdüler (35). Burada Beylerbeyi hariç diğerleri İnan menşelidirler.

Cimri'yi takibe koyulan Gıyaseddin Keyhüsrev ve Sâhib Fahreddin Ali, 30 Mayıs 1279 (17 Muharrem 678)'de onu yakalamaya ve Türkmenleri bozguna uğratmaya muvaffak oldu (36).

Sâhib Fahreddin'den sonra İlhan'ın tâyin ettiği İnan asıllı vezîrlere ve diğer görevlilere karşı Anadolu'daki Türk halkı daimî olarak tepki göstermiştir.

Aksarayî, Kazvinli vezîrin halka yaptığı zulmü, baskıyı ve haksızlıkları uzun uzun anlatmaktadır (37).

Onun devrinde Anadolu'nun her tarafında isyan ve ayaklanmalar çıktı (38).

Kazvîni'den sonra vezîr olan Cemâleddin Mehmed (39), vezîr Necmeddin (40) ve daha sonra Ahmed Lâgûşî(41), idarelerinde Türk halkıyla bir türlü mutabakat sağlayamayan devlet adamı oldular.

Vezîrlerin yanında diğer devlet adamlarıyla da halk yer yer çatıştı. Örnek olarak Pervâne Mehmed Bey (Muinüddin'in oğlu) kendi askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için halktan fazladan zorla vergi topladı (42).

Yine Müstevfî Şerefüddin Osman, hissesine ayrılan yerlerin iltizamlarını toplamak için birtakım kanunsuzluklar yaptı. Öyle ki halkın mahsûllerini bile yağmalattı (43).

E) TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN DEVLETİN MUKADDERATI ÜZERİNDEKİ MÜSBET VE MENFİ ROLLERİ

Ortaçağ Türk- İslâm devletlerinde devletin iki numaralı adamı mevkiinde olan vezîr'in devletin, mukadderatı üzerinde büyük rolü olması tabiidir. Tarihte ün yapmış büyük Türk hükümdarlarının yanında akıllı ve mâhir vezîrlerin varlığını her zaman gözönünde tutmak gedekir. Dirayetsiz bir hükümdarın devlet idaresindeki açığı akıllı ve mâhir bir vezîr kapatabilir ve idarî mekanizmada hiç aksama olmaz. Bunun zıddı vezîr beceriksiz ve suistimalci olursa teşkilât bozulur, bu da devleti inhitâta götürür. Nitekim Nizâmülmülk'ün "Siyâsetnâme"sinde vezîr'in devlet içerisindeki yerine dâir şu satırları okuyoruz: "Hükümdar, (vezîr ve mutemet adamların) devlet işlerini usulünce idare edip etmediklerini gizlice daima sormalıdır. Çünkü hükümdarların ve memleketin iyiliği veya karışıklığa düşmesi onlara bağlıdır; Vezîr iyi ve parlak olduğu zaman memleket mâmur olur, ordu ve reâyâ memnun ve rahat olurlar. Hükümdarın gönlü ferah olur. Vezîr kötü olunca memlekette karışıklıklar doğar ki, bunun telâfisi güç olur. Hükümdarın da daima zihni karışır, üzülür ve muzdarip olur (44).

Türkiye Selçuklu vezîri ise devletin içinde bulunduğu olağanüstü durumlarda ileri sürdüğü fikirlerle verdiği kararlarla ve yaptığı icraatla, devletin mukadderatında müsbet ve menfî rol oynamıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti vezîri başlıca iki durumda devletin mukadderatında rol oynuyordu: Bunlar:

- a) Savaş hâlinde
- b) Baştaki sultanın ölmesi durumunda.

II. Kılıç Arslan'ın veziri İhtiyarüddin Hasan Türkiye Selçukluları ile Eyyübiler Devleti arasında çıkması muhtemel bir savaşı şahsî teşebbüsü ile önlemişti (45). Bu konuyu III. Bölüm'de "Vezirin Siyâsî Mahâreti" kısmında anlatacağız.

I. İzzeddin Keykâvus öldükten sonra, tahta kimin geçirileceği konusunda müzakere edilmek üzere devlet ricâli toplandı. Durum Vezir Mecdeddin Ebubekir'in huzurunda (başkanlığında) tartışıldı. Neticede tahta I. Alâeddin Keykûbad'ın geçirilmesine karar verildi. bu toplantıda devrin belli başlı devlet adamları bulunmuşlardır. Toplantıya katılanlar:

- 1- Vezir Mecdeddin Ebubekir
- 2- Beylerbeyi Emîr Seyfeddin Ay-Aba
- 3- Pervâne Şerefüddin Mehmed
- 4- Emîr Mübarizüddin Çavlı
- 5- Emîr-i Meclis Mübarizüddin Behramşah
- 6- Emîr-i Ahûr Zeyneddin Basarâ
- 7- Emîr Bahâeddin Kutluca
- 8- Melikül- Küttâbe Şemseddin Hamza b. Müeyyededin-i Tuğra
- 9- Emîr-i ârz ve Sultan'ın Münşî'si olan Nizâmeddin Ahmed (46).

Olağan üstü hallerde Sultan Divân-ı âlâ âzâlarının yanında memleketin devlet adamlarının da katıldığı geniş meclisler kurardı. Bu meclise "meclis-i meşveret" veya "kurultay" adı verilirdi(46a). Yukarıda verdiğimiz örnek de aynı tip meclistir. Fakat dikkat çeken husus başkanı sultan değil, vezirdir.

Kösedağ Meydan muharebesi arafesinde savaş meydanına önce gelen Selçuklu ordusu müsait bir durumda iken, vezir Mühezzebüddin Ali, beylerbeyi ve Gürcü-oğlu Zâhirüddele gibi ileri görüşlü devlet adam-

ları, Sultan'a şu tavsiyede bulunmuşlardı: Buldukları mevkiin stratejik bakımından çok emin olduğunu, düşman taaruzlarından hiçbir endişe bulunmadığını burada bir karşılaşmada saltanatın muradına uygun bir netici alınacağını, Sis'ten gelen habere göre Ermeni ve Franklardan mürekkep 3000 kişilik bir kuvvetin de iki gün zarfında yetişeceğini anlattılar (47). Fakat Sultan bu tavsiyelerin hiçbirini nazar-ı itibare almadı ve hezimetin hazırlayıcısı oldu. Savaş sonrası vezîr Mühezzibüddin Ali, mağlubiyetin sebebini şöyle açıklamıştır: "Sultan'ın gençliği, nâdanlığı ve erâzil ile düşüp kalması" (48).

Yine Mühezzibüddin Ali, Köseadağ Savaşı sonrası İlhan'a giderek bir anlaşma yapmaya muvaffak olmuş ve devletin devamını sağlamıştı (49).

İl. İzzeddin Keykâvus'un Moğollar'a karşı Türkmenler yardımıyla ayaklanması sırasında; İzzeddin'i bastırmak üzere gelen Moğol kuvvetlerine karşı Vezîr Kadı İzzeddin, karşıdaki gücü hesaba katmadan hemen savaşılması tavsiyesinde bulunmuştu. Neticede İzzeddin'in ordusu Sultan-Han'ı önünde yenildi. Vezîr, Kadı İzzeddin de muharebe meydanında hayatını kaybetmiştir (50).

Fahreddin Kazvîni ve sonda gelen vezîrler ise yaptıkları icraatla Türkiye Selçuklu Devleti'nin Teşkilâtının bozulmasına sebebiyet verdiler ve dolayısıyla Devletin inhitâtını hızlandırdılar (51).

Aksarayî bu devrin ahvâlini şöyle anlatmaktadır:

"Her kimin bileği kuvvetli ise o itibar gördü, işini yoluna koydu. halk bir hırsızdan öteki hırsıza düştü. Devlet büyükleri maiyetlerinin gönüllerini hoş edemediler Kadılar ise adalet işlerinde istediklerini cennet, istemediklerini cehenneme attılar" (52).

Divân erkânı birer birer çekilip gittikten sonra or-

tada kimseler kalmadı. Zavallı ben-müellif- her taraftan tecavüze uğradığım halde, bu sıkıntılı günlerde yine usulü dâiresinde muhasebe ve yazı işlerinde sebat gösteriyordum. Pek çetin anlar dâhilinde beni avutacak sevinçli tek haber bile alamıyordum. Müstevfiler arasında çekişmeler devam ettiği sıralarda bu dedikoduları benimsememem de benim için başlıca teselli kaynağı oluyordu (53).

F) VEZİRLERİN GÖREVDE KALMA SÜRELERİ

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Süleyman Şah (1075-1086)'tır. İlk veziri ise Onun tayin etmiş olduğu **Hasan b. Tâhir**'dir. Bu vezirin görev süresi tahminen onbir yıldır (54).

Vezir İhtiyarüddin Hasan'ın 1176-1190 yılları arasında ondört yıl gibi uzun bir müddet görev yaptığı anlaşılmaktadır. Vezir Mühezzibüddin Ali 1238'den 1245 yılına kadar yedi yıl müddet ile vezârette bulundu. Vezir Şemseddin Mehmed İsfahânî 1245-1249 yılları arasında süre ile görev yapmıştır. Vezir Nizâmeddin Hurşid kısa bir süre - birkaç ay- bu görevde bulunmuştur. Gene Vezir Cemâleddin Hotenî bir kaç ay bu görevde bulundu. Vezir Necmeddin Nahcivânî 1249'dan 1251'e kadar üç yıl müddet ile görev yaptı. Vezir Semseddin Mahmud 125'den 1260 yılları arasında iki defa vezârete getirilmiştir. Vezir İzzeddin Mehmed Râzî 1252'den 1256'ya kadar iki defa vezâret makamında bulundu. Vezir Fahreddin Ali, 1260-1272 ve 1275-1288 yılları arasında cem'an 25 yıl süre ile vezirlik yaptı. 1271-1272 ile 1275 yılları arasında Mecdeddin Mehmed vezârette bulunmuştur. Vezirlerin de üstünde bir yere sahip olan Muinüddin Süleyman'ın da bir kaç aylık vezirliği vardır (55). Fahreddin Kazvîni ise 1288-1291 yılları arasında iki veya üç sene vezârette bulundu (56).

Vezirlerin görevden uzaklaşmaları veya uzaklaştırılmaları ve âkibetlerine gelince:

Süleymanşah'ın Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'la yaptığı muharebeyi müteakip Vezir Hasan b. Tahir de esir düşmüştü. Tutuş , Onun veziri Hasan b. Tahir'i, Oğulları ve karısı ile birlikte Antakya'ya gönderdi. Bilâhère Sultan Melikşah, Güneydoğu-Anadolu ve Suriye'ye yaptığı sefer sırasında Antakya'ya da uğradı. Orada sultanı

nâib olarak Hasan bîn Tahir karşılamıştı. Sâbık Selçuklu vezîri, Sultana "Arz-ı ubûdiyet" etmiş Ondan, Süleymanşah'ın çocukları ve şehir halkı için "amân" almıştır. Melikşah, Hasan'ı divân işlerine ve maiyette emirlerinden Alp-oğlu Yağısıyan'ı da şehir şahneliğine tâyin etmiştir (57).

Vezîr İhtiyarüddin Hasan, II. Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah ile düştüğü bir anlaşmazlığın sonucunda öldürüldü. Görünüşe göre vezîr büyük şehzâde Melikşah'a Türkmenler ile işbirliği için cephe aldı. Bölümün başında da gördüğümüz gibi Bizans-Ermeni asıllı bu vezîr, Türkmenlerin aleyhinde bir tavır takınmıştır. Melikşah'ın mütefiki olan Hasan'ın ailesine ait topraklar üzerinde hüküm süren Erzincan Mengücek hükümdarı Behramşah, Kılıç Arslan'ı vezîrin payitahttan tard edilmesine iknâ etti. İhtiyarüddin, sayısı ikiyüzü bulan maiyeti ve ailesi mensubları ile Sivas'a giderken Melikşah'a bağlı Türkmenler'in hücumuna maruz kaldı. Vücudu parça parça edildi; köpeklerle atıldı. Ancak maktûl vezîrin vakıflarının bulunduğu Kayseri halkı Hasan'ın âkıbetinden müteessir oldu. Naaşını onun ismin taşıyan Hoca Hasan Medresesi'ne defnettiler (58).

Vezîr Mühezzibüddin eceli ile ölen nâdir vezîrlerden biridir. Öldükten sonra arkasında iyi bir isim ve Selçuklu hizmetine iki oğul bıraktı (59).

Sâhip Şemseddin Mehmet İsfahânî bütün rakiplerini bertaraf ettikten sonra, yeni tahta çıkan İlhanlı Hükümdarı Güyük Han'dan bir yarlığı alarak mevkiini sağlamlaştırmak istiyordu. Güyük Han ise vezîrin katledilmesi ve İzzeddin Keykâvus'un tahttan indirilerek yerine Kılıç Arslan'ın geçirilmesi tarzında yarlıklar düzenletmiştir. Yarlıkların hükümlerini yürütmekle görevli Moğol askerleri, Sivas'ta Kılıç Arslan'ı tahta oturtuktan sonra Keykâvus'un saltanattan uzaklaştırılması ve vezîrin tutuklanıp öldürülmesi için Konya'ya adam gönderdiler.

Seçkin bir kişi olan nâib Celâleddin Karatay, haberi duyunca Şemseddin'e bir zamandan beri takındığı azâmetli tavırları bırakarak, selefleri gibi "divân "a gelmesini bu takdirde devlet erkânının onu hâlâ bir "hâkim" olarak tanıyabileceklerini söylüyordu. Şemseddin bu tavsiyeleri dinlemedi. O, sultanı yanına alıp, Antalya veya Alaiye'ye kaçmak ve orada tahassün edip, direnmeyi tasarlıyordu. Ancak Sultan Kılıç Arslan'ın elçileri ellerinde yarlıklar olduğu halde Konya'ya gelince Karatay, vezîrin evini silahlandırdığı bir gruba bastırttı. Yakalanan vezîr hapsedildi. Bu arada Batu Han'a gizlice haber göndererek şefaatinin temin etmek istedi. Ancak düşmanları, mallarının yerini zorla söyletikten sonra, onu öldürdüğü kimselerin yakınlarına teslim ettiler. Bütün malları müsadere edildi. Vezîr korkunç işkenceler ile katledildi. 25 Mart 1249/8 Zilhicce 646 (60).

Vezîr Nizameddin Hursid, Kılıç Arslan'ın vezîrliğini yaptıktan sonra, Karatay tarafından nâib olarak tâyin edildi. Pervânelik yaptı. Zâlimâne icraatta bulunan Moğol komutanı Hoca Noyan'ı zehirlediği iddiası ile Moğollar tarafından öldürüldü.

Vezîr Cemâleddin Hotenî, Sultan İzzeddin ile kardeşi Sultan Rükneddin'in Kılıç Arslan Han'ı önünde yaptıkları çarpışmada öldü (61).

Celâleddin Karatay tarafından vezârete getirilen Necmeddin Nahcivânî, önce kendi muhitinden mutazarrır oldu. Bunun yanında Moğolların devlet işlerine devamlı müdahaleleri ve baskılarına dayanamadı. En sonunda makâmını bıraktı ve Haleb'e gitti (62).

Vezîr Şemseddin Mahmud eceliyle öldü (63).

Vezîr İzzeddin Mehmed Râzî Moğollar ile yapılan Aksaray Savaşında kılıçtan geçirilerek can verdi (64).

Vezîr Fahreddin Ali, eceli ile vefat etmiştir. Moğol baskısının çok arttığı bir devirde Argun Han, Fahreddin Ali'yi huzuruna çağırttı. Vezîr Han'ın ağır vergi talepleri ile karşılaştı. Üzüntüsünden Tebriz'den Konya'ya hasta olarak döndü. Akşehir'de 1288 yılında öldü. Naaşı Konya'da türbesine defnedildi (65).

Vezir Muinüddin Süleyman 1277 yılında Anadolu seferine çıkan Mısır Sultanı Baybars'ın gelişini Moğollardan saklamıştı. Daha önce zaten Baybars'la muhaberatta da bulunmuştur. Bununla beraber Moğolların yanında Selçuklu askeri ile Elbistan Muharebesine katılmıştı. Ancak ciddi bir tarzda savaşmayarak Moğolların mağlubiyetine seyirci kalmıştı. Buradan Kayseri'ye gelen Süleyman III. Keyhüsrev'i bazı devlet erkânını ve karısı Gürcü Hatun'u alıp Tokat'a kaçtı. Bu sırada Kayseri'ye gelen Baybars'ın çağrısına gitmedi ve Abaka'ya Anadolu'ya gelmesi için haber gönderdi. O, böylece iki hükümdarı Anadolu'da çarpıştırmak gayesini güdüyordu. Bu arada da ülkesine dönmek üzere olan Baybars'a haber göndererek hareketini geciktirmesini istedi. Fakat arzusu reddedildi. Abaka'yı karşılayan Süleyman Onun tarafından itham edilerek tutuklandı ve Aladağ kargâhında yargılandı. Baybars'a gönderdiği gizli mektupların ortaya çıkması sonucunda suçunu kabullendi ve Moğollar tarafından katledildi (66).

Vezîr Mecdeddin Mehmed vezâretten sonra "atabeylik"e atanmıştır. O görünüşe göre eceliyle vefat etmiştir.

Vezîr Fahreddin Kazvîni ise kendisi hakkında şikayetlerin artması üzerine İlhan tarafından çağrıldı ve Tebriz'de boynu vurdurularak öldürüldü (67).

Yine Anadolu'da haksız hareketlerinden dolayı şikayet edilen vezîr Nizâmeddin Yahya da İlhan tarafından ölüm cezasına çarptırıldı (68).

Söz konusu ettiğimiz vezîrlerin biri Tutuş'a karşı olan savaşta dördü de eceliyle vefat etmiştir. Beş vezîr yargılama sonucu veya yarlık hükmü gereğince Moğollar tarafından katledilmiştir. Bir vezîr Moğollara karşı savaşırken, bir diğer vezîr de taht mücadelesi sonucunda ölmüştür. Vezîrlerden biri de iç mücadelede Türkmenler tarafından katledilmiştir. Nihayet bir vezîr de istifâ sayılabilecek bir şekilde görevini bırakmış ve başka bir ülkeye göç etmiştir.

III.BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU VEZİRLERİNİN ŞAHSİYETLERİ

Türk Tarihinin ilmî, fikrî ve siyasî alanda mühim bir kaynağı olan Kutadgu Bilig'de Türk Devlet Teşkilâtı'na dair mufassal bilgi vardır.

Eserin yazarı olan Yusuf Hashâcib, Karahanlı Devlet Teşkilâtının adı altında Türk Devlet Teşkilâtını anlatırken vezâret müessesesini de ihmal etmemiştir. O, Teşkilât içinde önemli bir unsur olan vezîrin nasıl bir şahsiyet olmasını, üzerinde ne gibi evsaf taşınması gerektiğini en güzel şekilde izah etmiştir.

İşte biz burada Türkiye Selçuklu vezîrinin şahsiyetini açıklarken Yusuf Hashâcib'in verdiği bilginin ışığı altında konuyu anlatmaya çalışacağız:

Yazar, (ögdülmüş) vezîr olacak insanın nasıl olması lâzım geldiğini şöyle açıklıyor:

Hiç şüphe yok, bey için vezîr çok lüzumludur; Vezîr iyi olursa bey rahat uyur (1).

Bu işe halk içinde çok temâyüz etmiş seçkin insan lâzımdır; aklı, gönlü ermeli, bu işe yürekten bağlanmalıdır (2).

Aklı çok ve bilgisi deniz gibi derin ve geniş olmalı, her iş elinden gelmeli ve beyin yüzün güldürmelidir (3).

Asil bir aileden, takvâ sahibi ve dürüst olmalı, hayatını da dürüstlük ile geçirmelidir (4).

Vezîrlik mühim bir iştir; bu iş için seçkin insan lâzımdır; o doğru ve asil tabiatlı olmalıdır (5).

Vezîr akıllı ve bilgili olmalıdır; bu iş için zekâ ve yumuşak huylu olmak lâzımdır (6).

Soyu iyi akıllı insan her yerde yükselir ve hiç bir şeyden mahrum kalmaz (7).

Vezîr imanlı, takva sahibi ve temiz olmalı, memleket ve halk ondan her bakımdan emin bulunmalıdır (8).

Takvâ sahibi insan işte tedbirli davranır; yakışsız işlere yaklaşmaz ve işin vaktini bilir (9).

Vezîr hayâ sâhibi, gözü tok ve îtimat edilir bir insan olmalıdır; insanların babası hayâsız adamdır (10).

Onun gözü tok olmalı ve onda mal hırsı bulunmamalıdır; gözü aç olan kimse bütün dünyaya nâil olsa bile doymaz (11).

Vezîrin yüzü güzel ve düzgün, kendisi de halkın hakkını alabilmesi için âdil olmalıdır (12).

Doğru hareketli ve mülâyim tabiatlı olursa ondan halka her vakit iyilik gelir (13).

Hizmetkârların başı olan vezîr doğru hizmet etmezse, beylerin işi hep eğri olur (14).

Saçı-sakalı düzgün olan vezîr heybetli olur; vezîr heybetli olursa işi yolunda gider(15).

Vezîrin işi hep hesapla döner; hesap bilmezse, hizmetkârın işi kalır (16).

Vezîrin gönlü alçak ve dili yumuşak olmalıdır; böylelikle insan kendisini başkalarına sevdîrir (16a).

Vezîrliğe çok olgun bir insan lâzımdır; o, okuyan yazan ve çok anlayışlı bir insan olmalıdır (16b).

Sözü, gönlü bir, hareketi doğru hayâ sahibi merhametli ve halk arasında dürüst olarak tanınmış olmalıdır (17).

Gözü tok, uyanık, ihtiyatlı ve işinin ehli olmalı; işe yarayan ve yaramayan kimseleri ayırt edebilmelidir (18).

Hizmete hâzır, vefalı, emânete karşı titiz ve bir de temiz gönüllü olmalıdır (19).

Bu fazilet ve bilgiler kimde tam olarak bulunursa, hükümdar vezîrliği ona verebilir (20).

Beye böyle bir kimse vezîr olursa, bey ve halk, her ikisi de huzura kavuşur (21).

Hükümdarın işi, dilediği gibi tam olur; memleketi düzene girer ve insanlar zenginleşir (22).

İşe yaramayan fena biri memlekete vezîr olursa, o memleket halkı, fakiri ve zengini hepsi bozulur (22a).

Vezîrin iyi olması halk için faydalıdır; halka faydalı olduğu gibi hükümdar için de zevklidir (22b).

Ey hükümdar, böyle bir vezîr bulunursa, o beyini huzura kavuştur ve halkı rahat uyur (22c).

Halkı zenginleşir, memleketi de tanzim edilir; hazine çoğalır, beyin hayatı saadet içinde geçer (23).

Türkiye Selçuklu vezîrinin şahsiyetini ele alırken devletin içinde bulunduğu şartları da göz önünde bulundurmak icab eder. Bilindiği gibi, vezâret müessesesi, Türkiye Selçuklu Devletinde Süleyman Şah'tan itibaren tesis edilmiştir (1071-1086). Ne var ki vezîr kaynaklarda belirgin şekilde 1243 Köseadağ Meydan Muharebesi'nden sonra ortaya çıkmıştır. Bu savaştan sonra işbaşına gelip memleketin mukadderatında rol oynayan vezîrlerin hemen hepsi de olağanüstü şahsiyetlerdir. Bu devir Türkiye Selçuklu Vezîri gerek yetkileri açısından gerekse icrâ ettiği faaliyetleri açısından emsallerinin fevkindedir. Bunun sebebini de az önce söylediğimiz gibi o zamanın şartlarında aramak gerekir; 1243'ten sonra Moğol tâbiyetine geçen devlet, inhitat dönemine girmiştir. Moğollar, başlangıçta Selçuklu hânedanını devletin başından atmaktan çekindilerse de, sonraları baskılarını artırmışlardır. Zamanla ağır vergi taleplerinde bulunan İlhanlılar istekleri karşılanamadığında bazı yerleri talan ve yağma edip halka ızdırap çektirmişlerdir. Bu durumda Moğol isteklerinin muhatabı hânedandan çok vezîr olmuştur. Diğer taraftan mutazarrır olan halkın da muhatabı vezîr olmuştur. Malûm olduğu üzere vezîrin bağlı bulunması gereken mercî olan Selçuklu hânedanından sultanların da muhatabı yine vezîrdir. Vezîrin çevresindeki üçgen tamamlanmıştır.

Bunların yanında devletin kuruluşundan beri, fırsat bulduğunda içişlerine karışmaktan çekinmeyen Bizans faktörü, bir türlü merkezî idare ve otoriteyi kabul etmeyen "uc"lardaki Türkmen unsuru vezîrin her zaman karşı karşıya bulunduğu ağır meselelerdi. Devletin güneyinde Moğollar'a rakip bir güç olarak ortaya çıkan

Memlûk Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasî vaziyetine etki ediyor, dolayısıyla bundan da Türkiye Selçuklu vezîri etkileniyordu.

İşte ana hatlarıyla izaha çalıştığımız bu ağır tarihî şartlar "olağanüstü vasıfları hâiz" Türkiye Selçuklu vezîrinin ortaya çıkışını sağlamıştır. Zaten normal kabiliyette olan bir devlet adamının bu yoğun atmosfere dayanamayacağı aşikârdır.

Burada biz Türkiye Selçuklu vezîrinin şahsiyetini beş ana konu altında incelemeye çalışacağız.

Bu konular şunlardır:

- A) KÜLTÜREL SEVİYE
- B) İDARİ KÂBİLİYET
- C) SİYASİ MAHÂRET
- D) AHLÂKİ VAZİYET
- E) TEBAAYA HÂMİ OLMA

A) KÜLTÜREL SEVİYE

XII. ve XIII.yüzyılda Anadolu ilmin merkezi olmuş bir beldedir. Bundan dolayı kültürel seviye oldukça yüksektir. Türkiye Selçuklu sultanlarının ilme ve edebiyata değer verişleri, Moğolların önünden kaçan bir çok âlim ve edibin Anadolu'yu kendilerine sığınak yapmaları bu neticeyi doğurmuştur. Devletin bu vaziyetine uygun olarak işbaşına gelen vezîrlerin genelinin kültür seviyesi oldukça yüksektir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde yetişmiş en büyük vezîr Sâhib Fahreddin Ali'dir diyebiliriz. Devletin en zor dönemlerinden birinde işbaşına gelmiş olan bu vezîr Muinüddin Pervâne ile beraber uzun müddet devletin idaresine hâkim olmuş ve mukadderatında rol oynamıştır.

Fahreddin Ali bir çok Selçuklu sultanına vezîrliği ve kırk yıldan fazla yüksek makamlarda bulunması ile devlete hizmet etmiş ve hayır müesseseleri ile de bütün Türkiye'de ve hatta İslâm dünyasında tanınmış bir şahsiyet idi (24).

Aksarayî'ye göre Fahreddin Ali, bilgin bir adam olmanın yanısıra beraber idare ve divân işlerinde güzel tedbirleri, isabetli fikirleriyle tanınmış, sözünü yerinde söyler, kâmil ve tecrübeli bir vezîr idi (25).

Tarihçi Halil Edhem bu ünlü vezîr hakkında şunları yazmaktadır:

"Selçuklu devlet adamlarından Hüseyin oğlu Sâhib Fahreddin Ali, en ünlülerindendir. Anadolu'da bu kadar çok ve bu kadar önemli binalar yaptıran hiç bir Selçuklu vezîri gelmemiştir. Bu adamın, güzel sanatlara olan sevgi

ve saygısının ne derece yüksek olduğu vücuda getirdiği eserleriyle tesbit olunmuştur. O daima anlayışlı, yeterli cömert ve eli açık olarak görülür (26).

Fahreddin Ali'ye kadar vergilerin hesaplanmasında temel olarak başvuru belgeler Arapça yazılmışlardı ve Fahreddin Ali'nin bunlardan yararlanabilmesi için Farsçaya çevrilmişlerdi. Buradan da vezîrin Farsçadan başka dil bilmediği ve İran menşeli olduğu ortaya çıkıyor (27).

II.Gıyaseddin Keyhüsrev öldükten sonra memleketin mukadderatına hâkim olan Şemseddin Isfahânî, devlet işlerinin yanında ilim ve kültür işleri ile de uğraşır. O, geceleri ilim ve sanat adamları ile sohbetlerde bulunurdu. Devrin âlimlerinden Tâceddin Tebrîzî (Alemzâde) ile her mevzuda mübahaseler yapar, Tebrizli Veliüddin Ali gibi sanatkârlarla görüşmekten hoşlanırdı. Ok atmak ve at koşturmak gibi sporlardan zevk alırdı. Onun eğlence meclisleri, kültürlü, zarif ve hoş sohbet insanlarla, şarkıcılar, rebâb, ud ve sâir çalgıcılarla dolar, şiirler ve kasideler okunur, Arapça ve Farsça tarih ve çeşitli eserler mütalaa edilir ve meclis gece yarısına kadar devam ederdi. Amasya Kadısı olan **Celâleddin Vergânî** ona Anadolu'da meşhur olan bu şehir üzümünden bir yük ile birlikte manzum bir risâle de göndermiş olup Engür (üzüm) nakaratı ile bu üzümlerin ve vezîrin güzel bir medhiyesini yapmıştı. Vezîri İran ve Turan'ın düsturu, Nizâmülmülk sıfatları ile öğmüştü. Şemseddin Isfahânî de ona biri Arapça ve diğeri Farsça kıtalar halinde yine "engür" nakaratı ile güzel cevaplar vermişti. Gerçekten Şemseddin Isfahânî hayatı ve idaresi iki sene tam bir huzur ve sükûn içinde geçmiştir (28).

Muinüddin Pervâne'nin bir aralık Vezîr Fahreddin Ali'yi azledip yerine getirdiği Mecdeddin Mehmed de Türkiye Selçuklu devrinin önde gelen simalarından biriydi.

Sâhib Mecdeddin Mehmed son derece fazilet sahibi bir vezîr idi. İlimde yüksek bir seviyesi, her kelâmında ince nükteleri vardı. Arapça ve Farsça dillerine vâkıfıdı. Yazılarındaki ve sözlerindeki belâgat emsalsizdi. Vezîrlikten düştüğü devlet mansıplarında değişiklik başladığı zamanlarda herkes kendi dileğini İlhanî vezîri Şemseddin Cüveynî'ye arz ettiği halde Mecdeddin Mehmed, bu önemli hadiseler arasında bile ancak kısacık bir kaç kelimeden ibaret bir mektup yazmış, hiç bir surette halinden şikâyette bulunmamıştır (29).

Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkaran Sadeddin Köpek de her ne kadar vezîrlük mansıbını taşımasa da vezîrlük fonksiyonunu icra etmiştir. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ne kadar liyâkatsız ve tedbirsizse onu tahta çıkarıp oyuncak haline getiren Sadeddin Köpek de o derece keskin, fakat entrikacı ve tehlikeli bir zekaya sahipti (30).

Başlangıçta Pervânelikten gelerek Rükneddin kılıç Arslan'ın vezîri olup daha sonra vezâret selâhiyetlerinin de fevkine sahip olan Muinüddin Pervâne kültürlü, bilgili bir zattı.

Bir sultan gibi hüküm süren Muinüddin Pervâne âlimleri ve şeyhleri himaya ediyordu. Süleyman Pervâne bizzat kendi İktâ'ının merkezi olan Tokat'ta meşhur zâhit **Fahreddin İrâkî**'ye Hânekâh-ı Pervâne denilen zâviyeyi inşa etmiştir. Muinüddin Pervâne Fahreddin İrâkî'nin müridi olmuş, bu zâviyeye sık-sık giderek onun semahlarında bulunmuş, şeyhine dâimî ihsanlar yapmış ve dualarını almıştır. İ. Gıyaseddin Keyhüsrev ve İ. İzzeddin Keykâvus'un hocası olan Mecdeddin İshak'ın oğlu bulunan büyük âlim Saddreddin Konevî de Muinüddin Pervâne'nin yakın dostu idi. O, Muhyiddin Arabî'nin talebesi olan ve Fusûsü'l- Hikem adlı eserin şerhini yapan Sadreddin şerefine, sık sık ziyafetler veriyor, onu sohbet toplantılarında daima başta oturarak irşadlarından fay-

dalanıyordu. Konya'da Siraceddin Mahmud, Aksaray'da Eminateddin Tebrîzî, Kayseri'de Celâleddin Mahmut, Sivas'ta İzzeddin Mehmed, Tokat ve Niksar'da Sadeddin Ve Bedreddin Kazvînî, Karahisar'da Taceddin Hûyî ve Kadiasker Hüsâmeddin gibi devrin meşhur âlim ve hâkimi onun dostu idi ve Pervâne devrini, bu mühim insanlar ile beraber ve onları himaye etmekle geçirmişti.

Muinüddin Pervâne'nin dostları arasında Mevlâna Celâleddin şüphesiz müstesnâ bir mevkii alır. Onunla münasebetleri çok sıkıdır. Sarayında kendisine ziyafetler, ayinler ve sohbetler tertip eder ve ziyafetinde irşadlarından faydalanırdı. Kendilerine ve müridlerine ih-sanlarını eksik etmezdi. Mevlâna Celâleddin mektuplarında Muinüddin Süleyman'a "Uluğ-Pervâne, Pervâne-i Azâm, Kutluğ Uluğ Pervâne, Muinüddin Pervâne beğ" diye hitap eder, ona ilim adamlarına, talebelere ve dervişlere yardımlarını yazardı. Mevlanâ, dostlarından bir zarara uğrayarak 3000 dinar altın borçlanıp bunu ödeme kudretinden mahrum kalınca yine Pervâneye yardım elini uzatmasını bildirir. Fakat Süleyman Pervâne bu kadar meblağın Divâna tealluk ettiği cevabını verir. Bunun üzerine Celâleddin Rûmî, Hazret-i Süleyman ile devler arasındaki efsânevî münasebetleri düşünerek şu nükteyi yapar: " Biz divân (devler)'in Süleyman'ın hükmünde olduğunu biliyorduk: Süleyman'ın divân(devler)'in emrinde bulunduğunu sanmıyorduk". Bu güzel teşbih ve sanat üzerine Pervâne bu parayı kendi hazinesinden ödemiştir. Mevlevî kaynakları Muinüddin Süleyman devri ve şahsı hakkında çok medhiyeler söyler ve fıkralar naklederler. Muinüddin Pervâne devrinde Melikşâh devrinden beri Selçuklu Sultanları için saltanat merasimlerinden sayılan Cuma günü ziyafet ve toplantıları devam ediyor, eski Türk hakanlarının toyları an'anesi yaşıyordu (31).

Son devir Türkiye Selçuklu vezirlerinden Nizameddin Yahya her ne kadar soyu soppu temiz ve cö-

mert bir adamsa da çok müsrif ve hoyrat tabiatlı idi. Keskin bir kalemi vardı. Fakat kan dökmeği daha ziyade seviyordu. Sonsuz lütûf ve ihsanlarına karşı ölçüsüz zulümleri vardı. Vakarlı ve sakin zamanlarında ağır başlı, neşeli demlerinde rüzgardan daha hafif görünürdü. Hükümlerinde şiddetli, fakat fikirlerinde çok defa isabetsizdi. Hülâsa hayrı şer ile karışık, zararı faydasına üstündü. Yânındaki adamlarında kendi huyunda insanlardı (32).

II.İzzeddin Keykâvus devrinde Vezîr Şemseddin Mardînî devrin büyük âlimlerindendi. Hatta zamanımıza kadar yapısı yıkılmadan gelen meşhur Karatay Medresesinde müderrislik yapmıştı (33).

B) İDÂRİ KÂBİLİYET:

Türkiye Selçuklu vezîri, gerek divân işlerinde gerekse hükümdar ve halkla olan münasebetlerinde oldukça başarılı olmuştur. Tabii burada kasdedtiğimiz vezâret müessesesinin başına getirilip kaynaklarda zikredilen şahıslardır. Zaten tarihi kaynaklar devlet mekanizmasında görev alan şahısların oynadıkları rol durumuna göre haklarında bilgi vermektedir.

Türkiye Selçuklu vezîri, en kritik zamanlarda idare mekanizması içinde hükümdar ve divâna danışmadan karar verme özelliğine sahipti. Daha önce işaret ettiğimiz gibi genellikle vezîr bu tür kararlarında isabetli olmuştur.

Türkiye Selçuklu vezîrlerinden en önemlilerinden biri de II. Kılıç Arslan'ın(1115-1192) vezîri İhtiyarüddin Hasan, diğer adıyla Hasan bin Gavras'tır. İhtiyarüddin Hasan Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde kaynaklara ismi geçen nâdir şahsiyetlerdendir. Ermeni-Bizans asıllı bir mühtedî olan vezîrin gerek Kılıç Arslan devrinde, gerekse onun oğullarının iktidar mücadelesi sırasında önemli rol oynadığı göze çarpmaktadır (34).

Kabiliyetli vezîrlerden birisi de I.Alâeddin Keykubat'ın vezîri Ziyaeddin Karaaslan'dır. Alâeddin Keykubat bu vezîrini saltanatının son devirlerinde Doğu Anadolu'ya bir görevle gönderdi. Kitabımızın ilgili kısımlarında anlattığımız üzere idâri, siyâsî ve askarî bir karakter taşıyan bu görevi Ziyaeddin, başarıyla tamamlamıştı (35).

Kösedağı bozgunundan sonra vezîr Mühezzibüddin Ali, Amasya'ya gitmişti. Baycu'nun geri çekildiğini ve ortalığın biraz yatıştığını öğrenen vezîr, karar

verme gereğini duydu. Amasya'nın kadısı "Fahreddin" le de fikir teatisinde bulunan vezîr, Selçuklu ordusunu mağlub eden Baycu'nun katına gitme kararı verdi. Neticede, Sâhib'in ziyareti vezîr ile Baycu arasında bir anlaşma ile bitecektir. Bu anlaşma Türkiye Selçuklu Devleti'nin 60 yıl kadar devamını sağlayacaktır (36).

1245 tarihinde Vezîr Şemseddin, Ermeniler üzerine bir sefer yapmıştı. Tarsus şehrini kuşatan vezîre ani bir haber geldi. O esnada Alaiye'de bulunan Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ölmüştü. Bu durumda derhal karar veren Vezîr Şemseddin Isfahânî vaziyetten Ermeniler haberdar olmadan sulh teklif etmiş ve neticede başarılı bir antlaşma yaparak süratle payitahta (Konya) dönmüştü (37).

Celâleddin Karatay'ın devlete hakim olduğu sıralarda vezîrlik makamına gelen Kadı İzzeddin de idarî yönden kâbileyetli birisiydi. Mâlûm olduğu üzere, Moğol Hanlarından Selçuklu Sultanı ile görüşmek üzere sık sık elçiler geliyordu. Vezîr her defasında elçilere makul sebebler gösterip Sultan'ın yanına uğratmadan kendisi kabul ediyordu. böylece vezîr Moğollar karşısında hanedanın manevî kişiliğini korumuş oluyordu. Ayrıca meselelere vukûfu fazla olması sebebiyle Moğol elçilerini karşılayanın en uygun olanı vezîrdi.

Daha önce belirttiğimiz üzere İlhanlı Devleti Selçuklu Hanedanı ve Tebaa üçgeni içersinde Türkiye Selçuklu Devleti'nde en iyi tesânüdü sağlamış idareci Vezîr Sâhip Fahreddin Ali'dir.

Aksarayî'nin kaydına göre Fahreddin Ali tam 35 yıl vezîrlik dâhil çeşitli görevlerde kalmıştır (39). Moğolların kudreti karşısında Selçuklu muvaffakiyetini imkansız gören Fahreddin, onlarla daima iyi geçinme yolunu tercih etmişti: Zaman zaman Anadolu'ya gelen Moğol kumandanlarını çok iyi idare etmiş, onların ihtiyaçlarını elin-

den geldiğince karşılamaya gayret etmiştir (40). Bununla beraber şahsiyet ve vakarını da korumuş ve bu yolda devleti muhafazaya çalışmıştır. Bu sakin hüviyetiyledir ki Muinüddin Pervâne'nin, Onu vezâretten bir kaç yıl uzaklaştırmasına rağmen Moğollar kendisine saygı gösterip Onu tekrar eski mevkiine çıkarmışlardır.

Tahsil derecesi hakkında fazla bilgimiz olmamasına rağmen divân işlerini idarede çok dikkatli ve kuvvetli olduğunu biliyoruz. divân kararları müstesna olmak üzere ferman ve menşûrlara kendisinden başka hiç kimse imza koyamıyordu. Divan kararları da kendisine gösterilmeden öteki devlet büyüklerine imza ettirilmezdi (41). Memleketin uğradığı felaketler, evlatlarını savaşlarda kaybı, servet ve hayratına tecavüzler karşısında hiç bir zaman cesareti kırılmamış, şartların imkanı nisbetinde devlete hizmet etmiştir (42).

Yine Fahreddin Ali vezirliği müddetince tâyin ettiği memuriyetlerde, işin ehline verilmesine dikkat eder ve müsbet olan idarecinin makamında kalmasını terhin eder.

Nitekim, O, vezîr olduktan sonra Müstevfî Eminüddin Sikaî'li saltanat nâibliğine getirdi. Bu vazife Sâhib'in son günlerine kadar Eminüddin'in üzerinde kaldı. Nâib Eminüddin, "uc"daki Türklerin ayaklanması Cimri diye adlandırılan Selçuklu şehzâdesi Alâeddin Siyavuş'un Konya'da tahta çıkması sırasında öldürülmesine kadar bu mevkiide kaldı. Memleket işlerinin idaresinde emîrlük icablarını yerine getirmek hususunda öteki emîrlere örnek oldu. Gidişi, yaşayışı pek dürüst ve vakarlı idi (43).

Selçuklu Türkiye'sinde Fahreddin Ali ile beraber memlekete hâkim rolü oynayanlardan birisi de Muinüddin Pervânedir. Muinüddin Pervâne Süleyman, İlizzeddin Kaykâvus ile Rûkneddin Kılıç Arslan arasındaki iktidar mücadelesini olağanüstü idari kâbileyetiyle yönlendirmişti. Türkiye Selçuklu tarihinde ikili saltanat

devresinde II. İzzeddin Keykâvus'un vezîri Fahreddin Ali, Rukneddin Kılıç Arslan'ın ise Muinüddin Süleyman idi. Moğolların desteğini sağlayan Süleyman, 1262'de II. İzzeddin Keykâvus'u Konya'dan atıp IV Kılıç Arslan'ı tek başına Selçuklu sultanlığına getirilmesini sağlamıştı (44).

Sâhip Fahreddin Ali'den sonra vezârete Fahreddin Kazvînî getirilmiştir. Fahreddin Ali'nin üstün meziyetlerine karşı Kazvînî kötü idaresi ile tanınmıştı. Aksarayî'nin kaydettiği o devir şairlerine ait bir rubâî'de Kazvînî hakkında şöyle deniyordu:

" Ben, vezîr Fahreddin Ali'den sonra memlekete daha kutlu bir kimsenin vezîr olacağını sanmıştım. Halbuki aynı törenle Fahreddin Kazvînî vezîr olunca; hatırıma 'gelen gidene aratır' nüktesi geldi" (45).

Bir lâkabı da Nizamülmülk olan Kazvînî, işbaşına geçer geçmez işe vergileri artırmakla başlamıştır (46). Yine vergi artırmak bahanesiyle bir çok yer adeta yağmalanmıştı. Örnek olarak 5000 altın vergisi olan bir vilayete 50.000 altın yükletiliyordu. Moğol etkisiyle alınmış olan bu mâlî kararlar Anadolu'da pek iyi neticeler vermemişti. Mâlî durumu bozulan yerli halk isyan etme noktasına gelmişti. Hatta yer yer karışıklıklar çıkmıştı. Bunun sonucunda doğru dürüst vergi tahsilatı yapılamaz olmuştu. Nihayet eskiden olduğu gibi ürettiğinin beştebirini verme usulü tekrar kabul edildi. Fakat bu da tam uygulanamadı. Yer yer "muhalifler türedi" ve sesler çıkmaya başladı (47).

Türkiye Selçuklularının son vezîrlerinden Ahmed Lâgûşî de oldukça kâbileyetli bir devlet adamı olmasına rağmen inhitatının son devrine gelmiş devleti canlandırmaya muvaffak olamadı.

C) SİYÂSÎ MAHÂRET

Türkiye Selçuklu vezîrlерinin ekseriyeti çok önemli siyasî kararların icracısı olarak göze çarpan şahsiyetlerdir.

Siyasî kâbiliyet ve maharet bakımından II. Kılıç Arslan'ın vezîri İhtiyarüddin Hasan son derece ehil bir şahsiyet idi. Aşağıda vereceğimiz şu olay onun siyaset sahnesindeki mevkiini açıkça ortaya koyacaktır.

1179/575 tarihinde II. Kılıç Arslan'la Eyyübî Devleti Sultanı Selâhaddin arasında bir anlaşmazlık baş göstermişti (48). Bu anlaşmazlık üzerine Selâhaddin o sırada Suriye'de mücadele ettiği Haçlılar ile anlaşma yaparak Selçuklu ülkesi üzerine yürüdü. Durumun ciddiliğini gören Kılıç Arslan derhal vezîri İhtiyarüddin Hasan'ı Selâhaddin'e gönderdi. Selâhaddin'in kararı katî, davranışı şiddetli olmakla beraber akıllı Selçuklu vezîri muvaffak olabilmek ve savaşı önlemek maksadiyle Bütün kâbiliyetini kullandı. İhtiyarüddin Hasan, Selâhaddin'e büyük bir sultan olduğunu, Haçlılarla barış yaparak gazâyı bırakmasının doğru olmadığını söyledi. Ayrıca Kılıç Arslan'ın kızını (49) bir muganniye için fedâ eden Nureddin'i müdafaa etmenin yanlış olacağını anlattı. Bilâkis Sultanın kızını himâyenin ona ait bir vazife olduğunu belirtti. Selâhaddin vezîrin ikna kâbiliyeti sayesinde bu rica ve izahları kabul etmişti. Neticede iki hükümdar anlaşmıştı.

Bu suretle Orta Doğu'da -o sırada bulunan- Haçlılar lehine değişebilecek olan siyasî denge bir anda Türklerin lehine dönmüştü. Bu da vezîr İhtiyarüddin Hasan'ın siyasî dehası sayesinde gerçekleşmişti (50).

II. Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine Anadolu'da iktidar mücadelesi yapan oğulları arasında aynı vezîrin siyaseti onun başının gitmesine engel olamamıştı.

Kudbeddin Melikşah ile Nureddin Sultanşah arasındaki rekabette vezîr Hasan Sultanşah'ın tarafını iltizam etmişti. Bir hile ile kardeşini öldüren Melikşah, Onun sahibi olduğu Kayseri şehrini almış ve orada bulunan İhtiyarüddin Hasan'ı parçalatmış ve cesedini sokaklarda bırakmıştı. Nihayet halkın gâleyanı ile Kayseri'de kendi adını taşıyan Hoca Hasan Medresesine defnolunmuştur (51).

Türkiye Selçuklu vezîrlerinin en değerlilerinden olan Ziyâeddin Karaarslan, Sultan Alâeddin Keykûbad tarafından 1232'de geniş kapsamlı bir göreve gönderilmişti. Bu vazifenin icrası sırasında Ziyâeddin idarî ve askerî başarısının yanında siyasî başarı da sağlamıştı.

Ahlat bölgesi Subaşıtı Sinâüddin Kaymaz, vezîr Ziyâeddin'in tâlimatı üzerine Tatvan'da konaklamakta olan Kayır-han ve maiyetine gitti. Sinâüddin onları Selçuklu sultanına itaata davet edecekti. Zira bölge halkı Harezmlilerden devamlı zarar görüyor, kervanlarının yolları kesiliyordu. Harezim beyleriyle görüşmeye muvaffak olan Sinâüddin, onlara başıboş hayatı bırakıp Sultanın itaatine girmeleri ve devlet emîrleri arasında yer almalarını teklif etti. Ayrıca kendilerine zarar verilmeyeceğine dair teminat verdi. Kayır-han, Bereket-han, Saru-han, Küçlü-han ve Arslan Togu, Sultana itaati vaad ettiler. Sinâüddin, durumu Ahlat'ta bulunan vezîre ve diğer emîrlere yazılı olarak bildirdi. Bu sevindirici haber üzerine pek çok sığır ve koyun kesilip şehrin bir bağında ziyafet (Toy) hazırlandı. Harezim beyleri Pervâne Taceddin, Kaymaz ve diğer Selçuklu beyleri tarafından istikbal edildi. Daha sonra Harezim beyleri Selçuklu vezîrini ziyarete ettiler. Vezîr kendilerine bir ziyafet daha verdi. Bu anlaşma üzerine Erzurum'a doğru yola çıktılar. Doğrudan doğruya Sul-

tan'ın maiyetine giren Harezmi beyleri kumandasında 12.000 asker vardı. Bununla beraber Erzurum ve Erzincan'da da dağılmış Harezmi askerleri bulunuyordu. Vezîr ve diğer devlet erkânı Harezmlilerle birlikte Erzurum'a gelince diğer askerleri de orada davet edip devlet hizmetine aldılar.

Böylece Vezîr Ziyâeddin Karaarslan'ın bu faaliyetleri neticesinde devlet taze ve askerî bakımdan yetişkin bir topluluğu kendi siyasî bünyesine katmış oluyordu.

Kösedağ bozgunundan sonra Moğol kumandanı Baycu'ya giden Vezîr Mühezzibüddin Ali, kumandanın katına ulaşmayı başardı. Vezîr Moğollara vakûr bir lisanla konuştu ve sulh talep etti. Neticede onları iknâya muvaffak olan Mühezzibüddin'in görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz: "Allah size yardım etti. İslâm padişahına karşı zafer kazandınız fakat, bundan mağrur olmayınız. Zira muharebede ölen askerlerin miktarı 3000'den fazla değildir. Bu arada Moğollardan da çok insan helâk oldu. Halbuki memlekette, techizatlı, sayısız silahları ve dağ gibi atları ile mücehhez 100.000'den fazla asker beldelelere dağılmış bulunmaktadır. Sizin bütün Rûm (Anadolu) ülkesini alabilmeniz için çok yıllara ihtiyaç vardır. Yine de karışıklık ve mücadeleyi sükûna erdirmek kâbil değildir. Esasen Rûm'da Selçuklu sultanlarından başka kimse nizâmı kuramaz. Vilâyetlerin halkı da, gönül rızasıyla onlardan başkasına itaat etmez. Yabancı bir hükümdar da halkın rızasına dayanmadan bu memleketi idare edemez. Bu sebeple ve eski cihangir padişahların fikirlerine göre sulh teklifinde bulunanların taleplerini red etmek en büyük hata sayıldığından Sultanın sulh taleplerini kabul etmelisiniz " (52).

Bu büyük vezîrin Baycu Noyan ile olan bu konuşma ve anlaşması başlıca şu neticeleri doğurmuştur:

1) Bu anlaşma ile Türkiye Selçuklu Devleti, Moğol tâbiyetine geçmiştir. Buna karşılık Selçuklu hânedanının ve dolayısıyla devletin devamı sağlanmıştır.

2) Asya'da Moğol istilâsı ile beraber Türk zümreleri büyük darbeler yemiştir. Asya'daki Türk varlığı bu istilâdan sonra belini pek doğrultamamıştır. Mühezzibüddin Ali'nin yapmış olduğu bu anlaşma Anadolu'daki Türk unsurunun varlığını muhafaza edebilmesi için bir zaman kazanma olmuştur. Bu tarihten sonra her ne kadar Türkiye Selçuklu Devleti inhitat dönemine girdiyse de zaman Türk kültürünün lehine çalışmıştır. Moğolların askerî alandaki başarılarını ve uyguladıkları katı kurallarını, etkilendikleri Türk kültürü yavaşlatmış ve yumuşatmıştır. İşte milletimizin hayatîyetini muhafaza için Anadolu'da verdiği mücadelede bu anlaşma bir dönüm noktası olmuştur.

Daha vezîr olmadan Köseadağ bozgunu öncesi Halep'e yardım talep etmek için giden ve oldukça başarılı olduğu anlaşılan Şemseddin İsfahânî de siyasî istidadı fazla olan vezîrlerdendir (53).

Türkiye Selçuklularında vezîrlük yapmış büyük devlet adamlarından Muinüddin Süleyman, siyasî maharet yönünden içlerinde belki de en güçlü olanıydı. Bu şahıs Türkiye Selçuklu Devleti'nde bir devre adını vermişti (1262-1277). Moğol idarecilerine karşı gayet elastikî bir siyaset izleyen Muinüddin, uzun müddet bu siyasetinde başarılı olmuştur.

Muinüddin Süleyman'ın en büyük siyasî manevrası Memlûk Sultanı Baybars'ı Anadolu'ya çağırması olmuştur. Bu hareketle Muinüddin, devrin iki büyük devleti olan İlhanlı ve Memlûkları karşı karşıya getirecektir. Dolayısıyla bu iki devletin rekabeti sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti'nin istifade etmesini sağlamak ve belki de istiklâlini temin etmek niyetindedir. Fakat, Muinüddin Sü-

leyman Pervâne bu hareketinde başarılı olamamıştır. Baybars'a karşı gösterdiği çekingenlik ve tereddüdü, Moğollara karşı olan korkaklık ve zaafı onu ölüme götürmüştür (54).

Yine Muinüddin'in Ermeni Kralı Hatun'un kızıyla evlenmesi hadisesi, onun siyaset anlayışını anlatan örneklerden birisidir (55).

Sâhib Fahreddin Ali ise siyaset sahnesinde Muinüddin Pervâne'den hiç de geri olmayan bir şahıstır. O, bu alandaki başarısını daha başlangıçta göstermişti. II. İzzeddin Keykâvus ile Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki mücadelede Fahreddin Ali, İzzeddin'in vezîri idi. İzzeddin onu bir keresinde kardeşini oyalamak ve niyetini anlamak üzere Aksaray'a gönderdi. Fakat, oraya vardığında Kılıç Arslan'ın vezîri olma teklifini alan Fahreddin Ali bu teklifi kabul etti. Bu olay, Ali'nin siyaseti, devrinin şartlarına göre tatbik ettiğini gösteren müşahhas bir örnektir (56).

Yine vukû bulan bir hâdise üzerine Pervâne Muinüddin'in, onu görevden almasını asla kabullenmez. İlhan'a gider. Güçlü şahsiyeti ile onu ikna eder ve hakkını tekrar almaya muvaffak olur (57).

Sâhib Fahreddin Ali'nin bir ara görevden alınması esnasında vezârete getirilen Mecdeddin Mehmed ve sonrasında vezârete gelen Fahreddin Kazvînî'nin bu alanda başarılı oldukları pek müşahede edilmiyor.

D) AHLÂKÎ VAZİYET

Bir devletin inhitatında en büyük rolü devlet kademesinde bulunanların ahlâkî zaafalarının olması oynar.

Tarihte devlet adamlarında görülen ahlâkî düşkünlüklerin başlıcaları:

- a. Rüşvet alma
- b. Görevi suistimal
- c. Sefâhât'tır.

Geçmişte ve günümüzde her devletin daima mücadele ettiği bu tür menfî olaylar ne yazık ki daima vâir olmuş ve toplumları tehdit etmiştir. Örnek olarak Türkiye Selçuklularının doğması ve devamını sağlayan Büyük Selçuklu Devleti'nde bile vezîrler gayri kanunî şekilde gelirlerini artırıyorlardı. Kaynaklarda onların nüfuzlarını suistimal ettiklerine ve rüşvet aldıklarına dair bir çok olay zikredilmiştir. Meselâ, Nizâmülmülk, Kavurd'un isyanında Onun tarafını iltizam eden Fazlaveyh'in verdiği parayı almıştır. Vezîr, kuşattığı kaleden çıkış yapan ve yakalanan Fazlaveyh'e iyi muamele etmiş ve Sultan nezdinde şeffaatte bulunacağını vaadetmiştir. Bunda esir âsinin ona 50.000 dinar vermesi, rol oynamıştır. Buna rağmen Nizâmülmülk Fazlaveyh'i zincire vurdurtmuş ve Alp Arslan'a götürmüştür. İsfahânî' de Kivâmüddin Dergezî'nin rüşvet aldığı kaydı vardır.

Türkiye Selçuklu vezîrinin ise ahlâkî zaafalarına dair kaynaklarda pek olay zikredilmiyor. Bilâkis vezîrlerin ahlâk seviyelerinin yüksekliğine işaret sayılabilecek pek çok şey anlatılıyor.

Sâhib Mühezzibüddin Ali'nin Baycu Noyan'dan sulh

tekliflerinin kabulü ile Konya'ya dönüşü büyük sevinç yaratmıştır. Derhal Sultan'ın huzuruna giderek başından geçenleri anlatmıştır. Sultan ona iltifat edip, ayrıca birçok hediyeler ve İktâ vermiştir. Maddiyata düşkün olmayan âlicenab vezîr yıllık 40.000 akçe maaştan başka bir ihsan kabul etmemiştir.

Mühezzibüddin Ali Moğollar nezdine gittiğinde vezîriik menşûru Şemseddin İsfahânî'ye verilmişti. Bu sırada nâiblik görevi yapmakta olan İsfahânî liyakatına saygı duyduğu Mühezzibüddin'in yerini almayı kabul etmemiştir. Bu olay sonrasında vezîr olacak olan Şemseddin'in fazilet sahibi bir şahsiyet olduğuna açık bir delil teşkil etmektedir (59).

Celâleddin Karatay'ın vezîrlik makamına getirmek istediği Necmeddin Nahcivânî de âlim ve fazilet sahibi birisi idi. Karatay'a bazı şartlar ileri sürmüştü. Buna göre yüksek seviyeli bu devlet adamı yıllık 720 dirhemden fazla maaş almayacak ve diğer devlet erkânı da aynı paralelde feragat gösterecekti. Fakat memurlar bu teklife itiraz etmişlerdi. Neticede Celâleddin Karatay, onu yıllık 40.000 dirhem kadar para aldırmağa razı edebilmişti. Daha sonra onun emrinde çalışan diğer devlet adamlarının aynı feragâtı göstermemeleri hatta muhteris davranışları Nahcivânî'yi son derece müteessir etmişti. Nihayet buna dayanamayan hassas vezîr makamını terkederek Haleb'e gitmiştir (60).

Vezîr Kadı İzzeddin de faziletli ve manevî güç sahibiydi. İbn Bîbî, Sultan İzzeddin Keykâvus'un Celâleddin Karatay ve vezîr Kadı İzzeddin Muhammed'in manevî baskısından kurtulur kurtulmaz sefahat hayatına düşüğünü yazar (61).

Büyük Selçuklu vezîri Fahreddin Ali, dürüst şahsiyetinin yanında vefalı bir devlet adamıydı.

II. İzzeddin Keykâvus ,Suğdak şehrinden gönderdiği mektubunda eski vezîrine gurbet hayatından, mâîf sıkıntılardan ve vatan hasretinden şikâyet ediyordu. Sâhib Ata aldığı bu mektubu Muinüddin'e göstermek ihtiyadını da ihmal etmedi. Pervâne bu münasebetle; Vezîre eski velinimetine gereken yardımın yapılması lüzumu üzerinde durur; kendisine yazılsa idi Sultanı elden geldiği kadar maddeten memnun edeceğini de sözlerine ekler. Bu cevap ve görüşme üzerine Sâhib Ata artık bir mahzur kalmadığını düşünerek, eski Sultan'a, emin bir vasıta ile bir kaç kat ağır elbise, 5.000 misgal altın ve çeşitli hediyeler gönderdi. Fakat bu hadiseyi fırsat sayan Muinüddin Süleyman, Fahreddin Ali'yi görevden aldı (62).

Bu hadiseler, Fahreddin Ali'nin ne kadar iyiliksever ve vefalı bir kişi olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, halka çok âdil davranan Muinüddin'in de siyasî rakiplerine karşı acımasız davrandığı göze çarpmaktadır.

Tamamen Moğol kontrolündeki Anadolu'ya vezîr olan Fahreddin Kazvî'nin devri Türk halkı için pek de iyi bir devir olmadı. Moğol isteklerini karşılamak için Kazvî'nin halka zulmetti ve haksız vergiler alarak bir çok suistimaller yaptı (63).

Vezîr Ahmed Lâgûşî'nin de sefihâne bir hayat geçirdiğini Aksarâyî zikreder. Bir çok saz ve söz âlemleri düzenleyen Lâgûşî'nin bu yüzden sıhhati de bozulmuştu (64).

Bir yarlığ ile İlhân tarafından Anadolu'ya gönderilen vezîr Nizâmeddin Yahya ise Anadolu'da halka bir suistimal devresi yaşatmıştır (65).

E) TEBAAYA HÂMÎ OLMA

Tebaayı sevme, koruma ve âdil davranma hususunda şüphesiz en büyük örnek Büyük Selçuklu vezîri Nizâmülmülk'dür.

Birgün bu büyük vezîre elinde ibrikle bir fakir gelir ve fakirleri koruduğunu duyduğunu ve kendisinin de ibriğini altınla doldurmasını ister. Nizâmülmülk, bunun çok fazla olduğunu söyler ve fakire bir kese altın uzatır. Fakir, kabul etmez. Bunun üzerine vezîr hazineden ne kadar altın varsa getirmelerini söyler. Fakat ibriğin yarısı bile doldurulamaz. Nihayet vezîr kendi ziynet eşyalarını getirtip ibriği doldurur. Bunu gören fakir; "Ey Nizâmülmülk, ben seni imtihan etmek istedim, yoksa benim gibi bir fakir bu kadar altını ne yapacak" der ve orayı terkeder (66).

Son devirde başa geçen bir iki vezîr hariç Türkiye Selçuklu vezîrleri umûmiyetle tebaa'yı seven ve korumaya çalışan şahıslar olmuşlardır.

Alâeddin Keykûbad'ın son devirlerinde vezîr Ziyâeddin Karaarslan, Doğu Anadolu'da Moğollar'ın Harezmi kuvvetlerine bir baskın yaptıklarını haber alır. Vezîrin gönderdiği keşif kolu Moğollar'dan bir eser göremez. Fakat, Tuğtab'ta bir duvar yarığında çıkan ve kendilerine yaklaşan Kayır-han'ın kayın validesi ile karşılaşır. Onu Vezîr Ziyâeddin'in huzuruna götürürler. Kadın şunları anlatır:

"Biz Tuğtab ovasında uykuda idik. Mugan'dan gelen yediyüz zırhlı Moğol askeri üzerimize atıldı. Uyanık olanlardan bazıları başlarını alıp bir dağ veya dereye doğru kaçtılar. Bu arada Moğollar beni tutup askerlerine tesadüf ettiğim yere kadar getirdiler. Gece karanlığından istifade ile namusumu kurtarabildim. Bir duvar yarığına sı-

ğındım. Harezmlilerin halinden başkaca haberim yoktur."

Sâhib Ziyâeddin, dörtbin kişilik Harezmlilerin yiğidinin yedi yüz Tatar'a zebun düşmesinin utanç verici bir şey olduğunu söyler.

Kadın, "Binlerce Harezmlilerin süvarisi arasına bir Moğol külâhı atsanız hepsi birden darma dağınık olur. Moğol korkusu Harezmlilerin kalbinde bu derece yerleşmiştir." der.

Vezîr bu sözlerden çok müteessir olur ve şu cevabı verir: "Yapacak başka işlerden ve şehir hisarının tamirinden evvel bize Erzurum'a gitmek daha uygun görünüyor."

Vezîr ve maiyetindekiler, memleketin diğer işlerini alelacele yoluna koyduktan sonra, beraberlerinde dört günlük erzak alarak Erzurum'a yetişirler. O sırada etraftan gelen haberciler Harezmlilerin her birinin bir tarafa dağılmış olduğunu bildirirler. Ziyâeddin, bulunanları toplattırır ve huzuruna getirtir. Başlarından geçenleri dinler. Vezîr herbirinin günlünü alarak der ki:

"Devletin kudreti sayesinde ümit edilir ki sizlere başka bir ziyan erişmeyecek, başınıza gelen bu hal kazaların sonuncusu olacaktır." Daha sonra yedirilip, giydirilen Harezmliler Kayseri tarafına gönderilirler.

Sultan Alâeddin Keykûbâd, vezîrinin bu güzel hizmetleri dolayısıyla onu çok takdir etti (67).

Görüldüğü gibi başlangıçta Harezmlileri tezyif eden vezîr daha sonra hâmiyetperver olduğunu göstermiştir; moralman çökmüş bir toplumun maddî gücünün de tamamen felç olacağını derhal kavrayıp, durumu telâfi yoluna gitmiştir. Moğollar yüzünden yerinden yurdundan olan talihsiz Harezmliler bir darbe de sığındıkları Ana-

dolu'da yemişlerdir. İşte tam o anda akıllı vezîr, tebaanın bir bölümü olan bu topluluğa karşı,devletin sıcak desteğini esirgememiş, ruhlarındaki çöküntüyü mümkün oldukça önlemeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu yığın insanlar devlete ve millete kazandırılmıştır.

Vezîr Fahreddin Ali de Anadolu halkının muhabbetini gönülden taşıdığı bir şahsiyet olmuştur. Servetini hayır işleri ve halka ihsanlar için kullanmış olduğundan Anadolu'da asırlarca "ata" (baba) unvanı ile anılmıştır. Nitekim umûmî efkârda Sâhib Ata lâkabı asıl adına baskın çıkarak bugüne kadar yaşamıştır. birçok şehirlerde bulunan âbideleri onun adıyla ebedileşmiştir. Ölümünden sonra Türkiye halkı kendisini daha fazla sahipsiz hissetmiştir. Nitekim ölümü de, Türk milletini daha ağır vergilerin ezmesine karşı direnmesi esnasında has-talanması dolayısıyla vukûbulmuştur (68).

Mevlânâ Mektubat'ta Ondan "Tanrıdan korkan, yüce, himmetli, fakiri besleyen, zulme uğrayanları okşayan, gönlü aydın, dini temiz" bir kimse olarak bahsetmektedir (69).

Devrin tarih yazıcısı Kerimüddin Aksarâyî, Fahreddin Ali'nin halka karşı olan hâmiyetperverliğini anlatmış ve onu halefi Fahreddin Kazvînî ile mukayese etmiştir.

"Sâhib Fahreddin Ali son derece değerli bir şahsiyete mâlikti. Halk onu çok seviyordu. Kazvînî ise Onun tam tersi idi" (70).

"Bir vezîre yaraşan meziyet, geceleri halkın işlerini düşünmek, gündüzleri de bu düşünceleri tatbik çalışmaktır. Halbuki Kazvînî gündüzleri menfaat peşindeydi. Geceleri de (herhalde) bu menfaatlerinin çarelerini araştırmakla meşguldü. Bu düşüncelerle hareket eden bir adamdan memleketin geçimini sağlamak, halkın em-

niyetini korumak için teşebbüs yapması beklenemezdi (71).

Vezîr Mecdeddin Mehmed de halka karşı gösterdiği hayırseverlikle şöhret bulmuştu. Son nefesinde hizmetinde bulunan herkesle helâlleşmişti (72).

Pervâne Muinüddin Süleyman, Baybars ile muhaberatı sebebiyle İlhanlılar tarafından tutuklandığında adamları kaçmasını teklif etmişlerdi. Pervâne'nin verdiği cevap çok mânidardır:

"Evet kaçmak kolaydır. Buna fırsat ve imkân da vardır. Ancak, bizim yüzümüzden Moğollar arkadan bir çok vilâyetlere baskınlar yapacak, suçsuz müslümanlara işkence yapacaklar ve zarar vereceklerdir. Bir kaç gün daha yaşamak kaygusu ile benim kaçmam yüzünden halkın bu meşakkâte uğramasına nasıl râzı olabilirim "(73).

Görüldüğü gibi siyasî rakiplerine karşı amansız olan bu muhteris devlet adamı ölümü anında bile tebaasını düşünerek büyük celâdet göstermiştir.

Türkiye Selçuklu vezîrlerinden olmasa da bir İlhanlı vezîri olarak Anadolu halkını koruyup gözetenlerden birisi de Vezîr Şemseddin Cüveynî'dir. Cüveynî başta Sivas olmak üzere bazı şehirlerde bir çok hayır kurumları yaptırmıştır. Bundan başka son derece itidal sahibi olan bu vezîr bazı şehirleri Abaka'dan satın alarak buraların felâkete uğramasını önledi. Yine Baybars hadisesinden sonra Abaka'yı teskin ederek 104 kişinin hayatını kurtarmayı başardı (74).

SONUÇ

Çok geniş bir coğrafi alana sahip olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, yerinde başlıca üç güç belirmişti:

1. Harezmsahlar Devleti
2. Eyyûbîler Devleti
3. Türkiye Selçuklu Devleti

Bunlardan Eyyûbîler Devleti, Şîf Fâtımî Devleti'ne son vermek suretiyle, Selçuklu İmparatorluğu'nun gerçekleştiremediği işi başararak sünnî akidesinin zaferini temin ederken, Harezmsahlar Devleti de Batı'ya doğru ilerliyordu.

Böylece Büyük Selçukluların payitahtlarının bulunduğu bölgeye hâkim olmak suretiyle onların fiilî vârisi durumuna gelen Harezmsahlar Devleti daha sonra bu fiilî durumu nazarı ve hukukî bakımdan da gerçekleştirmiş, Selçuklular gibi İslâm dünyasını kendi hâkimiyetinde birleştirmek, bunu halifeliğe de tasdik ettirmek istemişti. Böylece, Selçuklular'da olduğu gibi, dünyevî yetki Harezmsahlar Devleti hükümdarında olacak, Halife ise dinî reis olarak kalacaktı. Haibuki şartlar eskisine nisbetle çok değişmiş, halifeler dünyevî yetkileri elde etmiş, yani aynı zamanda bir hükümdar olmak için "kılıç" ile mücadeleye girişmişler ve muvaffak da olmuşlardı.

Harezmsahlar Devleti bu meselede başarısızlığa

uğradığı ve buna rağmen mücadeleye devam etmek istediği sırada, İslâm âleminin dışından zuhûr eden gayri müslim bir kavim, Moğollar -Mısır ve ötesi müstesna- bütün İslâm dünyasını kan ve ateş içinde bırakarak ellerine geçirdiler.

Böylece İslâm dünyasındaki üç Türk devletinden hangisinin Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî vârisi olacağı anlaşmazlık konusu olduğu ve bu üç devletten Harezmişahlar gayelerine varmak hususunda epey bir mesafe kattıkları sırada hiç beklenmedik bir dış kuvvet Abbâsi Halifeliği dahil, diğer bütün devletleri ya ortadan kaldırmak, ya da hâkimiyeti altına alarak, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vârisi oldu.

Selçuklu nizâmı ve medeniyeti her üç devlet tarafından devam ettirilirken Moğol hâkimiyeti ile yeni bir devir açıldı (1).

Böylece Orta Asya'dan Doğu Anadolu'ya kadar olan Türk mıntikası Moğol hâkimiyetine girmişti. Nihayet 1243'te Türkiye Selçuklu Devleti'ni de yenmeyi başaran Moğollar Anadolu'yu hâkimiyet sahalarına kattılar.

Moğol istilâ hareketi, Orta Asya ve Orta Doğu'daki Türk varlığını ve kültürünü imha politikasıyla tamir edilmez şekilde tahrip etmiştir. Bu istilâ hareketinden ancak Anadolu Türklüğü bir istisna olarak kurtulabilmiştir. Bir asra yakın Moğol müstevlilerle mücadele eden Türk toplumu, maddî olarak büyük kayıplara uğradıysa da İslâmî tekâmül ettirdiği ve Orta Asya'dan getirdiği öz kültürü sayesinde ayakta kalmayı başarabilmiştir. Moğol istilâsı Selçuklu Hânedanını ortadan kaldırmış fakat, Anadolu Türklüğünün, yeni bir hânedan öncülüğünde kurulacak devlette temel olmasını önleyememiştir.

Bizce bu durumun belli başlı üç ana sebebi vardır:

1) 1071 Malazgirt Zaferinden sonra, o zamana kadar hiç bir yere olmamış Türkmen muhacerâtının Anadolu'ya tevcihi... Osman Turan'ın işaret ettiği (2) bu nokta hakikaten Türk Tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Bu sayede Anadolu kısa zamanda "Türkiye" deyimini ile eşdeğer yeni bir Türk yurdu haline gelmiştir. Bu bakımdan Türkiye Selçuklu Devleti, "idare edenle idare edilenin aynı soydan olması" nokta-i nazarı (3)'ndan millî bir devlet olarak teessüs etmiştir.

2) Başta selçuklu soyundan akıllı, dirayetli ve mücadeleci sultanların bulunması. Bu durum 1237'de I.Alâeddin Keykûbad'ın ölümüne kadar böyledir.

3) Vezîr ve divân (hükûmet) üyesi olarak işbaşına gelen şahsiyetlerin akıllı, mâhir ve yüksek seviyeli olmaları.

İşte korumuz olan "Türkiye Selçuklu Vezîri ve hükûmet teşkilâtı" Türkiye'deki Türk toplumunun devamını sağlayan üç âmilden birisi durumundadır.

Kösedağ'dan sonra zuhur eden siyasî ortama hızlı bir şekilde intibak eden Selçuklu vezîri, tarihî fonksiyonunu icrâ etmiştir. Nitekim Sâhib Mühezzibüddin ve halefleri tarafından temsil edilen vezâret ve hükûmet müessesesi; Selçuklu Hânedanı, Anadolu'daki Türk tebaa ve İlhan'ın meydana getirdiği siyaset üçgeninde muvazene noktasını oluşturmuştur.

* * *

Türkiye Selçuklu vezâreti müessese olarak daha önceki Abbâsî ve Selçuklu vezâretine çok benzemektedir. Nitekim O, hükümdarın vekili olarak geniş yetkileri haizdir. Bu husus tâyin menşûrlarında açıkça görülür. Teşriî, icrâî ve kazaî yetkileri haiz olan vezîr, yaptıklarından

Sultan'a veya İlhan'a karşı sorumlu olmuştur ve hesap vermiştir.

Oldukça yüksek bir gelire sahip olan Türkiye Selçuklu vezîri, bunun bir kısmını halkın yararına sosyal faaliyet göstermekte harcardı. Bugün Türkiye üzerindeki Selçuklu'lardan kalma pek çok eserden büyük bir kısmı vezîrlere aittir. Bunun yanında diğer divân üyelerinin de gelirlerinden bir kısmını hayır eserlerine harcadıkları bilinmektedir.

Yine Türkiye Selçuklu vezîri diğer Türk Devletlerindeki vezîrlerde olduğu gibi kendi mansıbının sembollerine sahiptir.

XIII.yüzyıl ortalarına kadar Türkiye Selçuklu vezîrleriyle ilgili bilgilerimiz eksik kalmaktadır. Bu makamdaki şahıslar zaman zaman siyasî faaliyetlerde bulunmuşlarsa da çom büyük iktidar gücüne sahip olamamışlardır. Bu durum akla bir takım sualler getirmektedir. Bu dönem vezîrleri yeteri kadar şahsiyet sahibi değiller miydi? Devletin Teşkilâtı düzenlenirken vezîrlük görevi daha önemsiz bir düzeyde mi kalmıştı? İlk vezîrlerin genellikle mühtedî olmaları ve sultanın bunlara yeteri kadar güveni olmayışından mı? Yoksa Anadolu'daki Türk tebaanın çok fazla oluşu, bunun da divânda bulunan Türk menşeli Beylerbeyi'nin gücünü oldukça fazlalaştırması ve vezîri gölgede bırakmasından mı? idi.

Bizce yukarıda sıraladığımız suallerin bütünü ilk vezîrlerin kaynaklarda az geçmesine sebep teşkil edebilir. Sebebi ne olursa olsun Anadolu'ya Moğol nüfuzunun gelişinden önce kuvvetli vezîrlere seyrek rastlanmaktadır.

Anadolu'da Moğol istilâsından sonra Türkiye Selçuklu vezîrinin durumu büyük farklılıklar göstermiştir. Kendisini Sultan'dan daha önce İlhan'a bağlı addeden vezîr, zaman zaman kendi yetkilerini aşarak sultanın yetkilerini bile gasb etmiştir. Bilhassa, Sâhib Fahreddin

Ali'den sonra vezîr olan Fahreddin Kazvîni, tamamen İhan'ın kontrolünde bir vezîr olmuş, Sultan III.Mesud'a onun tâyini konusunda ne düşündüğü bile sorulmamıştı.

Görev süresince, Türkiye Selçuklu Devleti menfaatlerine aykırı hareket eden Kazvîni "yerli töre"yi hiç bilmiyor, bunun yerine şuurlu olarak Moğol âdet ve geleneklerini yerleştirmek istiyordu (4).

Bununla beraber Kazvîni'ye kadar işbaşına gelen vezîrlere, genellikle Tebaa'nın menfaatlerini gözettiler. Bu sebeple sevilip benimsenmişlerdir: Nitekim Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Anadolu'da kurulan beyliklerden üçü vezîr veya vezîr oğullarının kurduğu beyliklerdir. Bunlar;

1) Sâhib Ata diye anılan Fahreddin Ali'nin oğullarının kurduğu Beylik:

Vezîr Fahreddin Ali'nin evlâdı ve torunları Karahisar'da hüküm sürmüştür. Sâhib Ata oğulları bilâhâre Germiyanlılar'a tâbi bir beylik olarak burada yaşamıştır. Kendi iktâ'ı olduğundan bu şehir, yakın zamana kadar Ona nisbetle "Karahisar-ı Sâhib" veya "Karahisar-ı Devle" adını muhafaza etmiştir. Bununla beraber Karahisar'da kendisine ve evlâdına ait mühim bir eser mevcut değildir. Yalnız aileye ait bir türbe vardır. Fakat Karahisar'a veya Bolvadin'e yakın (Ishaklı Nâhiyesi'nde) 1249/647 senesinde inşa ettirdiği Kervansaray'ı günümüze kadar gelmiştir (5).

2) Pervâne Oğulları Beyliği :

Sinop ve Kastamonu'da Pervâne Muinüddin Süleyman'ın oğulları tarafından kurulmuştur. Anlaşıldığına göre 1324'te Aksarâyî Candar'ın Oğlu Süleyman Paşa'nın Kastamonu ve Sinop'u ele geçirmesiyle sona eriyor (6).

3) Kadı Burhâneddin Ahmed Devleti :

Kadı Burhâneddin Ahmed tarafından Selçuklular'ın halefi Eretna Devleti'nden sonra Orta Anadolu'da kurulmuş bir devlettir. Kadı Burhâneddin, kadılık, vezîrlük ve nâiblikten hükümdarlığa yükselmiş bir şahsiyettir ve Türk menşelidir (7).

Göktürk-Uygur ve Moğollar'da Ayguçilik gibi meslek ve mansıpların irsen intikali vardır. Yukarıda anlattığımız örneklerde görüldüğü gibi Türklerde daha önce "mesleklerin ailelere inhisar" hadisesi yine zuhûr etmiş, Sâhib Ata oğulları ve Pervâne oğulları uzun müddet Türk siyasi hayatında varlıklarını devam ettirmişlerdir (8).

Türkiye Selçuklu Divân Teşkilâtı da vezire paralel bir görüntü sergilemektedir. Köseadağ Savaşı öncesi divân üyelerinden çok azı ön plâna çıkabilmiştir. 1243'ten sonra ise bilhassa Tuğrâî, Atabey ve Müstevfî gibi divân üyeleri fonksiyon bakımından ön plânda sık sık görünmektedirler. Beylerbeyi ise daha önceki önemini kaybetmiş bir durum sergilemektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Teşkilâtının Büyük Selçuklulara göre daha sağlam temellere oturduğu muhakkaktır. Bilindiği gibi Büyük Selçuklular (1040-1157) 117 yıllık bir siyasi ömre sahiptir. Türkiye Selçukluları (1075-1308) ise 233 yıl gibi hiç de azımsanmayacak bir tarihe sahiptir. Bu da büyük ölçüde onların sahip olduğu teşkilât yapısından kaynaklanmıştır. Türkiye Selçukluları kurulurken, Büyük Selçukluların yetiştirdiği devlet adamı kadrosundan geniş şekilde istifade etmişlerdir. Gerek vezîr, gerekse ona bağlı divân üyeleri Büyük Selçuklu merkezinden gelmişlerdir. Bunun yanı sıra Türkiye Selçukluları, Büyük Selçukluların teşkilât içindeki uygulamalarından ve görülen aksaklıklardan çok tecrübe edinmişler ve teşkilâtte ona göre bazı önemli değişiklikler yapmışlardır. Örnek olarak Büyük Selçuklu divânı vezîrle beraber çoğunlukla Fars asıllı görevlilere emanet edilmişti. Bu uygulamaya özellikle göçebe Türkmen unsur, itiraz etmişti. Hatta Türkmenler bu yüzden devlete karşı baş kaldırmalarda hep muhalif kanatları destekle-

mişler, bu yüzden bazı ayaklanmalar çok büyük boyutlara ulaşmışlardı.

Türkiye Selçukluları divân teşkilâtını kurarken ihtiyaçlara göre; Nâib-i Saltanat, Beylerbeyi, Pervâne ve Atabey gibi dört yeni unsuru daha hükûmete katmışlardı. Bu suretle gelişen ihtiyaçlara göre teşkilât genişletilmiş ve ihtiyaçlar daha kolay giderilmeye çalışılmıştır. Örnek olarak toprak dağıtım işini üstlenen pervânelik bu yönden çok önemli bir fonksiyon icrâ etmiştir. Böylece Anadolu'daki boş araziler yeni sahiplerine düzenli bir şekilde kavuşmuş, Anadolu'nun Türk vatanı olması disiplinli bir şekilde sağlanmış. Bunun yanısıra divâna giren Nâib-i Saltanat, Beylerbeyi ve Atabey gibi üyeler genelde Türk menşeli üyelerdi. Divânın diğer üyeleri ise çoğunlukla Fars menşeli idiler. Bunun yanısıra Türkiye Selçuklu Teşkilâtında çok önemli Türk vezîrler de gelmişti. Böylece hükûmetin Türk ve Fars devlet adamlarından oluşan karma bir özelliğe sahip olduğu gözlenmektedir. Bu uygulamayla Türkiye Selçuklu hükümdarları idare ettikleri tebaaya karşı, devlet teşkilâtında bir denge oluşturmaya muvaffak olmuşlardı. Nitekim Türkiye Selçuklularında, Büyük Selçuklularda olduğu gibi büyük ayaklanmalar ve siyasî mücadeleler çok şiddetli geçmemişti. XIII.yüzyılın ortasından itibaren çıkan ayaklanmalar Sultan II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in hataları ve Moğol istilâsıyla yakından alakalıdır.

Türk tarihinde yabancı kadrolardan devlet adamı kullanma eski geleneğe dayanmaktadır. Çok geniş alanlara ve çeşitli kültürlerle hükümran olan Türk hükümdarları için bu uygulamalar pratik ve devlet çarkının işlemesi için faydalıdır. Ancak bu fayda ve kolaylık devletin büyük bir krize girmeden normal bir düzende devamıyla doğru orantılıdır. Büyük çapta ortaya çıkan devlet bunalımlarında içeride bulunan devlet uzmanlarından kaynaklanan bir takım mahzurların da doğduğu bir gerçektir. Nitekim 1243 tarihinden sonra Anadolu'ya yönelik Moğol baskısı tadrîcî

bir şekilde artmış, bu baskı bazen halkın canına ve malına kasteden acımasız bir hal almıştır. Bu baskıdan Türkiye Selçuklu Devleti teşkilâtı da nasibini almıştır. Moğol baskısının yıllar boyu sürmesinin teşkilâta bazı zaafı getirdiği bilinmektedir. Moğol müdahaleleri ve baskıları karşısında Selçuklu Hânedanı her hâlükârda tebaasına yönelik tavrını sürdürmüş, yani millî kalmıştır. Buna karşılık özellikle Fars menşeli vezîr ve divân üyeleri belki tebaaya (halka) ihanet etmemişlerdir, ama Moğol hükümdarının direktiflerini uygulamadan da çekinmemişlerdir. Bu da zaman zaman Anadolu'daki Türk halkının aleyhine olmuştur. Bu durum, devlet teşkilâtında yabancı uzman kullanırken, ihtiyatı hiçbir zaman elden bırakmamayı bir ilke olarak benimseme ihtiyacını doğurmaktadır. Bu husus günümüz için de geçerlidir.

Herşeye rağmen 1243 sonrası gelişen Moğol istilâsı karşısında Türkiye Selçuklu Devleti teşkilâtı iyi bir imtihan vermiştir. Anadolu'daki siyasî ve sosyal yapı; soygunlara, talanlara, katliamlara, ağır vergilere 70 yıl gibi uzun bir süre dayanmıştır. Bu dayanmada şüphesiz Türkiye Selçuklu divânının da önemli yeri vardır. Yine bu gerçek Anadolu'daki Türk omurgalı siyasî-sosyal yapının ne derece sağlam temellere oturduğunu da göstermektedir.

Türkiye Selçuklu vezîri ve divânı son yetmiş yıl içerisinde müsbet ve menfî yönleriyle belki de Selçuklu sultanından daha fazla Anadolu Türk tarihine damgasını vurmuştur. Vezîr ve divânın icraatını incelerken içerisinde bulunduğu devrin siyasî şartlarını her zaman göz önünde bulundurmakta fayda vardır.

NOTLAR

KAYNAK VE TETKİKLER

1. Eserin tıpkı basımı 1956 yılında Adnan Sadık Erzi tarafından neşredilmiştir. Yine Adnan Sadık Erzi ve Necati Lügal, çeşitli nüshaları karşılaştırarak kitabın Alâeddin Keykûbad I.'in cülusuna kadar olan kısmını (T.T.K. Ankara, 1957) yayınlamışlardır.

2. Aksarâyî Mahmud, Musâmeratu'l-Ahbâr, Nşr. Osman Turan, T.T.K. Ankara, 1949. Farsça'dan Türkçe'ye Çeviren M.Nuri Gençosman, Ankara, 1943 (yazma nüshadan).

3. "Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi" adı altında Prof.Dr.Feridun Nafiz Uzluk tarafından Farsça metin ve Türkçe tercümesi beraberce neşredilmiştir. Ankara, 1952.

4. "Selçuknâme" adı altında Erdoğan Mercil tarafından (İstanbul,1977) günümüz harfleriyle ve sadeleştirilerek yayınlanmıştır.

5. İbn.Şeddad'ın olduğu sanılan bu eser, dilimize Baybars Tarihi adı altında Şerafettin Yaltkaya tarafından (T.T.K.,1947) tercüme edilmiştir.

6. F.Köprülü, Belleten Sayı: XXVII.

7. Bu menâkibnâmeler hakkında Fuad Köprülü'nün "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları" adlı makalesinde bilgi verilmiştir. Belleten, XXVII.

8. Bilgi için bk. Belleten, Sayı: 42-47 (1947-1948).

9. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.
10. A. Taneri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i Azamlık, Ankara, 1974.
11. A. Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya, 1977.
12. Cl. Cahen, Preottoman Turkey/Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler. Türkçe Tercüme; Yıldız Moran, İstanbul, 1979.
13. F. Köprülü, Belleten, XXVII.
14. Carla L. Klausner, The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration, Cambridge, 1973.
15. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, T.T.K., Ankara, 1970.
16. F. Sümer, Oğuzlar, Ankara, 1972.
17. Türk Dünyası El Kitabı, T.K.A.E., Ankara, 1976.
18. O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965. -A. Sevim, Suriye Selçukluları, Ankara 1965 (Bu kitabın üçüncü baskısı T.T.K. tarafından yapılmaktadır.)

GİRİŞ

1. Dr. Hasan İbrahim ve Ali İbrahim Hasan, *En-Nazmu'l-İslâmiye*, Kahire, 1939-1958. sh. 144-145.
2. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1988, s. 251-253.
3. B.Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2. Baskı Ankara, 1979, s. 246.
4. Sino Turcica, B. Ögel, Taipei, 1964, s. 62.
5. Ögel, *Türk Kült. Gel. Çağları*, s.246-215.
6. Göktürkler ve Uygurlar dönemindeki Ayguçiler'in soyundan gelenler Cengiz Han döneminde de önemli devlet mevkilerine geldiler. Örnek olarak, Ayguçi Tonyukuk'un soyundan gelenler yüzyıllarca devletin üst kademelerinde görev aldılar (Sino Turcica, s. 10-70).
7. D. Sourdel, *Le Vizirat Abbaside*, Damas, 1960 II. s. 565 vd.
8. *Ahlâk-ı vezîrin*, Ebî Hayyan b. Muhammed et-Tevhîdî, Şam, 1981, s. 465.
9. Kaşgarlı Mahmud, *Divân-ı Lügati't-Türk*. Nşr. Kilisli Rifat (Bilge) İstanbul, 1911-1917 I-III. Türkçe Tercüme; Besim Atalay, Ankara 1939-1941 I-III.
10. R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981, s. 252.
11. *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib. Nşr. Reşid

Rahmetî Arat I (metin), İstanbul, 1947. Türkçe Tercüme; R. R. Arat, Kutadgu Bilig II, Ankara, 1959. s. 169.

12. C. E. Bosworth, The Ghaznavids, Edinburgh, 1963, s. 57-61.

13. A. Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik, TAD, V. Ankara, 1967. s. 81-82.

14. İmâdeddin İsfahânî (Bundârî) Zubtedu'n-Nusre. Nşr; Th. Houstma, Leiden, 1888-89. Türk Ter. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İst. 1943. s. x.

15. Taneri, B. Selç. Vez., s. 83-86.

16. Taneri, a.g.e. 86-91.

17. Taneri, 93.

18. Gazneli Devleti vezîrleri, vezâreti kabul ederken sultanlar ile ne şartlar altında vazife göreceklerini tesbit eden bir kontrat (muavaada) yapıyorlardı. Sultan Mesud'un vezîri Ahmed b. Abdü's-samet'in saray ümerâsı ve gulâmları ile emîru'l-ümerâ ve diğer kumandanlar ile olan münasebetleri, sultan ve vezîr de birer şifreli kopyesi olan mukavele ile düzenlenmişti. Ayrıca vezîr ordu erkânının ve askerlerin maaşlarının tesbitinde de sahibi selâhiyetti. Gene vezîr ârız'ın tayin ve azlinde de yetkiliydi. Sultan Mesud'un vezîrlerinden Meymendî de bir mukavele yaptıktan sonra vezârete geçmiştir. (B. Selç. Vez. s. 93, 113. not).

19. M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II Ankara, 1954. s. 319.

20. Kölmen, a.g.e. s. 320.

21. Köymen, a.g.e. s. 592.
22. Taneri, Büyük Selç. Vez. s. 101.
23. Taneri, a.g.e. s.103.
24. M. A. Köymen, Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı, TAD IV. Ankara, 1966. 69 ve 88.
25. Taneri, a.g.e. s. 145.
26. Taneri, a.g.e. s. 146.
27. Taneri, a.g.e. s. 152.
28. Taneri, a.g.e. s. 156.
29. Taneri, a.g.e. s. 161.
30. Isfahânî, Arabça metn: 84, Türkçe terc. 85.
31. Köymen, a.g.e., s. 39.
32. Taneri, a.g.e. s. 167-171.
33. Taneri, a.g.e. s. 172.
34. A. Taneri, Selçuklu Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 7-8, 1977, s. 17-54.
35. Nesevî, Histoire Du Sultan Djelal ed-din Mankubirti, Paris, 1981. Arapça: 214 Fran: 35 Farsça: 231.
36. Taneri, Harezmsah Vezâreti, s. 17-20.
37. Taneri, a.g.e. s. 20-25.

38. a.g.e. s. 25-35.

39. a.g.e. s. 35-54.

I. BÖLÜM

1. XIII. yüzyıl Türkiye Selçuklu vezîrlерinin Osmanlı vezîr-i âzamları gibi devlet idâresinin başında ve hükümdarın vekil-i mutlak'ı olarak bulduklarını biliyoruz. Bunun, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan geçmiş olduğu ve yalnız Türkiye Selçuklularında değil Selçukluların diğer şubelerinde; Harezmsahlarda, Atabeylerde, Eyyûbiler'de, Memlûkler'de de mevcut bulunduğu bilinmektedir. Bu müessesenin tarihî menşei ni biraz daha derinleştirecek olursak Abbasî İmparatorluğu'ndan başlayarak hemen bütün İslâm devletlerinde vezîrlerin mevcudiyetini görürüz. (F. Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesîri, İstanbul 1981. s. 39-46).

Bu konuda örnek olarak, O. Turan'ın "Doğu Anadolu Türk Devletleri" adlı araştırmasında olduğu gibi; bahsi geçen devletlerde de vezâret müessesesinin mevcudiyeti göze çarpmaktadır.

2. İbnü'l-Âdim, Bunyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb (Seçmeler), Çev: A. Sevim, T.T.K., Ankara, 1982, s. 35.

3. 1146'da Türkler arasında yetişmiş ve onların adına bir eyâletin valiliğini yapan bir Gavras ile karşılaşıyoruz. 1176'da Manuel Komnenus'a önce geri çevirdiği, ama Myriokephalon yenilgisinden sonra memnulukla kabul ettiği barış tekliflerini getiren genç bir Gavras olmuştur. Aynı Gavras ya da Onun oğlu, metinlerde İhtiyarüddin Hasan İbn. Gavras diye geçmektedir (Cl. Cahen, Preottoman Turkey) Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler. Çev: Yıldız Moran, İstanbul, 1979, s. 209).

4. Gregory Ebu'l Farac Bar Hebraesus, Ebu'l Farac

Tarihi, cilt I-II. Süryanîce'den İngilizce'ye çeviren: Sad A. Wallis Budge. Türkçe Tercüme: Ö. Rıza Doğrul, T.T.K., Ankara, 1950, s. 391.

5. A. Taneri, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Vezîr-i âzamlık, Ankara, 1974. s. 14.

6. İbn. Bîbî, el-Evâmîru'l, Alâiyye fi'l Umûru'l-Alâiyye (Faksimile T.T.K.) Ankara, 1956 -Yazıcı-oğlu (Yazıcızâde) Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk, Nşr. Th. Houstma, Leiden, 1902. s. 190.

7. O. Turan, İ.A. Keykâvus I.

8. O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara, 1956. s. 108.

9. Taneri, a.g.e. s. 15.

10. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971. s. 467.

11. A. Taneri, a.g.e. s. 15.

12. İbn. Bîbî, s. 605. Y.oğlu, s. 222.

13. Mahmud Aksarâyî , Musâmeretu'l Ahbâr, Nşr: O. Turan, Ankara, 1944. s. 64. Türkçe Tercüme: M. N. Gençosman-Not: F. N. Uzluk, Selçukî Devletleri Tarihi, Ankara, 1943, s. 153.

14. Aksarâyî, met:, 63. terc:, 153.

15. Aksarâyî, met: 41 terc:, 136.

16. Taneri, Vezîr-i âzamlık, s. 16-17.

17. Aksarâyî, met., 156, terc., 232.

18. Aksarâyî, met., 280, terc., 316.
- 19, a.g.e. met., 41, terc., 136. O. Turan, Selçuklu Vakfiyeleri, Belleten, XII. s. 33.
20. İbn. Bîbî, s. 592, Y.oğlu, s. 222. O. Turan, Selçuklu Vakfiyeleri, XII. s. 37. Müneccimbaşı, Câmîu'd-Düvel, Bayezid Ktp. 5019, Nşr: Nihal Atsız, Anadolu Selçukluları ve Karahanlılar, İstanbul, 1939, s. 65.
21. İbn. Bîbî, s. 621. Y.oğlu, s. 224.
22. İbn. Bîbî, s.656, Y.Oğlu, s. 241, Aksarâyî, s. met., 94. terc., 176.
23. Aksarâyî, s. met., 73, terc., 161.
24. Aksarâyî, met., 258 terc., 161.
25. O. Turan, Resmî Vesikalar, s.1-2.
26. O. Turan, Selç. Zam. Türkiye, s. 595.
27. Aksarâyî, met., 278 terc., 271.
28. Aksarâyî, met., 278 terc., 271.
29. O. Turan, R. Vesikalar, s.2.
30. Taneri, Osm. Vezîr-i Azamlık, s. 17.
31. H. Horst. Die Staatsver Waltung, Der Grosseugen und Horazmsahs. Veisbaden, 1964, s. 27-28. Köymen, a.g.e. s. 320-321.
32. Büyük Selçuklu vezîrlerinin devletin ilk devirlerinden itibaren geniş selâhiyetleri iktibas etmiş ol-

dukaları muhakaktır. Bu husus bilhassa beşinci vezîr Amidü'l-mülk Kündürî'nin icraatından anlaşılmaktadır (Taneri, B. Selç. Vez. s. 101).

33. Nesevî, Ar. met. 155 Frans. 157. Fars. 17. O. Turan, Resmî Vesikalar, s. 89, Taneri, Celâlu'd-Din Hârizmşâh ve Zamânı, Ankara, 1977, s. 64.

34. İbn. Bîbî, s. 615 Y.Oğlu, s. 226.

35. Aksarâyî met. 63 terc., 158.

36. İbn. Bîbî, s. 431-32 Y.Oğlu, s. 168.

37. Yâkutu'l Hamavî, Mu'cemu'l-Buldan, Beyrut, 1955, Cilt: 8, s. 25-26.

38. Büyük Selçuklular'da, Büyük Divân'ın celselerine şüphesiz Sâhib-i divânlar iştirak ediyordu. Ancak Sultan'ın emri ile Büyük Divân'a onun tensib edeceği görevliler de katılıyordu (Taneri, a.g.e. , s. 103).

39. C. Üçok-A. Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1981, s. 156, 2.Baskı.

40. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, 1970, s. 93.

41. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 83-85.

42. Aksarâyî, met., 65 terc., 154.

43. Anonim Selçuknâme, yay. Feridun Nâfiz Uzluk, Anadolu Selçukluları Tarihi, Ankara, 1952. Fars met., 77, Türkçe terc., 54.

44. O. Turan, a.g.e., s. 333.

45. Cahen, a.g.e. s. 333.
46. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 94.
47. Cahen, a.g.e. s. 226-227. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 75.
48. Aksarâyî, met., 89 terc., 172. F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, SAD I, Ankara, 1969, s. 28.
49. Cahen, a.g.e. s.334-335. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 99.
50. İbn. Bîbî, s. 270. Y.Oğlu, s. 268. Anonim, Fars. met., 46. Türkçe terc. 45.
51. İbn. Bîbî, s. 304 Y.Oğlu, s. 321. Anonim'de geçen "Sâhib-i etrâk tâbiri" kuvvetli ihtimal "uc" teşkilâtının reisi olan "uc beylerbeyi" hakkında kullanılmaktadır (Fars. met., 56. Türkçe terc., 37)
52. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi I., İst., 1977, s. 61-62.
53. İbn. Bîbî, s. 470. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 408.
54. O. Turan, İ. A. Sadeddin Köpek Mad. 33.
55. İbn. Bîbî, 470, O. Turan, a.g.e. s. 400.
56. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Dev. Teşk. Medhal, s. 125.
57. O. Turan, a.g.e. s. 274-277.
58. O. Turan, a.g.e. s. 325-340.

59. Uzunçarşılı, a.g.e. s.97.
60. O. Turan, Resmî Vesikalar, s. 22-23.
61. Cahen, a.g.e. s. 225.
62. Fuad Köprülü İslâm Ansiklopedisi I, Ata Maddesi, s. 712-716.
63. O. Turan, Selç. Zam. Türk., s. 214.
64. O. Turan, R. Vesikalar, s. 16-17.
65. Aksarâyî, met., 94. terc., 176.
66. O. Turan, İ. A. Keyhüsrev II. s. 62.
67. O. Turan, Selçuklu Vakfiyeleri, Belleten XII. s. 22. Yine aynı yazarın Selçuklular Zamanında Türkiye adlı eserinde bu konuda bilgi var (s. 468-470).
68. Anonim s., Fars met., 51-52, Türk. Terc. 33.
69. Cahen, a.g.e. s. 221-ve 333.
70. Nejat Kaymaz, Pervâne Muinüddin Süleyman, Ankara, 1970, s. 65.
71. Taneri, Selç. Vez. s. 104-105.
72. N. Kaymaz, a.g.e. s. 66.
73. Cahen, a.g.e. s. 220.
74. İbn. Şeddad (Baybars Tarihi). Al-Melik al-Zahir (Baybars) Türkçe Tercüme: Ş. Yalıtıkaya, İstanbul, 1941, s. 81.
75. Anonim, Fars. met., 58. Türk. terc., 37.

76. İbn. Bîbî, s. 470. Y.Oğlu, s. 174.
77. Cahen, a.g.e. s. 221 ve 333.
78. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 96-97.
79. Cahen, a.g.e. s. 334.
80. O. Turan, Resmî Vesikalar, s. 6-7.
81. a.g.e. s. 6-7.
82. Aksarâyî, metn., 257 terc., 301.
83. "Gıyaseddin Keyhüsrev II. Sâdeddin Köpek'ten kurtulduğu sırada bir "ulak" gelin alayının Tiflis'den Erzincan'a geldiğini haber verdi. Sultan, bütün askerî makamlara, beylere ve memurlara, geztđiđi yol ve beldelere Melike'yi "istikbâl" etmelerini ve şehirlerde merâsim yapmalarını emreyledi. Kendisi de saltanat Sancağı ile Kayseri'ye hareket etti. Şehir süslendi. Mum ve kandillerle aydınlatıldı. Altın ve gümüş saçıldı. Muhteşem bir düğün yapıldı. (O. Turan, Selç.Zam.Türkiye, s. 415).
84. Cahen, a.g.e. s. 224.
85. a.g.e. s. 334.
86. Aksarâyî, met., 73 terc. 161.
87. Aksarâyî, met., 265 terc. 305.
88. Aksarâyî, met., 252 terc., 296-297.
89. Anonim, met., 65. terc., 58.

90. Anonim, met., 78. terc., 55.
91. Anonim, met., 79. terc., 55.
92. Anonim, met., 79-80. terc., 56.
93. O. Turan, Resmî Vesikalar, s. 20.
94. Cahen, a.g.e. s. 334.
95. Anonim, met. 69 terc., 46.
96. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 98.
97. a.g.e., s. 97.
98. Konu ile ilgili olarak Hasan b. Abdi'l-Mu'min el-Hâyi'nin "Gunyetu'l- Kâtib ve Munyetu't-Tâlib" adlı inşâ kitabında (yay. A. Erzi, Ankara, 1963) Divân âzalarının vezîr'e hitap şekiller hakkında bilgi vardır.
99. Taneri, Osm. Vezîr-i âzamlık, s. 27.
100. Ahmed Eflâkî, Menâkıbu'l-Ârifîn, Neşr: Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959. çav: Tahsin yazıcı, Ariflerin Menkibeleri, İstanbul, 1973, s. I. 159 terc.I. 152.
101. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 88-89.
102. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi 8, İstanbul, 1988, s. 368.
103. C. L. Klausner, Thu Seljuk Vezîrate, Cambridge, 1973, s. 39. "Nizâmülmülk'e göre "devlet, vergi mültezimi tarafından ayakta tutulur ve bütün vergi mültezimleri ile öteki memurların reisi vezîrdir".
104. İbn. Bîbî, s. 428-429 Y.Oğlu, s. 167.

105. Aksarâyî, met., 65 terc., 154.
106. İbn. Bîbî, s. 435 Y.Oğlu, s. 203.
107. Aksarâyî, met., 145 terc., 223.
108. Aksarâyî, met., 152 terc., 228.
109. Aksarâyî met., 153 terc., 230.
110. İbn. Bîbî, s. 575-580 Y.Oğlu, s. 212.
111. O. Turan, Selç. Zam. Türk., s. 291.
112. O. Turan, a.g.e. s. 304-305.
113. İbn. Bîbî, 570 Y. Oğlu, s. 216-217.
114. Aksarâyî, met., 216. terc., 270.
115. Aksarâyî, met., 134. terc., 230.
116. Aksarâyî, met., 149. terc., 222.
117. Cahen, a.g.e. s. 314-ve 326 O. Turan, Selç. Zam. Türkiye, s. 591-592.
118. Kemal Göde, Kayseri Şehri, Ankara, 1982, s. 127-128.
119. O. Turan, a.g.e. 588.
120. O. Turan, Selçuklu Vakfiyeleri, Belleten XII. s. 61-62.
121. Ahmed bin Mahmud, Selçuk-nâme I-II, Haz: Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977.

122. Taneri, Osm. Vezir-i âzamlık, s. 24.

123. Göde, a.g.e. s. 110.

124. O. Turan, a.g.e. s. 572.

125. Nizâmülmülk, Meşhur Büyük Selçuklu vezîridir. Vezîrin asıl adı bu değildir fakat sürekli bu lâkabla anıldığı için "Nizâmülmülk" lâkabı onun ismi olmuştur. Daha sonra iş başına gelen Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu vezîrlerinin bir çoğuna bu lâkab verilmiştir.

126. Taneri, a.g.e. s. 24.

127. O. Turan, a.g.e. s. 464.

128. Aksarâyî, met., 149 terc., 226.

129. İbn. Bîbî, s. 544 Y.Oğlu s. 206.

130. İbn. Bîbî, s. 569-579 Y.Oğlu, s. 216-218.

131. Taneri, Büyük Selç. Vez. s. 118.

132. İbn. Bîbî, s. 539-540 Y. Oğlu, s. 204.

133. İbn. Bîbî, s. 589-590 Y. Oğlu, s. 218.

134. Aksarâyî, met., 63. terc. 153.

135. Taneri, Osmanlı Vezîr-i âzamlık, s. 25.

136. Aksarâyî, met., 63. terc. 153.

137. Aynı yerler

138. Aksarâyî, met., 294 terc., 327 "Çadır" Türk

devletlerinde vezîr için çok eski bir mansıb sembolüdür. Karahanlılar'da Yuğruş'un sembolü olarak çadır'ın varlığını biliyoruz. Daha sonra Büyük Selçuklu ve Harezmsahlr vezîrlerinde de çadır önemli bir sembol idi.

139. İbn. Bîbî, s. 540 Y. Oğlu, s. 204.

140. Aksarâyî, met., 303 terc. 335.

141. O. Turan, Selçuklu Türkiye'sinde Faizle Para İkrasına dair Hukukî bir Vesika, Belleten XVI. Ankara, 1962, Ayri basım Ankara, 1952, s. 255.

142. O. Turan, Selç. Zam. Türk. s. 108.

143. İbn. Bîbî, s. 540 Y. Oğlu, s. 204.

144. Aksarâyî, met., 63 terc. 152-153.

145. Türkiye Selçuklu Devleti'nde vezîrlerin ve diğer devlet ricâlinin gelirleri arasında kendilerine ayrılan iktâ arazilerinin sağladıkları gelirler de yer alıyordu. Nitekim Pervâne Muinüddin Süleyman'ın da iktâ mahalli Tokat idi. O, Baybars, Anadolu'ya geldiğinde buraya sığınmış ve onunla görüşmekten çekinmişti.

146. Aksarâyî, met., 226-227 ve 243-253 terc., 277-278-290-297.

147. Baybars Tarihi, s. 57.

148. Aksarâyî, met., 148 terc., 225.

149. İbn., Bîbî, s. 540 Y. Oğlu, s. 206.

150. Sadî Bayram ve Ahmed Hamdi Karabacak Sâhib Fahreddin Ali'nin Konya imâret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyelerini Vakıflar Dergisi XIII. sayı'da yayınlamışlardı. Bu vakfiyelerde; vakıf tahsisatı ile ilgili bilgiden başka tarih ilmüne bir çok noktada ışık tutan malûmat vardır.

II. BÖLÜM

1. O. Turan, Selç. Zam. Türk., s. 405.
2. O. Turan, İ. A. Keykâvus II.
3. O. Turan, Belleten XII., 41.
4. O. Turan, İ. A. Keykâvus II.
5. Aksarâyî, met., 73 terc., 161.
6. Aksarâyî, 86 terc. 170-171 A. Taneri, Selç. Vezirliği, s. 190-191.
7. Aksarâyî, met., 295 terc., 328.
8. İbn. Bîbî, s. 590-97 Y. Oğlu, s. 219 O. Turan, Selç. Zam. Türk. 470.
9. Cl Cahen, a.g.e. 272.
10. İbn. Bîbî, s. 654-657 Y. Oğlu, s. 240-242, İbn. Şeddad, s. 57.
11. Aksarâyî, met., 148 terc., 225 Anonim, met., 72 terc. 49, Cahen, a.g.e. s. 289.
12. Anonim, met., 72 terc., 49-50.
13. Aksarâyî, met., 148 terc., 225.

F. Sümer bu konuda şu yorumu yapmaktadır : " Kazvinli'nin kendi kesiminde gayri âdil vergiler koyup bunları tahsile kalkışması halk üzerinde derin ızdıraplar yarattı. Birçokları yurtlarını bırakıp başka yerlere

gittiler. Hülâsa batı bölgeleri halkı, bu adamın kötü icraatı yüzünden çok acı günler yaşadı" (Anadolu'da Moğollar).

14. Aksarâyî, met., 151 terc., 228. Müneccimbaşı, s. 85.

15. Aksarâyî, met., 236 terc., 285. O. Turan, Res. Ves. s. 1.

16. Aksarâyî, met., 189 terc. 246.

17. Aksarâyî, 314 terc., 334. O. Turan Selç. Zam. Türkiye, s. 633.

18. İbn. Bîbî, s. 475 Y. Oğlu, s. 182.

19. İbn. Bîbî, s. 558-564 Y. Oğlu, s. 208-209.

20. İbn. Bîbî aynı yer. O. Turan a.g.e. s. 462-463

Bilindiği gibi Türk Devlet geleneğine göre Hanedan üyelerinin vücudları kutsaldı. Bu bakımdan kanlarını akıtmak haramdı. Herhangi bir durumda öldürülmesi gereken hanedan mensubu yay kirişi ile boğdurulurdu. Fakat burada hânedan âzâsı olmayan Pervâne ve oğlunun yay kirişi ile boğdurulması dikkate şâyan bir olaydır.

21. O. Turan, İ. A. Keykâvus II.

22. Aksarâyî, met., 63, terc., 153, O. Turan a.g.e. s. 592.

23. Aynî, İkdü'l Cüman fî Tarih-i ehli'z-Zeman, Veliyeddin Ef. Küt. 2391., s. 452b-453a İbn. Şeddad, s.91. O. Turan, a.g.e. s. 523.

24. İbn. Bîbî, s. 645-49 Aksarâyî, met., 85 terc. 170
A. Temir, Cacaoğlu Nureddin'in Arapça-Moğolca Vakfiyesi, Ankara, 1959, s. 212.

25. Anonim, met., 74 terc., 51.

26. Anonim, met., 75 terc., 52.

27. Aksarâyî, met., 152-153 terc., 228-229 O. Turan,
Selç. Zam. Türk., s. 592-593.

28. M. A. Köymen Selçuklu Devri Türk Tarihi,
2.Baskı, Ankara, 1982, s. 15-16.

29. A. Taneri, Selç. Vez., s. 185.

30. M. A. Köymen, a.g.e. s. 162.

Oğuz isyanları bidâyette; Göktürkler ve Büyük Selçuklular'da görüldüğü gibi daha sonra Türkiye Selçuklularında hatta Osmanlılar'da da görülmüştür. Türkiye Selçuklularında "Bâbâî İsyanı" ve Osmanlılar'daki "Celâli İsyanları" bir çeşit Türkmen unsurunun başlattığı isyanlardır.

31. Nizâmülmülk, Siyâset-nâme (Türkçe Terc. M. A. Köymen, XXVI. fasıl, s. 132) M. A. Köymen, Selç. Dev. Türk. Tar., s. 164.

32. M. A. Köymen, a.g.e., s. 177-178.

33. İbn. Bîbî, s. 201-202 Y. Oğlu, s.177-178.

34. İbn. Bîbî, s. 690, Aksarâyî, met., 124-125 terc.,
204-205. Anonim, met., 60 terc., 39. F. Sümer, a.g.e. ,s. 53.

35. İbn. Bîbî, s. 697-699 O. Turan, a.g.e., s. 565.

36. Aksarâyî, met., 130 terc., 209.
37. Aksarâyî, met., 149-152-153-228 terc., 222-228-229-279.
38. Anonim, met., 72-75 terc., 49-50-52.
39. Aksarâyî, met., 228 terc., 279.
40. Aksarâyî, met., 171 terc., 242.
41. Aksarâyî, met., 303 terc., 335.
42. Aksarâyî, met., 218 terc., 271.
43. Aksarâyî, met., 224 terc., 276.
44. Siyâsetnâme, s. 30.
45. O. Turan, a.g.e., s.212.
46. İbn. Bîbî, s. 276-278 Y. Oğlu, s. 288-290.
- 46a. Hunlar ve Göktürkler'de Kurultay, belirli zamanlarda aynı zamanda bir din ve Kurban gerekçesiyle Mayıs ayında toplanıyordu. Daha sonra Cengiz Han Devleti'nde de Kurultay'a benzer toplantılar oluyordu. Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklular'ında bu tür geniş toplantılar devam etmiştir.
47. İbn. Bîbî, s. 520-524 Y. Oğlu, s. 200-201.
48. O. Turan, İ. A. Keyhüsrev II.
49. İbn. Bîbî, s. 531-534 Y. Oğlu, s. 202-203.
50. O. Turan, İ. A. Keyhüsrev II.
51. Türkiye Selçuklular'nda Vezîr ve İranlı Dev-

let adamları ile Türkmenler arasındaki mücadele devletin yıkılışına kadar devam etmiştir (Bu konuda fazla bilgi için bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972, s. 156-175).

52. Aksarâyî, met., 182 terc., 248.

53. Aksarâyî, met., 229 terc., 280.

54. O. Turan, *Selç. Zam. Türk.*, s. 76 A. Sevim, *Suriye Selçukluları*, Ankara, 1981, s. 97.

55. A. Taneri, *Osm. Vezîr-i âzamlık*, s. 29.

56. Aksarâyî, met., 155 terc., 231 O. Turan, a.g.e., s. 594.

57. İbnü'l-Âdim, *Bugyetu'l Haleb* (yay. A. Sevim) s. 35.

58. İbnü'l-Esir bu hadiseleri çok karışık ve farklı rivâyetler halinde nakletmekle beraber bazı yeni unsurlar getirmektedir. Birinci rivâyetine göre Kılıç Arslan kardeşler arasındaki mücadeleyi görünce taksimden pişman olarak devletini tekrar büyük oğlu Kutbeddin Melikşah idâresinde birleştirmek istemiş; onu takviye maksadiyle kendisini Selahaddin Eyyübî'nin kızı ile evlendirmeğe teşebbüs etmiş; fakat bu sefer diğer kardeşlerin ihtirasları canlanmış ve babalarına itaatten vazgeçmişlerdir. Bu sebeple itibarı kaybolan ihtiyar Sultan oğullarını birer birer dolaşmış, nihayet hürmet gördüğü küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkarmıştır. Onunla birlikte Selçuklu sultanı "mel'un" diye hitabettiği Kayseri meliki Nurettin Sultanşah üzerine yürümüş ve bu esnada ölmüştür. İbnü'l-Esîr'in diğer bir rivâyetine göre ise: Melikşah, İhtiyarüddin Hasan'ı uzaklaştırmış; O da Kayseri Meliki'nin yanına gitmiş ve hizmetinde kalmıştır. Melikşah babasını Sultanşah'a

karşı Kayseri muhasarasına sürüklediği zaman fırsat bulan Kılıç Arslan, Melikşah'ın tasallutundan kurtulmak için Sultanaşah'a kaçmıştır. Melikşah bu durumda Konya'ya dönüp istiklâlini ilân etmiştir. Bu sefer Nureddin Sultanaşah da babasını kendi emellerine âlet etmek isteyince Kılıç Arslan ondan da kaçarak küçük oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'e gitmiş ve onunla Konya üzerine hücum edip almış, onu kendisine veliahd yaparak orada yerleşmiştir (İbnü'l-Esîr, XII, s. 35).

59. Anonim, met., 49 terc., 32.

60. İbn. Bîbî, s. 584-587. Aksarâyî, met., 133 terc., 371 Anonim, met., 51 terc., 33, O. Turan, a.g.e. 466. O. Turan, Belleten XII. 30. A. temir, Cacabey Vak., s. 188-216.

61. A. Taneri, Osm. Vezir-i Azamlık, s. 30.

62. O. Turan, Selç. Zam. Türk., s. 470. İ. A. Keykâvus II, A. Taneri, a.g.e., s. 30.

63. Aksarâyî, met., 63 terc., 153.

64. İbn. Bîbî, s. 626 Y. Oğlu, s. 228. Aksarâyî, met., 42 terc., 137. O. Turan, Res. Ves., s. 66-67. A. Taneri, a.g.e., s. 30.

65. Aksarâyî, met., 150 terc., 222 Anonim, met., 56-72 terc., 36-49. O. Turan, a.ge., 591.

66. Aksarâyî, met., 115 terc., 192. Baybars Tarihi, 92-93. O. Turan, a.g.e., s. 556-557. Taneri, a.g.e., s. 31. F. Sümer, An. Moğ., s. 44.

67. Aksarâyî, met., 161 terc., 236. Anonim, met., 376 terc., 53.

III. BÖLÜM

1. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Çev: R. Rahmeti Arat, 2. Baskı, T.T.K. Ankara, 1974, s. 164.

"Siziksiz kerek boldı begke vezîr
Vezîr edgü bolsa beg için udır" (2182)
(R. Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, I Metin, T.D.K. Yayını, 2. Baskı, Ankara, 1976,s.234.)

2. a.g.e., beyt., 2184

3. a.g.e., beyt., 2185

4. a.g.e., 2186

5. a.g.e., 2187

6. a.g.e., 2188

7. a.g.e., 2189

8. a.g.e., 2190

9. a.g.e., 2192

10.a.g.e., 2199

11.a.g.e., 2200

12.a.g.e., 2208

13.a.g.e., 2209

14.a.g.e., 2210

15. a.g.e., 2217
- 15a.a.g.e., 2218
16. a.g.e., 2219
- 16a.a.g.e., 2229
- 16b.a.g.e., 2234
17. a.g.e., 2235
18. a.g.e., 2236
19. a.g.e., 2237
20. a.g.e., 2238
21. a.g.e., 2239
22. a.g.e., 2240
- 22a.a.g.e., 2241
- 22b.a.g.e., 2242
- 22c.a.g.e., 2260
23. a.g.e., 2262 (Kutadgu Bilig, s. 164-169).
24. O. Turan, Selç. Zam. Türk. s.534.
25. Aksarayî, met. 64, terc., 153.
26. Halil Edhem, Kayseriye Şehiri (Haz. K. Göde), Ankara,1982, s.124.
27. Cl. Cahen, Preottoman Turkey/ Os-

manlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, 1979, s.336.

28. İbn. Bîbî, s.572-582. O. Turan, a.g.e., s.464.

29. Aksarayî, met. 258, terc., 301.

30. O. Turan, a.g.e., s.412.

31. Aksarayî, met. 90-91, terc., 174.

32. Aksarayî, met. 258, terc., 301.

33. O. Turan, Selçuklu Vakfiyeleri, **Bellekten XII.**
72.

Adı geçen vezîrin ismi sadece Osman Turan'ın bu eserinde zikredilmektedir. Diğer kaynaklarda bu hususta bilgi yoktur.

34. Süryani Mihael, Chroni Universelle, Yay: B. Chabot, Paris, 1899-1910, s.382, Ebu'l Farac, s.382.

35. İbn. Bîbî, s.431-433. Y.oğlu, s.382.

36. İbn. Bîbî, s.531-34. Anonim, met., 49, terc., 32, O.Turan, a.g.e., s.444.

37. İbn. Bîbî, s.546. O. Turan, s.453.

38. İbn. Bîbî, s.604-605. Y.oğlu, s.223.

39. Aksarayî, met., 63 terc., 158.

40. Aksarayî, met., 145 terc., 223.

41. Aksarayî, met., 63 terc., 158.

42. Aksarayî, met., 64 terc., 153-154.

43. Aksarayî, met., 65' terc., 154.

44. O.Turan, a.g.e., s.513 ve dv.

45. Aksarayî, met., 153 terc., 229.

46. Aksarayî, met., 149 terc., 226.

47. Aksarayî, met., 152 terc., 228.

48. O.Turan, a.g.e., s.212.

49. Kılıç Arslan'ın Kızı Selçuk Hâtun, daha sonra Halife Nasir ile evlenmiş ancak evlendikten sonra vefat etmiştir. Halife bu Selçuklu prensesi için türbe yaptırdığı gibi Hankâh ve imâret yapıp buna büyük emlâk vakfetmiştir. Zira Halife ölen eşinin arkasından çok üzülmüş ve uzun müddet göz yaşı dökmüştür (İbnü'l Esir, el Kâmil fi't-Tarih, Beyrut 1966, s.1 XII s.10. Aynı konuda geniş bilgi için bk. Ebu'l Farac. s.388.

50. Süryani Mihael, s.387. O. Turan, a.g.e. s.212.

51. Ebu'l Farac, a.g.e. s.450.

O. Turan Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.168.

52. İbn Bîbî, s. 531-534. Y.oğlu, s.202-203, O. Turan, İ. A. Keyhüsrev II.

53. İbn Bîbî, s. 538. Y.oğlu, s.203.

54. Muinüddin Süleyman Pervâne, Moğollara dayanarak kurmuş olduğu nizamda ne kadar başarılı olmuşsa da onlara yani Moğollara karşı Baybars'ı çıkartıp tekrar çekingen davranması da onun başarısız olmasına sebep olmuştur. O, kendi nizamının kurucusu olduğu gibi, yıkıcısı da olmuştur. Kurmuş olduğu nizam için

gözünü budaktan sakınmamış, hatta birçok Selçuklu Sultanını bile tasfiye ve imha etmekten çekinmemiştir. Bu kadar maharetli olan bu şahsiyetin ortadan kalkması da yine yukarıda belirttiğimiz gibi kendi hatasının neticesinde olmuştur.

55. Ebu'l Farac, 49.
56. İbn. Bîbî, s.632 O. Turan, a.g.e. s.495.
57. İbn. Bîbî, s.656 O. Turan, a.g.e. s.534.
58. a. Taneî, Büyük Selç. Vez. s.166.
59. İbn. Bîbî, s.539-540 y.oğlu, s.204.
60. İbn. Bîbî, s.595-600 Y.oğlu., s.22.
61. İbn. Bîbî, s.605 Y.oğlu., s.223.
62. İbn. Bîbî, s.652-656 Y.oğlu., s.240.
63. Aksarayî, met., 149 terc., 226.
64. Aksarayî, met., 263 terc., 304.
65. Aksarayî, met., 264 terc., 305.
66. Hüseyinî, s.70-71 terc., 48-49.
67. İbn. Bîbî, s.432-435 Y.oğlu., s.203.
68. O. Turan, a.g.e. s.591-592.
69. Mevlânâ, Mektubat, s.129.
70. Aksarayî, met., 150 terc., 222.
71. Aksarayî, met., 153 terc., 229.

72. İbn. Bîbî, s.689-690 Y.oğlu., s.220.

73. Aksarayî, met., 117 terc., 195-96.

74. Cüveynî Şemseddin Muhammed b. Muhammed; İlim ve sanat erbabının hâmesi olarak Yakın Şarkta geniş şöhret kazanmış büyük İlhanlı vezîridir. 661/1262-63'de Hülâgü tarafından Moğol İmparatorluğunun en yüksek mevkii olan vezîrlige tâyin edilmiş, 1284'de Müslüman İlhanlı hükümdarı Ahmet Teküdar'ın ölümüne kadar bu mevkide kalmıştır. Ancak, İlhanlılık için Ahmet'le Argun arasındaki mücadelede Ahmet'in tarafını tutması ve son olarak Argun'un mücadeleyi kazanması sebebi ile ikbal devri sona ermiş, sonunda Argun tarafından feci şekilde öldürülmüştür. (F. Köprülü, İ.A. Cüveynî mad.).

SONUÇ

1. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1963, s.39-40.

2. O. Turan, **a.g.e.**, s.1-114.

3. Köymen, **a.g.e.**, s.15.

4. Cl. Cahen, **Pre Ottoman Turkey**, s.296. (Burada "Local customs" mahalli deyimini kullanılmıştır).

5. O. Turan, **a.g.e.**, s.575 ve dv.

6. **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.E. Ankara, 1976, s.853. C.E. Bosworth, **The Islamic Dynasties**, Edinburg, 1967 (Çev: E. Merçil-M. İpşirli), **İslâm Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980, s.316.

7. Türkler'de genellikle hükümdara resmen niyâbet yoktur. Bilindiği gibi Doğu ve Batı devletlerinde niyâbet vardır. Örnek olarak 1940'larda Irak'da küçük Kral Faysal'a Abdullah nâiblik yapmıştır. Yine aynı tarihlerde Macaristan'da kral nâibi Amiral Horty idi.

Türk Tarihi çerçevesinde Kadı Burhaneddin'in nâibliği istisnâî bir durum arzeder.

8. Cl. Cahen, **Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler**, s.299.

BİBLİYOGRAFYA

Anonim Anadolu Selçukluları Tarihi, Yay. Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara, 1952.

Ahmed bin. Mahmud Selçuk-nâme, Haz: Erdoğan Merçil, İst. 1977.

Aksarayî (Mahmud), Musameretu'l-Ahbar, nşr. O.Turan, Ankara, 1944. Türkçe Terc. M.N. Genç osman, not. F.N.Uzluk, Selçuki Devletleri Tarihi, Ankara, 1943 (yazmadan).

Avnî, Ikdu'l-Cüman, fi Tarih-i ehli'z-Zeman, Veliyeddin Ef. Ktp. 2391.

W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, (Çev. ve Not. F. Köprülü Ankara,1973).

Baybars Tarihi, al-melik al-Zahir (Baybars, Türkçe terc. M. Şerefüddin Yalçkaya, T.T.K. İstanbul,1941.

S. Bayram-A. Karabacak, Sâhib Fahreddin Ali'nin Konya İmâret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyesi, Vakıflar Dergisi XIII. Ankara, 1981.

C. E. Bosworth, The Ghaznavids, Edinburgh, 1963.

C. E. Bosworth, The Islamic Dynasties, Edinburgh, 1967. (Çev: E. Merçil-M. İpşirli, İslâm Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980).

Cl. Cahen, Pre Ottoman Turkey/Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, 1979.

Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (Çev: Ramazan Şeşen), Ankara, 1967.

Ebî Hayyan b. Muhammed et-Tevhîdî, âhlâk-Vezîrin, Şam, 1975.

Ebu'l Farac Bar Hebraeus, Ebu'l Farac Tarihi I,II Süryaniceden İngilizceye çev.: Ernest A. Vallis Budğı Türkçe çev.: Ömer Rıza Doğrul, T.T.K., 1950.

Halil Edhem (Eldem), Kayseri Şehri, Haz. Kema Göde, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1982.

A. Eflâkî, Menâkıbu'l-Arifin, Nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959.

A. Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, Çev.: Tahsin Yazıcı, İstanbul, 1973.

İbn Bîbî, el-Evâmiru'l Alâiyye fi'l Ümûr el-Alâiyye, Ankara, 1956 (T.T.K.Faksimile) Yay. Adnan Sadık Erzi.

İbn Bîbî, Tarih-i Al-i Selçuk Nşr. Th. Houstma, Leiden, 1902 (Hülâsası).

İbnu'l Adîm, Bugyetu't-Taleb fi Tarih-i Haleb (Seçmeler) Çev. ve Notlar, Ali Sevim, T.T.K. Ankara, 1982.

İbnu'l Esir, El-Kâmil fi't- Tarih, 12, Beyrut, 1966.

İmâdeddin Isfahânî Bundârî, Zubdetu'n-Nusrâ, Nşr.Th.Houstma, Leiden, 1888-89, Türkçe Terc. Kıyameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1943.

R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul, 1981.

T.Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyet Tarihine Genel Bir Bakış, İstanbul,1977.

Hasan b.Abdi'l Mü'min el-Hâyî, Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib. Yay.A.S. Erzi, Ankara, 1963.

H. Horst, Die Staatsver Wvltung der Gros-selgugen und Horazmsahs, Weisbaden,1964.

İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977.

İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953.

Kaşgarlı Mahmud, Divân-ü Lügati't-Türk Nşr. Kilisli Rifat (Bilge İstanbul, 1915-1917, I-III. Türkç Terc. Besim Atalay, Ankara, 1939-1341 I-III.

Kirmâni, Nesâimü'l- Asâr. Neşr. C.Hüseynî, Tah-ran, 1959.

C,L, Klausner, The Seljuk Vezirate, Cambridge, 1973.

F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ku-ruluşu,İstanbul,1981.

F. Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Mü-esseselerine Tesiri, İstanbul, 1981.

F. Köprülü, Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları, Belleten, XXVII.

F. Köprülü, Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri, İstanbul, 1983.

F. Köprülü, Cüveynî ve Harezmsahlr mad. İ.A.

M.Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, Ankara, 1954.

M.Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1963.

M.Köymen, Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı, TAD IV. Ankara, 1966.

M.Köymen, Alparslan Zamanı Hükümet Teşkilâtı SAD V-VI. ayrı basım, 1981.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Mektûbât (Yay. A.B. Gölpınarlı) İstanbul, 1965.

Michel Le Syrian Chronique Universelle, Yay. J.B. Chabot, Paris, 1899-1910.

Müneccimbaşı Ahmed, Câmi ud-Duvel, Bayezid, Ktp. 5019, Türkçe Terc. H.F. Turgal. Nşr. Nihal Adsız, Anadolu Selçukluları ve Karahanlılar, İstanbul, 1939.

Nesevî Muhammed, Sireti Celâleddin Mengubirtî, Nşr. ve Terc. O. Houdas, Histoîr Du Sultan Djelal ed-din Mankubirti, Paris, 1981-1892. Farsça nüsha Nşr. M. Minovi, Tahran, 1344. Türkçe Terc. M. Asım. İstanbul, 1934.

Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-nâme, Terc. M.A. Köymen, Ankara, 1982.

B. Ögel, Sino-Turcica, Taipei, 1964.

B. Ögel, türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1979.

B. Ögel, Türk Devlet Anlayışı. Ankara, 1982.

Reşidüddin, Câmiu't Tevârih, Türkçe Terc. Ahmet Ateş, Ank,1954.

A. Sevim, Suriye Selçukluları I. Ankara 1981

Dominigue Sourdel, Le vizirat Abbasid, Damascus, 1960.

Bertold Spuler, İran Moğolları, Terc. Cemal Köprülü, T.T.K. Ankara 1957.

F. Sümer, Oğuzlar, Ankara, 1972.

F. Sümer, Anadolu'da Moğollar Sad I. Ankara, 1969.

A. Temir, Moğolların Gizli Tarihi (Tercüme), Ankara, 1948.

A. Temir, Cacaoğlu Nureddin'in Arabça-Moğolca Vakfiyesi, Ankara, 1959.

A. Taneri, Celâ'd- Din Harizmşah ve Zamanı, Ankra, 1977.

A. Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya,1977,

A. Taneri, Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlr Vezâreti TED sayı: 7-8. istanbul, 1971.

A. Taneri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i Azamlık, Ankara, 1974.

O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul.1971.

O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,

2. Baskı, İstanbul, 1980.

O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet 2. Baskı, İstanbul, 1980.

O. Turan, Selçuklu Kervansarayları, Belleten X. Ankara, 1946.

O. Turan, Selçuklu Vakfiyeleri, Celâleddin Karatay Vakfiyesi, Belleten XII. 1948.

O. Turan, Şemseddin Altun Aba, Vakfiyesi ve Hayatı, Belleten XI, 1947.

O. Turan, Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Belleten XII.

O. Turan, Selçuklu Türkiye'sinde Faizle Para İkrâzına Dâir Hukûkî Bir Vesika, Belleten XVI. 1962.

O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara, 1958.

O. Turan, İ.A. Süleymanşah I.II., Kılıç Arslan I-II,III.IV. Keykâvus I.II., Keykûbad I.II.III. ve Sadeddin Köpek maddeleri.

Türk Dünyası el Kitabı, T.A.K.A Ankara, 1976.

F.R. Unat, Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu, 4. Baskı, Ankara, 1974.

İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara, 1948.

İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 2. baskı, Ankara, 1970.

Coşkun Üçok-A. Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1981.

M.H. Yinanç, Türkiye tarihi, Selçuklular devri I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944.

Yusuf Hâs Hacib, Kutadgu Bilig. Nşr. reşid Rahmetî Arat, I (Metin) İstanbul, 1947. Türkçe Terc. R.R. Arat, Kutadgu Bilig II. Ankara, 1959.

Y.Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara, 1970.

H.D. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, 2.Baskı, İstanbul, 1980.

İNDEKS

A

- Abaka ,11,87, 92, 93, 120, 147,
 Abbasi Devleti, 19, 23, 27, 28, 150, 162
 Abdullah, 185
 Abdurrahman Kerimüddin Aksarayî, 71
 Abdülaziz, 70
 Abdülmelik, 27
 Abeşga, 98
 Acem, 14
 Adnan Sadık Erzi, 156, 187
 Afyon, 111
 Ahî Evran, 16
 Ahlâk-ı Vezîrin, 158,187
 Ahlat, 76, 137
 Ahmed b. Abdü's-Samet, 159
 Ahmed b. Ebu Halid, 23
 Ahmed bin Mahmud Selçuk-nâme, 186
 Ahmed bin Mahmud, 170
 Ahmed Eflâkî, 169, 187
 Ahmed Hamdi Karabacak, 172, 186
 Ahmed Lâgûşî, 44, 47, 86, 90, 101, 112, 135, 143
 Ahmed Niğidî, 16
 Ahmet Ateş, 190
 Ahmet Mumcu, 165, 192
 Ahmet Temir, 175, 178, 190
 Aksarâyî, 77, 112, 115, 127, 133, 135, 143, 152, 163, 164, 165, 166,
 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181,
 182, 183, 184, 186
 Aksaray Ovası, 92
 Aksaray Savaşı, 120
 Aksaray, 43, 45, 98,130, 140
 Aksaraylı Kerimeddin Mahmut bin Muhammed, 14
 Akşehir, 111, 120
 Al-melik al-Zahir, 167, 186
 Aladağ, 120
 Alâeddin b. Süleymanşah, 15,
 Alâeddin Keykûbad I, 38, 39, 40, 41, 45, 49, 51, 61, 73, 75, 83, 94,
 102, 109, 110,114, 132, 144, 145, 156,
 Alâeddin Keykûbad II, 42, 67, 76
 Alâeddin Keykûbad III, 39, 40, 47
 Alâeddin Sâvî, 40, 44, 98, 101
 Alâeddin Siyavuş, 87, 110
 Alaiye, 119, 133

- Ali İbrahim Hasan, 158
Ali Sevim, 18, 157, 177, 187, 190
Alp Arslan, 27, 31, 141
Alp-oğlu Yağısıyan, 118
Alparslan Zamanı Hükümet Teşkilâtı, 189
Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı, 160
Altınordu, 41, 88, 99
Altun-aba, 64
Altuntaş Köyü, 111
Amasya, 128, 132
Amîdü'l-mülk Kündürî, 27, 32
Amiral Horthy, 185
Anadolu, 41, 43, 48, 52, 92, 101, 103, 106, 109, 112, 120, 121, 127,
128, 133, 134, 138, 139, 143, 146, 147, 151, 152, 154, 155
Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, 156, 165, 186
Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları, 188
Anadolu Selçukluları ve Karahanlılar, 164, 189
Anadolu'da Moğollar Sad.I, 190
Anadolu'da Moğollar, 166
Anayasa Mahkemesi, 73
Ankara, 12, 60
Antakya, 118
Antalya, 41, 112, 119
Arabi, 14
Arap, 19, 24, 27, 28
Argun Han, 49, 57, 120
Arız, 55
Ariflerin Menkıbeleri, 169
Arslan Togu, 137
Arslan-doğmuş, 65, 97
Asya, 20
Atabek-i Rum, 50
Atabey Cemâleddin Mehmed bin Mahmud, 64
Atabey, 43, 56, 63, 64, 75, 153, 154
Atabeyler, 162
Atabeylik, 42
Atatürk, 12
Avnî, 186
Aydın Taneri, 12, 13, 17, 157, 159, 163, 169, 170, 171, 173, 175, 177,
178, 183, 190,
Aygucilik, 20, 153
Aynî, İkdu'l Cüman fi Tarih-i ehli'z-Zeman, 174
Ayuki (Hükümet), 20
Ayuki, 21
Azizüddin, 59

B

- B. Chabot, 181
 Baba Şemseddin Mahmud Tuğrai, 39
 Bâbâî İsyanı, 175
 Bağdad, 96
 Bahaeddin Ruzkardî, 65
 Bahâeddin Erzincânî, 39, 42
 Bahattin Ögel, 158, 189, 190
 Bahçeddin Tercüman, 45
 Baktrian, 23
 Barthold, W., 186
 Batı Türkistan, 19
 Batu Han, 42, 46, 89, 97, 119
 Baybars, 120, 139, 147, 182
 Baybars (Melikü'z-Zahir), 16
 Baybars Tarihi, 16, 156, 172, 178
 Baycu Noyan, 96, 97, 132, 133, 138, 141
 Bedreddin Kazvinî, 130
 Bedrettin Rûmi, 16
 Bedrettin Ruzba, 102
 Behramşah, 118
 Belleten, 156, 157, 173, 178
 Benû Cerrah, 23
 Bereket-han, 137
 Bermekiler, 23
 Bertold Spuler, 190
 Besim Atalay, 188
 Beylerbeyi, 55, 57, 59, 60, 68, 95, 151, 153
 Beylerbeyi Şemseddin Has-Oğuz, 79
 Bilge-Tonyükük, 22
 Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, 188
 Bizans, 57, 97, 118, 132
 Bolvadin, 152
 Bugyetu'l Haleb, 177
 Bumin Kaan, 20
 Bunyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb, 162
 Büyük Divân, 30, 55
 Büyük Hun Devleti, 20
 Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, 159, 162, 189
 Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, 159, 160
 Büyük Selçuklu Vezirleri, 171, 183, 187
 Büyük Selçuklular, 19, 22, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 64, 94, 106, 108, 109, 141, 149, 172, 175, 176

C

- C. E. Bosworth, 159, 185, 186
 C. Hüseyinî, 188
 C. L. Klausner, 157, 169, 188
 C. Üçok, 165, 192
 Caca Bey, 17
 Cacaoğlu Nureddin'in Arapça-Moğolca Vakfiyesi, 175, 190
 Câhiz, 187
 Câmedâr Bedreddin Ruzba, 79
 Câmiu't Tevârih, 190
 Câmivid Düvel, 164
 Candar, 152
 Celâleddin Harezmsâh, 35, 41, 61
 Celâleddin Hüsrev, 112
 Celâleddin Karatay, 17, 42, 43, 45, 46, 64, 73, 89, 92, 95, 99, 119, 133, 142.
 Celâleddin Karatay Vakfiyesi, 191
 Celâleddin Keyferidun, 109
 Celâleddin Mahmud, 70, 71, 130
 Celâleddin Vergânî, 88, 128
 Celâlu'd-Din Hârizmsâh ve Zamanı, 165, 190
 Cemal Köprülü, 190
 Cemaleddin Ferruh, 49
 Cemâleddin Hotani, 39, 43, 117, 119
 Cemâleddin İbn. Emîrî'l-Hamîd, 72
 Cemâleddin Mehmed, 39, 44, 49, 101, 112
 Cengiz Han Devleti, 176,
 Cihanşah, 61
 Cimri, 11, 112, 134
 Cizye, 78
 Claude Cahen, 17, 58, 157, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 180, 185, 186
 Cumhuriyet Başsavcılığı, 73
 Cüveynî Şemseddin Muhammed b. Muhammed, 184

Ç

- Çadır, 171
 Çin, 21,
 Çingiz Han, 22

D

- Dandanakan Muharebesi, 106
 Darende Kalesi, 103
 Değirmen Çayı, 111

Devlet Denetleme Kurulu, 72
 Deylem, 82
 Die Staatsuer Wvitung der Grosselgugen und Harazmsahs, 164, 188
 Divan, 51, 55, 72
 Divan-ı Lügâti't Türk, 24, 90, 158, 188
 Divân-ı âlâ, 25, 114
 Diyarbekir, 67, 92
 Doğu Anadolu Türk Devletleri, 162, 191
 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 169
 Dominique Saurdel, 158, 190

E

Ebî Hayyan b. Muhammed, et-Tevhîdî, 158, 187
 Ebu Eyyub el Hürû, 23
 Ebu Ubeydullah Muaviye, 23
 Ebû Bekr Ziyaeddin Konevi, 16
 Ebû Seleme-t-ül Hilâli, 23
 Ebu'l Farac, 181, 182, 183
 Ebu'l Farac Tarihi I,II, 163, 187
 Ebu'l Kasım Buzgâni, 27, 28
 Ebu'l Kasım, 56, 57
 Eflâki, 16, 74
 El-Evâmiru'l Alâiyye fi'l Ümûr el Alâiyye, 14, 187
 El-Kâmil fi't-tarih, 187
 El-Veledü's-şefiki, 16
 Elbistan Muharebesi, 120
 Emevi, 27
 Emeviler, 19
 Emîr Ahûr Zeyneddin Başarâ, 11
 Emîr Bahâeddin Kutluca, 114
 Emîr Mübârizuddin Bahremşah, 109, 114
 Emîr Mübarüziddin Çavlı, 114
 Emîr Reşidüddin Cüveyni, 99
 Emîr Seyfeddin Ayaba, 109, 114
 Emîr-i dâd Eminüddin, 46
 Emîr-i dâd Hatiruddin Zekeriya, 99
 Emîr-i dâd Reşidüddin, 82
 Emîr-i Şimşir, 75
 Emineddin Tebrizî, 130
 Eminüddin Mikail, 84, 134
 Eminüddin Cimri, 57
 Emir Celâleddin Karatay, 82
 Emir Çoban, 14
 Emir, 88
 Emir-i arz, 114
 Emir-i dâd Nusredüddin, 79

Emir-i Dâd, 73
 Emiru'l-Ümera, 58
 En Nazmu'l-İslâmiye, 158
 Enisûl-Kulûb, 16
 Erdoğan Merçil, 156, 170, 186
 Eretna Devleti, 153
 Ermeni, 41, 115, 118, 133
 Ernest A. Vallis Budge, 187
 Erran, 83, 101
 Erzincan, 43, 118, 138
 Erzincanlı Behçeddin, 99
 Erzincanlı Emir Taceddin, 66
 Erzincanlı Kadı Şerefüddin oğlu Taceddin, 67
 Erzincanlı Mecdeddin Mehmed, 46
 Erzurum, 53, 61, 109, 138, 145
 Es-Sâhib, 87
 Esedüddin Ruzbe, 65
 Eskişehir, 60
 Et-Tasarruf ile't-tasavvul, 16
 Evliya Çelebi, 85
 Eyyübî, 15, 56
 Eyyübîler, 114, 148, 162
 Eyyübü Devleti, 136

F

Fahreddin Ali, 39, 43, 44, 46, 51, 57, 64, 72, 73, 77, 83, 87, 89, 90,
 93, 97, 100, 104, 111, 112, 117, 120, 127, 128, 134, 135, 142, 143,
 146
 Fahreddin Attar Ebubekir, 67
 Fahreddin Bey, 110
 Fahreddin Ebu Bekir Attar, 66
 Fahreddin Irakî, 129
 Fahreddin Kazvini, 39, 44, 47, 49, 67, 77, 88, 100, 105, 115, 117,
 120, 140, 146
 Fahreddin Mehmed bin Abdürreşid, 72
 Fars, 23, 28, 108, 154, 155
 Farmlar, 19
 Faruk Sümer, 18, 157, 166, 173, 175, 177, 178, 190
 Fazlaveyh, 141
 Fazlı b. Selh, 23
 Feramuz, 49
 Feridun Nâfiz Uzluk, 156, 165, 186
 Frank, 115
 Frenk, 82,
 Fuad Köprülü, 18, 156, 157, 167, 188, 189
 Fusûsu'l-hikem, 129

G

- Gavras, 162
 Gazan Han, 48
 Gazneli Devleti, 28
 Gazneliler, 19,26, 27, 76, 106, 107
 Genç Osman, 186
 Genel Kurmay Başkanlığı, 61
 Germiyanlılar, 152
 Geyhâtu, 49
 Gıyaseddin Keykubad II, 102
 Gıyaseddin Mesud, 49, 98, 104
 Gilan, 23
 Göde, 171
 Göktürk Devleti, 20, 21
 Göktürkler, 175, 176
 Gregori Ebû'l Farac, 16, 163
 Grek Kont İstabl, 59
 Gunyetü'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib, 16, 169, 188
 Gürci, 101
 Gürcü Hatun, 120
 Gürcü Kraliçesi Rosudan, 70
 Gürcü-Oğlu Zâhirü'd-devle, 115
 Güyük Han, 118

H

- H. D. Yıldız, 192
 H. F. Tugral, 189
 H. Horst, 164, 188
 Hacı Bektaş, 16
 Hacı Ekber oğlu Hüseyin, 42
 Hacı Noyan, 119
 Hâcib, 31, 83
 Haçlılar, 136
 Hakanîler, 23
 Haleb, 46, 119, 139
 Halife, 19
 Halife Kâhir, 23
 Halife Muktefi, 23
 Halife Nasir, 182
 Halil Edhem, 127, 180, 187
 Hamedan, 83, 101
 Hânekân-ı Pervâne, 129
 Harezmi, 138
 Harezmliler, 137, 146
 Harezmsâh, 35, 51

Harezşahlar, 13, 19, 34, 148, 162, 172
 Hasan b. Abdi'l Mu'min el-Hayi, 16, 188
 Hasan b. Gavras, 93, 132
 Hasan b. Tahir, 38, 40, 117
 Hasan Hoca, 118
 Hasan İbrahim, 158
 Hasan Küzi, 41
 Hass, 82
 Hatay, 12
 Hatir oğlu Şerefüddin, 104
 Hatir oğlu Ziyaeddin, 104
 Hatun (Ermeni Kralı), 140
 Hazine, 72
 Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu, 191
 Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, 187
 Hint, 82
 Histoire Du Sultan Djelal ed-din Mankubirti, 160
 Hoca Fahreddin Ali, 87
 Hoca Yunus, 112
 Horasan, 23, 24, 101
 Horasanlı Taceddin Mu'tez, 47
 Hoy, 51
 Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri, 188
 Hunlar, 176
 Hüccab, 88
 Hülagü, 43, 96, 100
 Hülâsa, 173
 Hüsameddin Çoban, 60
 Hüseyinî, 183
 Hz. Ebûbekir, 19

I

I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 60, 64, 112, 129, 133, 177, 178
 II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 38, 39, 41, 45, 60, 64, 89, 90, 91, 154, 168
 III. Gıyaseddin Keyhüsrev, 39, 85, 104
 İkdü'l-Cüman, fî Tarih-i ehli'z Zeman, 186
 İlgın (Konya), 85
 Irak, 83, 101, 185
 Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, 159, 187
 Irak-i Acem, 41
 İsfahan, 83
 İsfahânî, 141, 160

İ

İ. Hakkı Uzunçarşılı, 17, 58, 157, 165, 166, 169, 191

- İbn Bîbî, 14, 15, 79, 88, 104, 142, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 181, 182, 183, 184, 187
 İbn Şeddâd, 66, 156, 173, 174
 İbn Yezdad, 23
 İbn'l Zeyyât, 23
 İbnu'l-Erzak, 16
 İbnü'l Kalânîsi, 16
 İbnü'l-Adîm, 16, 162, 177, 187
 İbnü'l-Esir, 177, 187
 İbrahim Kafesoğlu, 158, 188
 İhtiyarüddin Hasan, 38, 40, 94, 114, 117, 132, 136, 137, 162, (bkz. Hasan bin Gavras)
 İlhan Gazan Han, 101
 İlhanlı Devleti, 133
 İlhanlı, 14, 47, 50, 51, 52, 57, 66, 67, 98, 99, 139, 147
 İmâdüddin Zencânî, 72
 İran Moğolları, 190
 İran, 23, 27, 34, 40, 41, 43, 44, 83, 88, 100, 107, 110, 128
 İsfahan, 49, 101
 İsfahani, 41, 88
 İshaklı Han, 84
 İslâm Ansiklopedisi, 167
 İslâm Devleti, 22
 İslâm Devletleri Tarihi, 185
 İslâm Medeniyeti Tarihi, 186
 İslâmiyet ve Türkler, 192
 İşraf-ı Memalik, 72
 İsrailoğulları, 19
 İstanbul, 12
 İstemi Kaan, 20
 İznik, 56, 96
 İzzeddin (Vezir), 115
 İzzeddin Karatay, 97
 İzzeddin Keykâvus I, 38, 40, 41, 102, 109, 114, 118, 129, 142, 163, 174, 178
 İzzeddin Keykâvus II, 38, 39, 41, 42, 46, 47, 90, 96, 100, 104, 110, 115, 135, 140, 143, 167, 173, 176, 182
 İzzeddin Kılıç Arslan II, 38
 İzzeddin Mehmed Râzî, 39, 42, 117, 120
 İzzeddin Mehmed, 130
 İzzeddin Muhammed, 142

K

- Kâdı'l Kuzat, 73
 Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, 192
 Kadı Burhaneddin, 16, 132, 133, 185

- Kadı İzzeddin, 45, 142
Kadı, 53
Kadıasker, 130
Kağan, 20
Kahta Kalesi, 103
Karahanlı Devlet Teşkilâtı, 158, 187
Karahanlılar, 19, 20, 25
Karahisar, 111, 130
Karahisar-ı Devle, 152
Karahisar-ı Sahib, 152
Karamanoğlu, 105, 110, 112
Karamanoğlu Mehmed Bey, 110
Kastamonu, 60,91, 152
Kaşgarlı Mahmud, 158, 188
Kavurd, 141
Kayır Han, 53, 137, 144
Kayseri, 79, 85, 118, 130,137, 170, 180, 187
Kazvinli, 82, 112, 173
Kemaleddin Kamyar, 59, 67, 73,
Kemaleddin Tiflisi, 49
Kemâleddin Tiflisi, 57
Keyhatu, 71, 77
Keykâvus I, 40
Keykâvus II, 43, 84, 119
Kılıç Arslan I, 43, 45, 91, 93, 103, 104, 118, 136, 178, 18
Kılıç Arslan II, 80, 94, 113, 132, 136, 137
Kılıç Arslan IV, 39, 42, 67, 70, 96, 97, 135
Kivameddin Ashar , 72
Kivameddin Burslan, 159, 187
Kivâmeddin Emir-i dâd, 73
Kivâmuiddin Dergezîni, 141
Kıyaseddin Keyhüsrev, 70, 84, 88
Kızılırmak, 96
Kilisli Rifat, 158, 188
Kios Limanı, 57
Kirmâni, 188
Konya, 15, 72, 79, 84, 85, 86, 99, 104, 106, 111, 119, 1
135, 142, 178
Koyluhisar, 109
Kozagaç Köyü, 111
Kösedag, 45, 58, 64, 94, 114, 115, 132, 138, 139, 150
Kral Faysal, 185
Kudbeddin Melikşah, 137, 177
Kudüs, 62
Kurultay, 114
Kutadgu Bilig, 25, 122, 158, 179, 192
Kutluğ Uluğ Pervâne, 130 (bkz. Muinüddin Süleyma

Küçlü-han, 137
 Kündürî, 28, 31, 94
 Kütahya, 60

L

Lârende, 105
 Le Vizirat Abbaside, 158, 190

M

M. H. Yinaç, 192
 M. Minavi, 189
 M. Şerefüddin Yaltkaya, 186
 M. Asım, 189
 Macaristan, 185
 Mahmud Tuğrâî, 103
 Malazgirt Zaferi, 150
 Manuel Komnenus, 40, 162
 Maraş, 53, 54
 Maverdi, 22
 Mecdeddin Ebû-bekir, 38, 40, 109, 114
 Mecdeddin İshak, 129
 Mecdeddin Mehmed, 43, 64, 65, 721, 117, 120, 129, 140, 147
 Mecdeddin Muhammed bin Hasan, 68, 69
 Mecdeddin Muhammed İbn Hüseyin Erzincanî, 70
 Meciruddin Emirşah, 92
 Meclis-i meşveret, 114, bkz (Kurultay)
 Mehmed Altay Köymen, 12, 106, 159, 160, 175, 189
 Mehmed Bey, 111
 Mehmet Nuri Gençosman, 15, 156
 Mektûbât, 16, 146, 183, 189
 Melik en-Nasır Davut, 15
 Melik Rükneddin Şah, 79
 Melik, 29
 Melikşah, 27, 40, 118, 130, 178
 Melikû'l-umera, 88
 Melikû'l-vüzerâ, 88
 Melikû'l Küttâb, 114
 Meliküz-Zahir (Baybars), 16
 Memlûk Devleti, 126
 Memluk, 66
 Memlûklar, 139, 162
 Menâkıbu'l Arifîn, 16, 167, 187
 Menâşir, 81
 Mengü Han, 96
 Mengücek, 118

Merend, 101
 Merv, 23
 Mesud II, 84, 85, 152
 Mevlânâ Celâleddin, 16, 74, 130, 146, 183, 189
 Meymendi, 159
 Mısır 66,120, 149
 Michel Le Syrien Chronique Universelle, 189
 Mikâil, 57
 Millî Savunma Bakanlığı, 68
 Moğol Han, 103
 Moğollar, 41, 43, 46, 47, 58, 66, 67, 71, 77, 84, 95, 96, 97, 98, 99,
 100, 101, 102, 103, 104, 110, 111, 115, 119, 120, 121, 125, 127, 133,
 135, 138, 140, 142, 144, 145, 147, 149, 151, 152, 153, 154, 182
 Moğolların Gizli Tarihi, 190
 Mu'cemu'l Buldan 165
 Muaviye, 19
 Muciruddin Emir Şah, 100
 Muga 144
 Mugisuddin Tuğrulşah, 109
 Muhammed bin Gâzi, 38
 Muinüddin Mehmed, 49, 57, 67
 Muinüddin Süleyman, 39, 43, 46, 64, 67, 93, 97, 100, 103, 104, 112,
 120, 127, 128, 129, 130, 135, 139, 140, 182,
 Murat II, 14
 Musâmeretü'l-Ahbar ve Müsayeret'ül Ahyar, 14, 163, 186
 Mustafa Akdağ, 166
 Mübarüziddin Ertokuş, 65
 Mühazzibüddin Ali, 38, 41, 43, 88, 92, 115, 117, 118, 132, 138, 139,
 142
 Mültezim, 83
 Müneccimbaşı Ahmed, 164, 174, 189
 Münşi, 75
 Mürebbi'ül-mülk, 88
 Müstevfi (Sahib-i Divan-ı İstifa),43, 50, 68, 71
 Müstevfi Necîbuddin, 99
 Müstevfi Eminüddin, 57
 Müstevfi Sadeddin Ebu Bekir, 42
 Müşrif-i Memalik, 42
 Müşrif-i memalik, 72
 Myriokephalon, 162

N

Nâib Muciruddin Emirşah, 57
 Nâib Şemseddin Mehmed İsfâhâni, 58
 Nâib-i Saltanat, 55, 153, 154
 Napşı Noyan, 104

Nasirüddin Yavlak Arslan, 70
 Necati Lügal, 156
 Necibuddin Dalhâni, 70
 Necmeddin Ferruh, 39
 Necmeddin Mehmed, 39
 Necmeddin Nahcivâni, 39, 46, 92, 99, 117, 119, 142
 Necmeddin, 112
 Nesâimü'l-Asar, 188
 Nesevi, 35, 160, 165
 Nesevi Muhammed, 189
 Niğde, 71, 104
 Niksar, 130
 Nizameddin Attar Ebubekir, 67
 Nizameddin Emir-i dâd, 73
 Nizameddin Hurşid, 38, 42, 45, 66, 67, 89, 97, 99, 117, 119
 Nizameddin Yahya, 47, 121, 130, 143,
 Nizâmeddin Ahmed, 114
 Nizamülmülk, 27, 28, 30, 48, 76, 88, 94, 108, 113, 128, 135, 141,
 144, 151, 171, 175, 189
 Nizâmülmülk Mesud, 34
 Nureddin Sultanşah, 137, 177, 178
 Nusreddin Hasan 111, 112
 Nusredüddin, 102

O

Oğuz, 109
 Oğuzlar, 14, 18, 157, 177, 190
 Orhun Kitabeleri, 21
 Ortaasya, 61
 Osman Turan, 15, 16, 17, 18, 19, 41, 49, 60, 64, 68, 109, 150, 156,
 157, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 190, 191,
 Osmancık Kalesi, 69, 73, 100
 Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, 18, 157, 165, 166, 191
 Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık, 157, 163,
 190
 Osmanlı Devletinin Kuruluşu, 188
 Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 191
 Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyet Tarihine Genel Bir
 Bakış, 188
 Osmanlılarda Vezir-i Azamlık, 164, 169, 171, 177, 178,
 Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, 17, 157, 162, 181, 185,
 186

206

Ö

Ömer Rıza Doğrul, 163, 187

P

Pervane Ebubekir, 103,
Pervane Mehmed Bey, 112
Pervane Muinüddin Süleyman, 43, 45, 88, 92, 95, 103, 147, 152,
167, 172
Pervane Taceddin, 76, 137
Pervâne Şerefüddin Mehmed, 114
Pervane, 55, 66, 68, 153, 154
Pervane-i âzâm bkz. 130 (Muinüddin Süleyman)
Pervanecik, 154
Pervâne Fahreddin Ebu Bekir Attar, 79, 102
Peygamber, 19
Pınarbaşı, 105
Preottoman Turkey, 17, 180, 185, 186

R

Ravzatu'l-Küttâb, 16
Ravzatu'l-ukûl, 40
Reisu'l-Bahr Şücâeddin Abdurrahman, 99
Resmi Vesikalar, 165, 167, 168, 169,
Reşat Genç, 158, 187
Reşidüddin, 190
Reşidüddin Cüveyni, 68
Reşit Rahmetî Arat , 159, 179
Rükdeddin Süleyman Şah I, 38
Rükneddin Kılıç Arslan IV, 38, 42, 45, 90, 110
Rükneddin Kılıç Arslan, 39, 97, 100, 119, 134, 135, 140
Sad. A. Wallis Budge, 163
Sadeddin Ebûbekir Erdebili, 71
Sadeddin Kazvinî, 130
Sadeddin Köpek, 60, 64, 95, 102, 129, 168, 191
Sâdeddin Ebûbekir, 112
Sadi Bayram, 186
Sadreddin Ali, 34
Sadreddin Konevi, 129
Sadrüddin Alaeddin Muhammed, 34
Sadül-mülk, 30
Sahib Fahreddin Kazvini, 104
Sahib Şemseddin Mehmed Isfahanî, 99, 118
Sâhib Ata Pervâne, 46
Sâhib Fahreddin Ali, 47, 85, 86, 93, 140, 151, 152, 172

- Sâhib Mühezzibüddin Ali, 45, 58, 98, 141, 150
 Sâhib Necmeddin, 49
 Sâhib Ziyâeddin, 145
 Sâhib-i âzâm, 88
 Sahibu'l-Azamu'l-Vezîru'l-Muazzam, 87
 Sahip Ata, 17, 46, 84, 143, 146
 Sahip Ataoğulları, 111, 152
 Sâmani, 27
 Sâmanoğulları Devleti, 75, 106
 Samsad Kalesi, 60
 Sancar, 29
 Sârimeddin Alp Suru, 99
 Saru-han, 137
 Sasaniler, 19
 Sayın Han, 41, 88, 93
 Selahaddin Eyyûbî, 62, 177
 Selçuk Hâtun, 182
 Selçuk-nâme I-II, 156, 170
 Selçuk-nâme, 15, 56
 Selçukî Devletleri Tarihi, 163
 Selçuklu, 15, 16, 29, 33, 83, 111, 113, 115, 118
 Selçuklu Devletleri Tarihi, 186
 Selçuklu Devri Türk Tarihi, 175, 185, 189
 Selçuklu İmparatorluğu, 109
 Selçuklu Kervansarayları, 131
 Selçuklu Osmanlı Çizgisinde Harezmsâhlar Vezâreti, 160, 190
 Selçuklu Türkiye'sinde faizle para ibrazına dair Hukukî bir vesika, 172, 191
 Selçuklu Vakfiyeleri, 164, 167, 170, 181, 191
 Selçuklu Vezirleri, 167, 173, 175
 Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, 192
 Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, 157
 Selçuklular ve İslâmiyet, 191
 Selçuklular Zamanında Türkiye, 157, 165, 166, 168, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 180, 190
 Selçuklular, 15, 107, 153
 Seyfeddin Ayaba, 59, 61, 102
 Seyfeddin Kızıl, 60
 Seyfeddin Torumtay, 59
 Sina-Turcica, 158, 189
 Sinaüddin Kaymaz, 68, 137
 Sinâüddin 137
 Sinop, 67, 103, 104, 152
 Siraceddin İbn Bâce, 59
 Siraceddin Mahmud, 130
 Sireti Celâleddin Mengubirti, 189
 Sis (Kozan), 41, 79

- Sivas, 79, 85, 119, 130, 147
Siyâsetnâme, 113, 175, 176, 189
Siyavuş, 111
Subaşı, 137
Suğdak, 143
Sultan Alaeddin Keykûbat, 42, 59, 101
Sultan Alâeddin Muhammed, 36
Sultan Celâleddin, 35
Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 88, 154
Sultan II. İzzeddin Keykâvus, 43, 45, 89
Sultan II. Kılıçarslan, 40
Sultan IV. Kılıç Arslan, 69, 74
Sultan Keykubat, 51
Sultan Kılıçarslan, 53
Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 188
Sultan Mesud Gazan Han, 49
Sultan Mesud, 101, 159
Sultan Rükneddin, 43
Sultan Sancar, 50
Sultan Tekiş, 34, 36
Sultanşah, 177
Suriye Selçukluları, 18, 40, 117, 157, 177, 190
Suriye, 1, 23, 118
Süleyman, 130
Süleyman Paşa, 152
Süleymanşah, 45, 38, 40, 56, 117, 118, 125, 191
Süryani Mihael, 181, 182
Şahabeddin Kırmani, 70
Şapur, 108
Şehzade Hâlâçu, 77
Şemseddin Ahmed Lâkuşi, 39, 48, 49
Şemseddin Altun Aba Vakfiyesi, 191
Şemseddin Altunaba, 17, 65,
Şemseddin Cüveyni, 67, 129, 147
Şemseddin Hamza, 114,
Şemseddin Has Oğuz, 59, 102
Şemseddin İsfahâni, 45, 79, 83, 88, 89, 91, 99, 102, 128, 133, 139,
Şemseddin Mahmud, 81, 82, 117, 119,
Şemseddin Mehmed İsfahâni, 38, 41, 42, 61, 117, 119, 133
Şemseddin Mehmed, 41
Şemseddin Yavtaş, 96, 97, 112
Şerafettin Yaltkaya, 156, 167
Şerefüddin Abdurrahman Tebrizi, 70
Şerefüddin Mahmud, 59
Şerefüddin Mehmed, 67
Şerefüddin Mesud bin Hatir, 59
Şerefüddin Osman, 49, 70, 71

Şerefüddin'in oğlu Veliyüddin, 67
 Şerefülmülk, 35
 Şihâbüddin Kırmani, 70,

T

T. Gökbilgin, 188
 Taceddin Hüyû, 130
 Tâceddin Hüseyin, 46, 111
 Tâceddin Tebrizi, 82,128
 Tahir b. Yahya, 45
 Tahsin Yazıcı, 169, 187
 Takâriru'l Manâsıb, 16
 Tarih-i Âl-i Selçuk, 15, 163, 187
 Tarih-i Meyyâfarıkın, 16
 Tarsus, 133
 Tatvan, 137
 Tebriz, 101,120,
 The Ghazvanids, 159, 186
 The Houstama, 159
 The Islamic Dynasties, 185, 186
 The Seljuk Vezîrate, 169, 188
 The Seljuk Vezirate Astudy of Civil Administtration, 157
 Tiflis, 83, 101
 Timurtaş, 14
 Togan Bey Kaşgari, 28
 Tokat, 43,92, 104,120,129, 130
 Tonyukuk, 20
 Tuğracı Şemseddin Mahmud, 46
 Tuğracı Şemseddin, 99
 Tuğrâî Hülâgü, 91
 Tuğrâî, 55, 61, 62
 Tuğrul Bey, 27
 Tuğrul Şah, 109
 Tuğtab, 144
 Turan, 88
 Tutuş, 40, 56,117, 121
 Türk Devlet Anlayışı, 190
 Türk Dünyası El Kitabı, 157,185, 191
 Türk Hukuk Tarihi, 165, 192
 Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 158, 189
 Türk Millî Kültürü, 158, 188
 Türk, 106, 107, 110, 154
 Türk-İslâm Devletleri, 37
 Türk-İslâm Medeniyeti, 18
 Türkân Hatun, 34
 Türkçe, 111

- Türkiye Cumhuriyeti, 61, 72
 Türkiye Selçuklu Devleti, 40, 52, 53, 93, 115, 117, 125, 126, 127,
 132, 138, 139, 148, 152, 153, 154, 155
 Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, 16, 163, 191
 Türkiye Selçukluları, 12, 13, 14, 15, 17, 42, 47, 50, 51, 56, 57, 61, 64,
 65, 66, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 87, 91, 92, 94, 95, 96,
 97, 98, 100, 102, 103, 104, 108, 114, 122, 141, 176
 Türkiye Selçuklularında Kültür Hayatı, 157, 190
 Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, 191
 Türkiye Tarihi, 192
 Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi, 166
 Türkmen, 18, 83, 106, 108, 112, 121, 125, 150
 Türkmenler, 109, 115, 118

U

- Uluğ Ayguçi, 21
 Uluğ-Pervâne bkz. (Muinüddin Süleyman) 130
 Uygur Devleti, 20
 Uygur, 21
 Uzunçarşılı, 166, 168

V

- Vezîr-i âzâmlık, 170
 Vezir Baba Şemseddin, 91
 Vezir Cemâleddin Mehmed, 92
 Vezir Fahreddin Ali, 42, 46
 Vezir Fahreddin Kazvini, 83, 92
 Vezir İzzül-mülk, 33
 Vezir Mühezzibüddin Ali, 89
 Vezir Nizâmeddin Yahya, 39
 Vezir Reşidüddin, 38
 Vezir Şemseddin Tuğrâî, 89
 Vezir Şemseddin, 88
 Vezir Şeref-mülk, 51
 Vezir, 30, 32, 46, 51, 55, 74, 81

Y

- Y. Yücel, 192
 Y.Oğlu, 14, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
 176, 178, 181, 182, 183, 184,
 Yabgu, 20
 Yahudu Sâdüd-devle, 49
 Yakut Emir-i dâd, 73
 Yakutu'l Hamavî, 53, 165

Yassı-Cemen, 41,61
Yıldız Moran, 181
Yugruş, 25
Yunan, 12
Yusuf Hashacib, 25, 122, 158, 179, 192,
Yüce Divan, 73

Z

Zahirüddin İbn Abdurrahman, 72
Zâhirüddin Püseri, 75
zâhirüddin Mansur, 73
Zahûriddin İli İbn Yağbasan, 67
Zâimü'd-dar Tusluoğlu Necmeddin Ebu'l Kasım, 89
Zeyl-i Tarih-i Dımaşk, 16
Ziyad b. Ebih, 19
Ziyaeddin Mahmud Tuğraî ,62
Ziyaeddin Muhammed, 91
Ziyâeddin Karaarslan, 38, 40, 51, 53, 76, 77, 94, 132, 137, 138, 144
Ziyâeddin, 137, 144
Zubdetu'n- Nusrâ, 187
Zubtedü'l Haleb, 16